

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

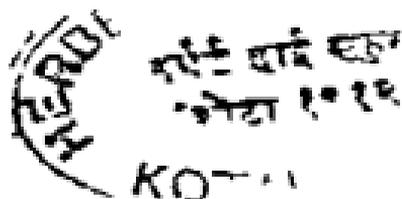
अष्टपुष्पिका ।

वाराणसी हिन्दु विश्वविद्यालयान्यतमसंस्कृतान्ध्यापक-

श्रीनलिकमलभट्टाचार्य एम. ए.-

संकलिता ।

PREFACE

The object of the present compilation is to provide a suitable reading book for Intermediate students. The pieces have been drawn from standard works, representing a variety of styles, as also of scenes and sentiments agreeable to the taste and capacity of the young readers they are intended for.

A vocabulary (rather exhaustive) in alphabetical order with page reference where necessary, and notes (mostly critical and suggestive) have been appended with a view to encourage self study on a sounder basis.

A few remarks of a general character in connection with the work will not, I think, be out of place here.

The title of the work is अष्टफुल्लिका—a term with a classical sanction for its use, the word having occurred once in the Kadamban and twice in the Harṣ-charita. The eight flowers that form the collection (both numerically and specifically) are enumerated as वपा, पत्र, शाल, करवीर अतली, and अपराधिता, with two others (which are जामि and असोद according to one authority and पुन्डर and चम्पद according to another). The adoption is somewhat unwarranted, पुष्प, ordinarily not enjoying the same latitude of figurative use as its English equivalent 'flower'.

The expression सत्यं ज्ञानं सुन्दरम्, which appears at the opening page of the book, requires a word of explanation. It claims no upanadic originality like सत्यं ज्ञानमनन्तम् (ऋषि), but is a literal translation, ascribed to the founder of the present day eclectic Brahmo sect, after the upanadic model, of the English phrase 'The

true, the good and the beautiful' I have chosen it for the motto of my work as summing up in a nutshell the essentials of belles lettres

Of the contents of the compilation, the first piece—Raghu's expedition—has a peculiar interest for the historian. The conception however, is not an original one, the poet having indubitably had in view the Pandavas द्रिपिष्य of the Mahabharata. With all deference to what historians would say on the point, my personal conviction (for which I reserve my evidence) about the extent of India as pictured in the piece takes me far beyond to Persia. I may remark, en passant, that the term यवन about the precise application of which there is so much contention, applies in the context to the Persians.

I take the liberty to add here that my conclusion that the expedition took one full year (vide p 42 of the Notes) may, in view of the conventional termination of warfare during the rains as alluded to in sl 16 be modified in favour of ten months (ending with the advent of rains)

The next piece—Rama's return to Ayodhya in an aerial car—is no original conception, the poet having borrowed the scene from the Ramayana. The piece gives an inkling to the scientific achievements of our ancestors.

The third—Parvati's penance—sets forth an ideal of unflinching devotion—the sine quâ non of all true success in life.

The appreciation of the fourth—the fourth act of the 'Śakuntala—finds expression in the couplet—**कावेतु नायक स्य तत्र स्य शत्रुत्वम् । तत्रापि च चतुर्थोऽनुस्तर एतेष्वनुष्ठयम् ॥**
The four ślohas alluded to are those numbered 7, 10, 17 and 18 in the piece. The Prākṛta portions including the two **अथोऽस**, appear in their Samskrit forms in this piece.

The fifth—a touching scene of war—is an abridgment of Acts IV and V of the *Venisamhara* compressed into one. Here, too, the Prākṛta portions are presented in their Samskrit forms.

The sixth—the story of *Manchi*—is full of dramatic interest, literary beauty and practical instruction. All indecorous references have been carefully expunged and in one instance I have taken the liberty to replace the omitted portion from a different scene in the same book for the sake of preserving continuity.

The seventh—*Śukanasa's* advice to *Chandrāpida*—is a master piece of prose. The piece has been taken unmutated, with eliminations of only two small points that seemed to jar on the sense of decency.

The eighth—the story of *Mahastetā*—is rich in scenes of romantic interest. The story appears in a slightly curtailed and modified form in the piece.

A short notice of the authors I have drawn upon deserves a place in this connection.

The first and foremost in order of contents comes *Kalidas*. Very little, authentically, is known of him beyond his authorship of the well known works

--the *Raghuvamśa*, the *Kumārasambhava*, the *Meghadūta*, the *Śakuntala*, the *Vikramorvaśya*, and the *Malvikāgnimitra* excluding a few others of minor importance and questionable authenticity. It is in the fitness of things that we should know little of the date and nativity of this 'immortal bard' and 'world poet,' the universal character of whose works disavows all conventionalities of time and space. Tradition, which is being gradually borne out by historical researches, makes him a native of Malava and a coeval of king Vikramāditya of Ujjayini (first century B. C.), as shown in the oft quoted lines —

धन्वन्तरि क्षपणगोष्मरसिदशहृकुपेताश्मश्रुत्परशालिदासा ।

स्वातो वराहमिहिरो वृषते रामाया रत्नानि न वरचिन्तय विषमस्य ॥

From Kalidasa's extensive knowledge of the Geography of the country— as evidenced in his works—one would naturally infer that he was much travelled which is further confirmed by the tradition which lays the scene of his death in Ceylon. This conclusively proves that ample facilities of communication were available in that far off age.

Next in order comes Bhaṭṭa Nārāyaṇa—the author of the *Vemśamhara*. He is one of the five Brahmans who came from Kanouj to Bengal in response to an invitation from Adisur the king to preside at a sacrifice solemnised by him in 732 A. D., and settled there permanently; at his desire. Varaha, better known as Adī Varāha, was his eldest son.

The third in order comes Daṇḍa. His eminence as a

poet may be inferred from the couplet—जाते जगति दाल्मीको
कविदित्यभिधाऽभवत् । कवी इति ततो व्यासे ऋषयस्त्वयि दृष्टिनि ॥

Three works are popularly attributed to Dandin (त्रयोऽश्वमेधो वैराक्षयो देवाक्षयो गुणः । त्रयो दृष्टिप्रव्रज्याश्च त्रिषु लोकेषु
विभ्रता ॥) These three, possibly, are the *Dasakumara*
charita, the *Kavyadarśa* and the *Malikamaruta*. The
styles of the works would seem, however, to disprove
their common authorship, though a weak defence might
be sought in the fact that the style of a writer varies
with age.

The fourth in order is *Bana*. He is the only one
who has left us any record of what may come up to a
personal history. From the prefatory verses to his
Kadambari and the introductory part of his *Haracharita*
we learn, among other particulars, that he sprang from
the illustrious *Vatsyayana* family, that his father was
named *विजमानु*, and his mother *रा-पदेवी*, that he lost his
mother while a child and his father at the age of fourteen,
and that his native place was a village called *Pritikuta* to
the west of the *Hiranyabhanu* (modern *Sona*), not far
from the capital of his patron King *Harva*. He flour-
ished in the beginning of the 7th century A. D. *Bana*'s
eminence as a high class poet is testified to by the
couplet—जाता शिवपिडनी प्राग्वथा शिवगर्दी तथावच्छामि । प्राग-
हम्यमधिष्माप्तु वाणी वागो दभूवेति ॥

The book with all my care could not be freed from
errors. The reader is requested to refer to the errata
given at the end of the book before commencing his
study

THE AUTHOR

अनुक्रमणिका ।

विषयः		पत्राङ्कः
१. रघु दिग्विजयः	(रघुवंशम्)	१
२. रामचन्द्र-वनप्रत्यावर्तनम्	"	६
३. पार्वती-तपश्चर्या	(कुमारसम्भवम्)	१७
४. प्रस्थानकौतुकम्	(शाकुन्तलम्)	३२
५. दुर्योधन निर्वेदः	(वेणीसंहारम्)	४६
६. मरीचि-वृत्तान्तः	(इरकुमारचरितम्)	७१
७. चन्द्रापीडं प्रति शुकनासस्योपदेशः.	(कादम्परी)	७६
८. महाश्वेता-वृत्तान्तः	(")	८३

अष्टपुष्पिका ।

“ सत्त्वं शिवं सुन्दरम् । ”

रघुदिग्विजयः ।

—*—*—*—

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं यमौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सविभ्रैव हुताशनः ॥ १ ॥
दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥
पुरुहूतभ्रजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्तुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥
सममेव समाक्रान्तं ह्ययं क्षिरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमथिलञ्चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥
छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥
परिकल्पितसाभिध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरध्यांभिरुपतस्थे सरस्यती ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मौन्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
 तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७ ॥
 स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
 आवदे नातिशीतोष्णो नभस्थानिव दक्षिण ॥ ८ ॥
 मन्धोत्कराटा. कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
 फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजा ॥ ९ ॥
 नवविद्मर्नवे राशि सदसच्छोपदर्शितम् ।
 पूर्वं पद्याभयत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तर. ॥ १० ॥
 पश्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुर्गुणाः ।
 नवे तास्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥
 यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
 तथैव सोऽभूदन्यथो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥
 कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
 चक्षुष्मत्ता तु शस्त्रेण सूदमकार्यार्थदर्शना ॥ १३ ॥
 लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
 पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥
 निवृण्वलघुभिर्मेघमुक्तघर्मा सुदुःसहः ।
 प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशो दिशः ॥ १५ ॥
 वार्षिकं संजहारेन्द्रो घनुर्जेनं रघुर्दघौ ।
 प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥
 पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्कायचामरः ।
 मृतुर्दिदम्ब्यामास न पुनः प्राप तच्छिषम् ॥ १७ ॥
 प्रसादसुमुखे तस्मिन्शन्द्रे च विशदप्रमे ।
 तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरत्ता त्रयोः ॥ १८ ॥

सुदिविषयः ।

हंसधेनिषु तारासु कुमुदसु च चारिषु ।
 विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १६ ॥
 इच्छुञ्छायनिपादिभ्यस्तस्य गौर्जुर्गुणोदयम् ।
 आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥
 प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोर्नेर्महोजसः ।
 रघोर्निभवाशङ्किं चुचुंमे द्विपतां मनः ॥ २१ ॥
 मदोदघ्नाः ककुभन्तः सरितां कुलमुद्गजाः ।
 लोलाधेलमनुप्राप्तुमदोदास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥
 प्रसधैः सप्तपर्षाणां मदगन्धिभिराहताः ।
 असुययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रभुस्रुवुः ॥ २३ ॥
 सरितः कुर्वती गाधाः पथध्याश्यानकर्दमान् ।
 यात्रायै नोदयोमोस तं शक्ते प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥
 तस्मै सम्यग् हुतो वह्निर्याजिनीराजनाधिपौ ।
 प्रवृत्तिपाचिर्व्याजेन हस्तेनेव अयं ददौ ॥ २५ ॥
 स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिपर्यान्वितः ।
 पद्मिधं बलमादाय प्रतस्ये दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥
 अवाकिरन् व्योवृद्धास्तं छाजेः पौरयोपितः ।
 कृतैर्मन्दरोद्भूतैः सौरोर्मय इवाव्युतम् ॥ २७ ॥
 स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।
 अहिनाननिलोद्भूतैस्त्रजंयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥
 रजोभिः स्यन्दनोद्भूतैर्गजैश्च धनसप्रिमैः ।
 भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥
 प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
 पयौ पद्माद्रयादौति चतुःस्फुल्लेषे च सा चमूः ॥ ३० ॥

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदाः ।
 विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाद्यकार सैः ॥ ३१ ॥
 स सेनां महतीं कर्पणं पूर्वसागरजामिनीम् ।
 यमौ हरजटाध्रष्टां गङ्गाभिव भगीरथ ॥ ३२ ॥
 स्याजितैः फलमुत्खातेर्भग्नैश्च बहुधा नृपः ।
 तस्यास्त्रीबुल्लयणो मामोः पादपैरिव दन्तिन ॥ ३३ ॥
 पौरस्त्यानेयमाक्रामस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
 प्राप तालीयनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
 अन्नघ्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
 आत्मा संरचितः सुहृद्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥
 यद्गङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
 निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्त्रोतोऽन्तर्ये सः ॥ ३६ ॥
 आपादपप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
 फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
 स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
 उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
 स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
 अद्भुतं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥
 प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
 पञ्चज्जेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षाव पर्वतः ॥ ४० ॥
 द्विपां विपद्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
 सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयधियम् ॥ ४१ ॥
 ताम्बूलीनीं वैलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
 नारिकेलान् सर्वं योधाः शोभवं च पपुयशाः ॥ ४२ ॥

पृहीतप्रतिमुक्तस्य स घर्मविजयी रूपः ।
 ध्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥
 ततो विलातेनैव फलघत्पूगमालिना ।
 अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥
 स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
 काक्षिरो सरितां पृत्युः शङ्कनीयामिधाकरोत् ॥ ४५ ॥
 यत्नैरघुपितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
 मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयान्द्वैरुपस्यजाः ॥ ४६ ॥
 ससञ्चुरश्वजुरणानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
 तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलारेणवः ॥ ४७ ॥
 भोगिवेष्टनमोगेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
 नास्त्रसत् करिणां श्रेयं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥
 दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
 तस्यामेव रघोः पारुध्याः प्रतापं न विपेदिरे ॥ ४९ ॥
 ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
 ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५० ॥
 स त्रिर्विषय यथाकामं तटेप्यालीनचन्दनौ ।
 स्तनायिव दिशस्तस्याः श्रैलौ मलयदुर्गौ ॥ ५१ ॥
 असर्षविक्रमः स्रुहं दुरान्मुक्तमुदन्वता ।
 नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्कयत् ॥ ५२ ॥
 ज्ञस्यानोकैर्विसर्पेन्द्रपरान्तजयोयतैः ।
 रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सहालग्न इवार्यवः ॥ ५३ ॥
 भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
 अलकेषु चमूरेषुश्चूर्णप्रतिनिर्धीकृतः ॥ ५४ ॥

मुरलामारुतोद्भूतमगमत्कैतकं रजः ।

तद्योधवारधानामयत्नपटघासताम् ॥ ५५

अभ्यभूयत वाहानां चरतां मात्रशिञ्जितैः । ५५

धर्मभिः पवनोद्भूतराजतालीवनध्वानिः ॥ ५६ ॥

खर्जूरीस्कन्धनखानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।

कट्टेषु करिणां पेतुः पुद्गामेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७

अथकाशं किलोदन्वाघ्रामायाभ्यर्थितो ददौ । ५७

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८ ॥

मत्सेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।

त्रिकूटमेव तमोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥

पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।

इन्द्रियाख्यानिव गिंपूंस्तस्वशानेन संयमी ॥ ६० ॥

यवनीमुखपद्मानां खेद्वे मधुमर्दं न सः ।

चालर्तिपाभिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविश्लेषप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥

भद्रापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मधुलैर्महीम् ।

तस्तारं संरघाव्यास्रैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

अपनीतशिरस्त्राणां शेषान्तं शरणं ययुः ।

अणिपातप्रतीकारं संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥

धिनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्बिजयधमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षात्पलपभूमिषु ॥ ६५ ॥

ततः प्रतस्थे कौशेरो भास्वानिव रघुर्दिशम् ।

शरैरुद्धैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥

विनीताध्वश्चमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।
 युधुवुर्याजिन स्क्वन्धोद्भ्रग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥
 तत्र इशावरोभानां भर्तृपुं व्यक्तविक्रमम् ।
 क्रपोलपाटलादिशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥
 काम्योज्ञाः समरे सांहुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
 गजालानपरिक्रिष्टैरक्षौटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥
 तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशय ।
 उपदा विविशुः शश्वत्तोत्सेका कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥
 ततो गौरीगुरुं शैलमाहरोहाभ्यसाधनः ।
 वर्षेयप्रिय तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥
 एषंस तुल्यमन्वानां सैन्यघोषेऽन्यसुमध्रमम् ।
 गुहाशयानां सिद्धानां परिष्वत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥
 भूर्जेषु मर्मरीभूता कौचकध्वनिहेतवः ।
 गङ्गार्शकारिणो मार्गे मरुतस्तं सिधेविरे ॥ ७३ ॥
 वैशम्भमुर्नमेरूणां द्वायास्त्रघ्यास्य सैनिकाः ।
 एषो वासितोत्सङ्गा निपणसृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥
 तरलासकमातङ्गप्रवेदस्फुरितत्विषः ।
 प्रासन्नोपभयो नेतुर्नकमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥
 रस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुचतत्वचः ।
 गुजुधर्म किरातेभ्यः शरांसुद्वेवदारवः ॥ ७६ ॥
 तत्र जन्यं रघोर्घोरं पार्धतोयैर्गणैरभूत् ।
 वाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेयोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥
 एरैरुत्सवसङ्केतान् स कृत्वा धिरतोत्सवान् ।
 ज्योदाहरणं बाह्वोर्गोपयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥

पररूपरेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राम सारो हिमाद्रिणा ॥ ७६ ॥

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्पाद्रेरावधान इव द्वियम् ॥ ८० ॥

घकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्न्योतिषेश्वरः ।

तद्रजालानतां प्राप्ते सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

न प्रसेहे स रुद्रार्कमधारावर्षकुर्दिनम् ।

रघवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥

तमीशं कामरूपाणामत्याखण्डलविष्णुमम् ।

भेजे भिन्नकट्टेनागैरन्यानुपसूरांथ यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण च्छायामानेनैव पादयोः ॥ ८४ ॥

इति जित्या दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रघोरुदतम् ।

रजो विश्रामयघ्राहां छत्रयून्पेषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

स विश्वजितमाजहे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

श्रादानं हि विसर्गाय सतां परिमुचामिषु ॥ ८६ ॥

सन्नान्ते सचिवसखः पुरोस्त्रयाभि-

गुर्वोभि शमितपराजपव्यलोकार् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्

राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥

ते रेवाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं

सम्राजधरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चकु-

मौलिलक्ष्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

रामचन्द्रवनप्रत्यावर्तनम् ।

अथात्मन शब्दगुण गुणञ्च पद विभागेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं पीड्य मिय स जाया रामाभिधानो हरिर्जित्युवाच ॥१॥
वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापयेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्टतचाह्वारम् ॥ २ ॥
गुरोर्पियञ्चो कपिलेन मेघ्ये रसातल संक्रामिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुर्धामिवदारयाद्भि पूर्वं किलार्थं परियाङ्कितो न ॥ ३ ॥
गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद् विवृद्धिमशाशुवते वसुनि ।
अविन्धनं धद्विमसौ विमर्ति प्रहादन ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥
तां तामवस्था प्रतिपद्यमानं स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानप्रधार्यायिमीदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥
नाभिप्ररुढाभ्दुरहासनेन संस्त्यमान प्रथमेन धाम्ना ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रु संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिरोते ॥६॥
पक्षच्छिद्रा गोत्रभिदात्तगन्धा शरण्यामेतं शतशो महीधा ।
नृषा इवोपप्लविन परेभ्यो धर्मोत्तर मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥
रसातलादादिभवेन पुसा भुव प्रयुक्तोद्भदनक्रियाया ।
अस्याच्छमभ्मे प्रलयप्रवृद्धं मुहूर्तवक्रुवावरणं वभूव ॥ ८ ॥
मुक्षार्पणेषु प्रवृत्तिप्रगल्भा स्वयं तरङ्गाधरदानदक्ष ।
अतन्यसामान्यकलत्रवृत्ति पिवत्यसौ पाययते च सिन्धु ॥९॥

ससत्त्वमादाय नदीमुद्धाम्म समीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
 अमी शिरोभिस्तिमय सरन्ध्रैरुर्ध्ववितन्वन्ति जलप्रवाहात् ॥१०॥
 मातङ्गनकै सहस्रोत्पतद्भिर्भिन्नान्त्रिवा पश्य समुद्रफेनात् ।
 कपोलसंसर्पितया य एषा व्रजन्ति कर्णक्षणाचामरत्वम् ॥ ११ ॥
 येलानिलाय प्रसृता भुजङ्गा महोर्मिर्विरुफूर्जयुनिर्विशेषा ।
 सूर्याशुसम्पर्कसमृद्धरागैर्व्यञ्ज्यन्त एते मणिभि फणुस्थै ॥ १२ ॥
 तथाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु पर्यस्तमेतत्सहस्रोर्मिवेगात् ।
 ऊर्ध्वाङ्कुरप्रोतमुख कथञ्चित्केशादपक्रामति षड्व्यूयम् ॥१३॥
 प्रवृत्तमाधेय पयासि पातुनावतवेगाद् भ्रमता घनेन ।
 आभाति भूयिष्ठमय समुद्र प्रमथ्यमाना गिरिशेव भूय ॥१४॥
 दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वो समालतालीयनराजिनीला ।
 आभाति वेला लवणाम्बुराशेर्धाराभिर्यजेव कलङ्कुरेखा ॥१५॥
 येलानिल केतकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायतात्ति ।
 मामक्षम भयदनकालहानेर्वेत्तीव विम्बाधरवद्दृष्टम् ॥ १६ ॥
 एते वयं सैकतभिप्रशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटल पयोधे ।
 प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगात् कूल फलावर्जितपूगमालम् ॥१७॥
 कुरुष्व तावत्करभोव पञ्चान्नागे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
 एषा विदूरीभवत समुद्रात्सकानना निष्पततीव भूमि ॥१८॥
 क्वचित्पथा सञ्चरते सुराणा क्वचिद् घनाना पतता क्वचिद्य ।
 यथाविधौ मे मनसोऽभिलाष प्रवर्तते परथ तथा विमानम् ॥
 असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धिस्रिमार्गगार्वाचिदिमर्दशीत ।
 आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थानाचामति स्वदलवान्मुखे ते ॥२०॥
 करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि हुवूहलिन्या ।
 आमुञ्चतीवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युत्प्रलयो घनस्ते ॥ २१ ॥

जमी जनस्थानमपोढविद्यु मत्वा समारब्धनघोटजानि ।
 अध्यासते चौरभृतो यथास्त्रं चिरोजिह्वानान्याधममण्डलानि ॥
 सैवा स्वली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्ट मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
 अहश्यत त्वपरणारविन्दविश्लेषदु लादिव बद्धमौनम् ॥२३॥
 त्व रक्षसा भीरु यतोऽपनीता तं मार्गमेता कृपया सता मे ।
 अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवस्य शाखाभिरावर्जितपल्लवाभि ॥२४॥
 मृग्यप्रच दर्माद्कुरनिर्व्यपेक्षास्नवागतिल्ल समवाभ्यन्माम् ।
 व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पद्मराज्ञीनि विलांचनानि ॥
 पतट्टिरेमाल्यधत पुरस्तादाविर्मवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
 नवंपथो यत्र धनैर्मया च त्पद्धिप्रयोगाऽऽ सन्न विस्मृष्टम् ॥२५॥
 गन्धश्च भाषणपटयलाना कादम्भमर्द्धोद्गानकेशरञ्च ।
 स्निग्धाश्च केका शिखिनां वभूयुर्यस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥
 पूर्वानुभूत स्मरता च यत्र कम्पोत्तरं भीरु तयोपगूढम् ।
 गुहाविसारीण्यतिवाहितानि मया कथञ्चिद्दूधनगर्जितानि ॥२६॥
 आसारसिद्धिचितियाप्ययोगान्मामक्षिणोद् यत्र त्रिभिन्नकोशै ।
 विद्वन्व्यमाना नवकन्दलैस्ते दिग्गहधूमारणलेचनश्री ॥२६॥
 वपान्तवानीखनोपगूढान्यालक्ष्यपारिप्लवसारस्तानि ।
 दूरावतीर्णा पियतीव खेदादमूनि पम्पासलिलजानि दृष्टि ॥२७॥
 अशाधियुक्तानि रथाङ्गनाम्नामन्यांन्यदत्तोत्पलकेनराणि ।
 द्रव्णानि दूरान्तरवर्तिना द्वे मया प्रिये ससृग्दमीक्षितानि ॥२८॥
 इमां तदाशोकलताञ्च नन्वीं स्तनाभिरामस्तवनाभिनम्राम् ।
 एवमातिबुद्ध्या परिरब्धुकाम सौमित्रिणा सास्त्रमह निविद्ध ॥
 अमूर्धिमामान्तरलम्बिनीना धृत्या स्वत काञ्चनकिट्टि णोनाम् ।
 मासुद्मजन्तांश्च यमुत्पतन्त्यो गोदावर्योसास्सपङ्कयस्वाम् ॥ ३॥

एषा त्वया पेशलमथ्ययापि घटाम्बुसंयर्क्षितयालचूटा ।
 आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दद्या चिरात्पञ्चघटी मनो मे ॥३४॥
 अघ्नानुगोर्दं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गघातेन विनीतखेदः ।
 रक्षस्वदुत्सङ्गनिपण्णमूर्ध्वा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्त ॥३५॥
 धूभेदमात्रेण पदान्मघोन प्रस्रशयां यो नदुषं चकार ।
 तस्याविलाम्भ परिशुद्धिहेतौभौमो मुने स्थानपरिमहोऽयम् ॥
 त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्धकीर्तैस्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
 ज्ञात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्त समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥३७॥
 एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णे पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
 आभाति पर्यन्तवनं विदूरान्मेघान्तरालदयमियेन्दुबिम्बम् ॥३८॥
 पुरा स दमाञ्जकुरमानवृत्तिश्चरन्मृगै सार्द्धमृषिर्मघीना ।
 समाधिभीतेन किलोपनीत पञ्चाप्सरोयौवनकुटवन्धम् ॥३९॥
 तस्यायमन्तर्हितसौधभाज प्रसक्तसङ्घातमृदङ्गघोष ।
 वियद्गत पुष्पकचन्द्रशाला क्षण प्रतिशुभमुखरा करोति ॥४०॥
 हविर्भुजांमधयता चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्ति ।
 असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुनीदणश्चरितेन दान्त ॥४१॥
 अमुं सहासप्रहितेक्षणाणि व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि ।
 नालं विवर्तुं जनितेन्द्रशङ्कु सुराङ्गनाविभ्रमचोष्टितानि ॥४२॥
 एषोऽस्तमालावलयं मृगाणां वरदूयितार कुशसूचिलायम् ।
 सभाजने मे भुजमुद्गुदाहु सग्यतर प्राध्वमित प्रयुङ्गे ॥४३॥
 वाचंयमत्वात्प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्ने ।
 रष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुन सहस्रार्चिंपि सन्निघत्ते ॥४४॥
 अदः शरण्यां शरभङ्गनाम्नस्तपोवनं पावनमाहिताग्ने ।
 चिराय सन्तर्प्य समिद्धिरग्निं यो मन्त्रपूतां तदुत्पद्यद्दोषीत् ॥

छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु भूपिष्ठसम्भाव्यफलेष्वर्षेषु ।
 तस्यातिथीनामधुना सपर्यां स्थिता सुपुवैप्सिव पादेषु ॥४९॥
 धारास्थनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गाग्रलग्नाम्बुदवप्रपङ्कः ।
 यद्भाति मे वन्दुरगाधि चक्षुरेतः ककुद्मानिव चिप्रकूटः ॥५०॥
 एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा सरिद् विदुरान्तरभावतन्वी ।
 मन्वाङ्घ्रिनी भाति नगोषफण्डे मुक्तावली षण्डगतेव भ्रूमेः ॥५१॥
 अयं सुजातोऽद्भुगिरं तमालः प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
 पवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥५२॥
 अग्निप्रहारासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात्फलवन्धिपृथम् ।
 यत् तपःसाभनेमेतदत्रैराधिष्कृतोद्ग्रतर्ग्रभावम् ॥ ५० ॥
 अमाभिषेकाय तपोधनानां सप्तपिण्डस्तोद्भूतहेमपद्मम् ।
 प्रवर्तयामास किलानुसूया विद्योत्सवं त्र्यम्बकमौलिमात्माम् ॥
 वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समाध्यासितवेदिमध्या ।
 निघातीनिष्कम्पतया विमान्ति योगाविठ्ठा इय याङ्गिनोऽपि ॥५२॥
 स्वया पुरस्तादुपयाचितो यः सोऽयं घटः श्याम इति प्रतीतः ।
 राशिर्मणीनामिव गारुडानां सपन्नरागः फलितो विभाति ॥५३॥
 क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यद्विरिधानुविद्धा ।
 अन्यथ माता सितपङ्कजानामिन्दीवरैरत्नचिदान्तरेव ॥ ५४ ॥
 क्वचिरपगानां प्रियमानसानां कादन्यसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
 अन्यथ कालागुरदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्द्रनकावपिनेव ॥५५॥
 क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तनोभिरुद्यायापिलानैः शकलीकृतैव ।
 अन्यथ शुभ्रा शरदभ्रलोका रन्ध्रेष्विवालक्ष्यगभःप्रवेशा ॥ ५६ ॥
 क्वचिच्च कृष्णोराभूपणेव भस्माङ्गरागा तनुरीध्वरस्य ।
 पश्यान्वघाङ्गि विभाति गङ्गा भिन्नप्रवाहा यमुनावरङ्गैः ॥५७॥

समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते पूताः मनामत्र किलाभिषेकात् ।
 तस्यावयोधेन विनापि भूयस्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥५८॥
 पुरं निपादाभिपतेरिदं नद् यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
 जटासु बद्धास्यदत्तमुमन्त्रः कैकोपि कामा फलितास्तवेति ॥५९॥
 पयोधरे पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमास्तुजेरणा यस्याः ।
 प्राञ्चं सर कारणमातवाचो बुद्धेरिषाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥६०॥
 जलानि या तीरनिष्वातयूषा वहत्ययोध्यामहुराजधानीम् ।
 तुरङ्गमेभावभृथावतीर्णैरिन्द्राकुनिः पुण्यतरेकृतानि ॥ ६१ ॥
 यां सैकतोःसङ्गमुक्त्वाचिनानां प्राज्यैः पयोभिः परिवर्जितानाम् ।
 सामान्यधार्मामिव मानसं मे सम्भावयत्युत्तरकोशज्ञानाम् ॥६२॥
 तैर्यं मदीया जननीव तेन मान्येन राज्ञा सरयुर्वियुक्ता ।
 दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥
 विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद् यतो रजः पार्थिवमुज्जिह्वीते ।
 शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिं प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥६४॥
 अस्मा श्रियं पालितलङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
 इत्था निवृत्ताय नृधे खरादीन् संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणी मे ॥
 असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्वापितवाहिनीकः ।
 पुष्टैरमात्यैः सह बीरबासा मामर्घ्यपाणिर्मरतोऽभ्युपैति ॥६६॥
 पिशा विमृष्टां मदीयेक्षया यः श्रियं युधाप्यङ्कगतामभोक्ता ।
 इयन्ति चर्पाणि तथा सहोअमभ्यस्यतीव व्रतमासिचारम् ॥६७॥

पतायदुच्छवति दाशरथी तदीया-

मिच्छां विमानमधिदेवतया पिरित्वा ।

ज्योतिष्पयादवततार सविस्मयाभि-

तस्मात्पुर सरविभीषणदर्शितेन
 सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्त ।
 यानादवातरददूरमहतीतलेन
 मार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन राम ॥ ६६ ॥
 इत्थाकुचंशशुरवे प्रयत प्रणम्य
 स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
 पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्नी
 तद्भक्त्यपोदपित्तराज्यमहानिपेके ॥ ७० ॥
 श्मश्रुप्रवृद्धिजनिनाहृतिविक्रियाश्च
 मत्तान्प्ररोहजटिलानिय मन्त्रिवृद्धान् ।
 अन्यप्रद्वीक्षणमत शुभर्हाष्टपातै
 वार्तानुयोगमधुराचरया च वाचा ॥ ७१ ॥
 दुर्जातयन्धुरयमृच्छहरीश्वरो मे
 पौलस्त्य पप समरेषु पुर प्रहर्ता ।
 इत्याद्यतेन कथितौ रघुनन्दनेन
 व्युत्क्रम्य रुद्रमणमुभौ भरतो वयन्दे ॥ ७२ ॥
 सौमिधिया नदनु संसृजे स चैन-
 मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
 रुहेन्द्रजि प्रहरणमणककेशेन
 ह्लिश्यन्निदास्य भुजमप्यमुर स्यत्नेन ॥ ७३ ॥
 रामाज्ञया हरिचमूपलयस्तदानीं
 कृत्वा मनुष्यवपुरात्स्वर्गुगंजेन्द्रान् ।
 तेषु क्षरन्तु बहुधा भदवारिधारा
 शैलाधिरोहणसुखान्पुपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

सानुप्लव प्रभुरपि क्षणदाचराणां
 भेजे स्थान्दयरघप्रभवानुशिष्टः ।
 मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै
 नं स्यन्वनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभा ॥ ७५ ॥
 भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताक
 मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
 क्षोपातनं ध्रुववृहस्पतियोगदृश्य
 स्तारापतिस्तरत्नविद्युदिवाभ्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥
 तत्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्षी
 वर्षात्पथेन रुचमभ्रघनादिवेन्दो ।
 रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठकृच्छ्रात्
 प्रत्युद्धृतां धृतिमतीं भरतो चवन्दे ॥ ७७ ॥
 लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्
 चन्द्रं युगं चरणयोजनकात्मजाया ।
 ज्येष्ठानुवृत्तिजटिलं च शिरोऽस्य साधो-
 रन्योन्यपावनमभूदुभयं संमैत्य ॥ ७८ ॥
 क्रोशार्भे प्रकृतिपुर सरेण गत्वा
 काकुत्स्थ स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
 शशुम्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यं
 साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

पार्वती-तपश्चर्या ।

२०१

तथा सुमदां दहता मनोभवं

पिनाकिना भग्नुमनोरथा सती ।

निमिन्द रूपं हृदयेन पार्वती

प्रियेषु संभाष्यफला हि चारता ॥ १ ॥

एषे सा कर्तुमनुभ्यरूपतां

समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।

अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं

तयात्रिधं प्रेम पतिश्च तादृश ॥ २ ॥

निशम्य चेतां तपसे कृताद्यमां

सुतां गिरिशमतिस्तकमानुशाम् ।

उवाच मेता परिव्रज्य वक्षसा

निवारयन्ती महतो मुनिप्रतात् ॥ ३ ॥

मनोपिता. सन्ति गृहेषु देवता

स्तपः क्व धत्से क्व च तापकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं

शिरीषपुष्पं न पुन पतत्रिणः ॥ ४ ॥

एति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां

शशाकं मेता न नियन्तमुद्ययात् ।

क्व ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः

१ पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखने सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।

अथाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तप-समाधये ॥ ६ ॥

मघानुरूपाभिनिवेशतोपिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात्प्रथितं तदाख्यया ७
जगाम गौरीशिखरं शिखरिडमत् ॥ ७ ॥

विमुच्य सा द्वारमद्वार्यनिश्चया ११
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
वदन्य वालारुणवधु वलकलं हृत्
पयोधरोत्सेधनिशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

यथा प्रलम्बैर्मधुरं शिरारुहे-
जंशोभरप्येवमभूत्तदेतन्नम् ।
न पदपदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रिया
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां वभार वाम् ।
अकारि तत्पूर्वनिवद्धया तथा
सुरागमस्या रशनागुणास्प ॥ १० ॥

विस्पृष्टरागादधरात्रिवर्तितः
स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुका
कुशाङ्कुरादानपरिद्धताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥ ११ ॥

महाहंशव्यापरिवर्तनच्युतैः

स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दृश्यते ।

अशेत सा घ्राहुलतोपधायिनी

नियेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तथा

द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।

लतासु तन्घाप् विलासचेष्टितं

विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षर्कान्

घटस्तनप्रस्रवणैर्न्यवर्धयत् ।

गुह्योऽपि येषां प्रथमातजन्मनां

न पुत्रवात्सल्यनपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानहासिता-

स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।

यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्

पुरैः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥

दृताभिपेकां द्रुतजातवेदसं

त्वमुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिदक्षवस्तामृपयोऽभ्युपागमन्

न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥

विरोभिसत्त्वोन्मिक्तपूर्वमत्सरं

द्रुमैरभीष्टप्रसन्नार्चितातियि ।

नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलं

तपोयनं तच्च वभूव पावनम् ॥ १७ ॥

यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना .

न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।

तदानपेक्ष्य स्वशरीरमाइवं

तपो महत्सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥

क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या

तथा मुनीनां चरितं ध्यगाह्यत ।

ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं

मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥

युचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां

शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।

त्रिजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभा

मनन्यदीष्टः सधितारमैक्षत ॥ २० ॥

त्प्राभितप्तं अक्षिहर्षभक्तिभि-

मुखं तदीयं कमलाभिर्यं दधौ ।

अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः

शूनैः शूनैः श्यामिकया कृतं पदम् ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितमन्नु केवलं

रत्नात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।

यभूव तस्याः किल शारणाविधि-

नै वृत्तवृत्तिव्यतिरिक्तसाधन. ॥ २२ ॥

निकामतप्ता द्विविधेन यद्भिना

तसश्चरेण्येन्धनसम्भृतेन सा ।

तपात्यये वारिभिरक्षिता नवै-

र्भुवा सहोष्माणननुच्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥

स्थिताः क्षणं पश्यन्सु ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

बलीषु तस्याः स्वलिताः प्रपेदिरे

चिरेण नाभिं प्रथमोदयिन्दवः ॥ २४ ॥

शिलाशयां तामनिकेतवास्तिनी

निरन्तरस्वन्तरवातवृष्टिषु ।

व्यलोकयन्नुन्मिपितैस्तडिन्मयै-

र्महातपःसाद्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥

निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः

सहस्यरात्रीरुद्वास्ततत्परा ।

परस्पराक्रन्दिते चक्रवाक्योः

पुरो विद्युक्ते मियुने क्षपायती ॥ २६ ॥

मुष्नेन सा पद्मसुगन्धिभा निशि

प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।

क्षुपारवृष्टिज्ञतपश्चसम्पदां

मरोजसन्धानमियाकरोदपाम् ॥ २७ ॥

स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता

परा हि काष्ठा तपसस्तथा पुनः ।

तदप्यपार्कीर्णमतः प्रियंवदां

चदन्त्यपणोति च तां पुराविदः ॥ २८ ॥

मृणालिकापेलवमेवमादिभि-

र्वतैः स्वमद्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।

तपः शरीरैः कटिनैरुपार्जितं

तपस्विनां दूरमवश्चकार सा ॥ २९ ॥

अथाजिनापादधर प्रगल्भवाग्
 ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा
 विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
 शरीरबद्ध प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
 तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
 सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
 भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसा
 वपुर्विशेषेष्यतिगौरवा क्रिया ॥ ३१ ॥
 विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सक्तियां
 परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
 इमां स पश्यन्नुज्जुनैव चक्षुषा
 प्रथकमे वक्तुमनुज्जिक्तक्रम ॥ ३२ ॥
 अपि क्रियार्थं सुलभ समित्कुशं
 जलान्यापि स्नानविधिज्ञमाणि ते ।
 अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
 शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
 अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
 प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम ।
 चिरोज्जितालककपाटलेन ते
 तुलां धेदारोहति दन्तयाससा ॥ ३४ ॥
 अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मन
 करस्यदर्भप्रणयापहारिषु ।
 य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनै-
 स्तवाक्षिसादृश्यमिष प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥

यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये

न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।

तथा हि ते शीलमुदारदर्शने

तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥

विकीर्णसप्तपिबलिप्रह्लासिभि-

स्तथा न गाङ्गे सलिलैर्विचक्ष्युते ।

यथा त्वदीयेश्चरितैरजाविलै

र्महोदर पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥

अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे

त्रिगंसार प्रणिभाति भायिनि ।

त्वया मनो निविषयाथेकामया

गुदेक एव प्रतिगृह्य संव्यते ॥ ३८ ॥

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना

न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।

यत् सतां सुधृतगात्रि सद्गतं

मर्नापिभि सानपदानमुच्यते ॥ ३९ ॥

अतोऽथ किञ्चिद् भवतीं बहुक्षमां

द्विजातिमादादुपपन्नचापलः ।

अयं जन प्रपटुमनास्तपोधने

न चेद्रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥

कुलं प्रसूनि प्रथममथ वैधस-

त्रिलोकसौन्दर्यमिबोदितं वपुः ।

अमृग्यमैश्वर्यसुखं नयं वय-

स्तप कलं स्यात् किमत परं वद ॥ ४१ ॥

भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहा-

ग्मनस्त्रितीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा

न दृश्यते तच्च कृशादरि त्वयि ॥ ४२ ॥

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति

विमानना सुधु कुतः पितुर्गृहे ।

पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं

प्रसारयेत्पन्नगरदासूचये ॥ ४३ ॥

किमित्यपास्यामरणानि यौपते

भृतं त्वया वाङ्मकशोभि वल्कलम् ।

घट प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका

विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

दिवं यदि प्रार्थयसे घृषा भ्रमः

पितुः प्रदेशाम्तव देवभूमयः ।

अथोपयन्तारमलं समाधिना

न रजमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

निवेदितं निःसितेन सौप्मणा

मनस्तु मे संशयमेव ग्राहते ।

न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते

भविष्यति प्रार्थितबुलंभः कथम् ॥ ४६ ॥

अहो स्थिरः कोऽपि तयेन्सितो युवा

चिराय कर्णात्फलशून्यतां गते ।

उपेक्षते यः श्रद्धालाम्बिनीजटाः

कपोलदेशे कलमाप्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकशितां
दिवाकरप्लुष्टविभूषणारूपदाम् ।
शशाङ्कुलेखामिव पश्यतो दिवा
सचतस्रः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥
अद्वैमि सांभाग्यमदेन वञ्चितं
तव प्रियं यश्चतुरायलोकिनः ।
करोति लक्ष्यं चिरमस्य चक्षुषां
न वक्तुमात्मवीथमरालपद्मणः ॥ ४९ ॥
कियच्चिरं आम्यसि गौरि विद्यते
ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
तदर्द्धभागेन लभस्व काञ्चितं
वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥
इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अधो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं
विद्यति नानञ्जननेत्रमैक्षत ॥ ५१ ॥
सखी तदीया तमुवाच वणिनं
नियोध साधो तव चेत् कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया घषु ॥ ५२ ॥
एयं महेन्द्रप्रभृतीनाभिश्चिय-
अनुर्दिगीशानन्दमस्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणि पतिमाप्नुमिच्छति ॥ ५३ ॥

असाह्यदुङ्कारनिवर्तित पुरा
 पुरारिमप्राप्तमुख. शिलीमुखः ।
 इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद् ॥
 विशीर्णमूर्त्तरपि पुष्पभन्वन. ॥ ५४ ॥
 तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
 ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
 न जातु बाला लभत स्म निर्वृति
 तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥
 वपात्तवर्णे चोरिने विर्नाकिन-
 सवाष्पकरेण्डस्त्रलितेः पदैरियम् ।
 अनेकश किन्नरराजकन्यका
 घनान्तसंज्ञीतसखीररोदयत् ॥ ५६ ॥
 त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
 निमील्य नेत्रे सहसा व्ययुध्यत ।
 एव नीलकण्ठ ब्रजसीत्यलक्षयया-
 गसत्यकरेण्डार्पितयाहुबन्धन. ॥ ५७ ॥
 यदा युधे सर्वगतस्त्वमुञ्जसे
 न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
 इति स्वहस्तोल्लिखितञ्च मुग्धया
 रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखर ॥ ५८ ॥
 यदा च तस्याभिगमे जगत्पते-
 रपश्यद-र्थं न विधि विचिन्वती !
 तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरो-
 रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
 फलं तप साक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
 न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
 मनोरथोऽस्या शशिमौलिसंश्रय ॥ ६० ॥
 न चेन्न स प्रार्थितदुर्लभ कदा
 सखीभिरस्रोत्तरमीक्षितामिमाम् ।
 तप कृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
 धृषेव सीता तदवग्रहक्षताम् ॥ ६१ ॥
 अगूढसन्दाधमितीङ्गितक्षया
 निवेदितो नैष्ठिः सुन्दरस्तया ।
 अयीदमेवं परिहास इत्युमा-
 मपृच्छद्व्यञ्जितहर्षलक्षण ॥ ६२ ॥
 अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताद्गुलौ
 समपेयन्तौ स्फोटकाक्षमासिकाम् ।
 कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
 चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
 यथा श्रुतं वेदविदां घर त्वया
 जनोऽयमुद्ये पदलङ्घनोत्सुक ।
 तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
 मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
 अथाह वर्णा विदितो महेश्वर-
 स्तदपिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
 अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
 तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते
 करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
 करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
 सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
 स्वमेव तावत् परिचिन्तये स्वयं
 कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
 चधूयुकूलं कलहंसलक्षणं
 गजाजिनं शोणितचिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥
 घतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
 परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
 अलककाङ्कानि पदानि पादयो-
 र्विकीर्णकेशासु परेनभूमिषु ॥ ६८ ॥
 अयुक्तरूपं किमतः परं चद
 भिनेत्रवक्ष सुखभं तवापि यत् ।
 स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
 पदं चिताभस्मरज करिष्यति ॥ ६९ ॥
 इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
 यद्गुह्या वारणराजहार्यया ।
 विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
 मदाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥
 ह्यं गतं सस्मृति शौचनीयतां
 समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।
 कला च सा कान्तिमती कलावत-
 स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता

दिगम्बररुयेन निवेदितं वस्तु ।

चरेषु यद् बालमृगाच्चि मृग्यते

सदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥

नियतेयास्मादसदीप्नितान्मन

क्य तद्विषस्तत्रं क्व च पुरापलक्षणा ।

अपेक्ष्यते साधुजनन वैदिकी

श्मशानशूतस्य न यूपसत्क्रिया ॥ ७३ ॥

इति द्विजातौ मतिकूलचादिनि

प्रवेपमानाधरलक्ष्य ऋषया ।

विकुञ्चितमूलतमाहिते तथा

त्रिलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥

उवाच चैनं परमार्थतो हरं

न चोत्स नूनं यत् परमात्य माम् ।

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं

द्विपन्ति मन्दाञ्छरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं

निषेव्यते भूतिसमुन्मुकेन वा ।

जगच्छरणस्य निराशिष. सत.

किमेभिराशापहतात्मवृत्तिभि. ॥ ७६ ॥

अकिञ्चन सन् प्रभव. ल सम्पर्दा

त्रिलोकनाथ पितृसप्तगोचर. ।

स भीमरूप. शिष इत्युदीर्यते

न सन्ति याथाव्यविद्. पिनाग्नि. ॥ ७७ ॥

विभ्रूणोद्भासि विनन्दभोगि वा
 गलाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
 कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
 न विश्वमूर्त्तेरवधार्यते वपुः ॥ ७८ ॥
 तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
 धुने चिताभस्मरज्जो विरुद्धये ।
 तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं .
 त्रिलिप्यने मौलिभिरम्बरीकसाम् ॥ ७९ ॥
 अस्मिन्पदस्तस्य वृषेण गच्छतः
 प्रभिन्नादिग्वारणवाहनो वृषा ।
 करोति पादाधुपगम्य मौलिना
 त्रिनिद्रमन्दाररज्जोऽमुणाङ्गुली ॥ ८० ॥
 विरब्धता दोषमपि व्युत्तात्मना
 स्वयंकमीशं प्रति साधु भाषितम्
 यमागनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
 कथं स लक्ष्यप्रभवां गविष्यति ॥ ८१ ॥
 अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
 तथाविभस्तावदशेषमस्तु सः ।
 ममाथ भावैकरसं मनः स्थितं . . .
 न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षिते ॥ ८२ ॥
 निवार्यतामालि किमप्ययं वदुः
 पुनर्विवक्षुः सफुरितोत्तराधरः ।
 न केवलं यो महनोऽपभापते
 शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥ ८३ ॥

इतो गमिष्याम्यथयेति वादिनी

चञ्चल बाला स्तनभिन्नचङ्कला ।

स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः

समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाद्गयष्टि-

निक्षेपणाय पदमुदभूतमुद्वहन्ती ।

मार्गाचलव्यतिकराङ्गलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्यौ ॥ ८५ ॥

अथ प्रभृत्यवनताङ्घ्रि तवास्मि दासः

क्रीनस्नपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अहाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज

क्लेशः फलेन हि पुनर्नदतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

प्रस्थानकौतुकम् ।

(अयं प्रविश्यतः कुसुमावचय नाटयन्त्यौ सहयौ ।)

अनसूया—प्रियंवदं, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूपमर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयं तथाप्येतावद्विन्तनीयम् ।

प्रियंवदा—कथमिध ।

अनसूया—अद्य त्त राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विच्छृष्ट आरमनो नगरं प्रविश्यान्त पुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

प्रियंवदा—विस्त्रब्धा भय । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविशेषिणी भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

अनसूया—यथाहं पश्यामि तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

प्रियंवदा—कथमिध ।

अनसूया—गुरुवते कन्यका प्रतिपादनीयेति प्रथमं सङ्कल्पः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति नन्वनायासेन कृतार्थो गुरुजनः ।

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोड्य) सखि, अब्रचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

(तत प्रविशति सुप्तोत्थित गिष्प ।)

शुष्प—येतोपलक्ष्यार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादु
पावृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्नायद्वलोकयामि
किमदवशिष्टं रजन्या इति । (परिब्राम्याद्यलोक्य च)
इन्त प्रसातम् । तथा हि ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोपधीना-
मादिष्णुजोऽरुणपुरं स्मर एकताऽकं ।
रोजोद्वयस्य युगसद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियन्यत इवैव दशान्तरेषु ॥ २ ॥

अपि च—

गन्तहिने शशिनौ सैव कुमुद्वतो मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
दृष्टप्रबामजन्तितान्यवताजनस्य
दुःखानि नूनमतिताम्सुदुःखानि ॥ ३ ॥

अपि च—

कर्कशूनासुपरि तुहिनं रन्जयत्यप्रसन्ध्या
दाभं-नुम्यशुदङ्गपटलं पीतनिजे मयूरः ।
शेरिणा जलपुरगिजिजिना तुस्थितश्चैव सद्यः
पञ्चादुर्ध्वमेतन्नि एरिणुं स्वान्नाश्छुत्मान ॥४॥
(प्रशिष्यापटीक्षेपेण)

गन्तुं—यद्यपि गन्तुं विषयपराङ्मुखस्य जनस्यैतन्न विदितं
तथापि तेन राज्ञा शत्रुन्तत्तापामनार्यमाचरितम् ।

शिष्य—यासदुपस्थितां होमयेतां गुरोर्निवेदयामि । (निष्क्रान्तः)

अनुरूपा—प्रतिबुद्धापि किं कारय्यामि । न मे उचितेष्वपि
निजान्तरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो
भवतु येनामत्यसन्धे जने सुखददात्त सखी पदं कारिता ।

अथवा दुर्वाससः शाप एव विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावतः कालस्य सेतुमात्रमपि न विसर्जयति । (विचिन्त्य) तदितोऽभिज्ञानमद्भुत्वीयकं तस्मै विसृजाम् । दुःखशाले तपस्विजने कोऽभ्यर्च्यताम् । ननु सखांगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयागे प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्यंगतेऽस्माभिः किं करणीयम् ।

(प्रविश्य) प्रियंवदा—(सहर्षम्) सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं नियतंयितुम् ।

अनसूया—सखि, कथमेतत् ।

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुप्तशयितप्रच्छिन्ना शकुन्तला सकाशं गतास्मि ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा - तावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकाश्यपेन एवमभिनन्दितम् दिष्ट्या घृमादुलितदोष्टेरपि यजमानस्य पावक एवाटुति पतिता । यत्से, सुशिष्यपरिदत्तेव विद्या अशोचनीयासि संदुक्ता । अद्यैव ऋषिप्रतिरक्षितां त्वां भर्तुं सकाशं विसर्जयामि' इति ।

अनसूया—अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्त ।

प्रियंवदा—अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं दिना छन्दोमय्या वाचा ।

अनसूया— सुविस्मयम् । कथय ।

प्रियंवदा—दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुव ।

अवेहि तनयां प्रह्वन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ ५ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि, प्रियं मे प्रियं मे । कि-

न्त्वद्यैव शकुन्तला नीयते इत्युत्कण्ठासाधारणं परि-

म-म- ।

प्रियंवदा—सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्याथः । सा तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

अनसूया—तेन हि एतस्मिंश्चूतशाखावतम्बिते नारिकेरस-
मुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया
केशरमालिका । नदिमां हस्तसन्निहितां कुरु । यावदहमपि
मृगरोचना तीर्थमृत्तिका दूर्वांकिसलयानाति मङ्गल-
समालम्भनानि विरचयामि ।

प्रियंवदा—तथा क्रियताम् ।

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो वृह्णाति ।)

(नेपथ्ये)—गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिथाः शकुन्त-
लानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णां दत्त्वा) अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते
पलु हस्तिनापुरगामिन ऋषय आकार्यन्ते ।

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता अनसूया—सखि, एहि गच्छायः ।
(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य) एषा सूर्योदय एव शिखामञ्जिता
प्रतीष्टनीवारहस्ताभि स्वस्तिचाचनिकाभिस्तापसीभिर-
भिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पांश्च पनाम् ।
(उपसर्पतः ।)

(नतः प्रविशति यद्योद्दिष्ट्यापाराऽऽसनस्या शकुन्तला ।)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जाते, भर्तुर्वन्दुमान-
सूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—वत्से, वीष्प्रसविनी भव ।

तृतीया—वत्से, भर्तुर्वन्दुमता भव ।

(आशिषो दत्त्वा गौतमीरर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सष्यौ—(उपसृत्य) सखि, सुप्तमञ्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निपीदतम् ।

सख्यौ—(मङ्गलपात्राद्यादायोपविश्य सखि, सज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयात् ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्तव्यम् । तुल्यभविदानी मे सखीम-
एडनं भविष्यति । (वाष्पं धिसृजति ।)

सख्यौ—सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (अश्रूणि
प्रसृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।

प्रियंवदा—आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनै विंप्र
कार्यते ।

(प्रविश्योपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्कुरणम् ।
अलङ्कृत्यतामत्रभवती । (सर्वा विलोक्य विस्मिता ।)

गौतमी—यत्स नारद कुत एतत् ।

प्रथम — तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धि ।

द्वितीय — न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ता शकुन्त
लादेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्यादरत' इति । तत इदानीम-
स्त्रीमं केनचिदिन्दुपायदु तरुणा माङ्गल्यमाधिष्कृतं

निष्ठूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारत्न केतचित् ।

अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्पितै

वृत्तान्याभरणानि तत्किसलयोज्जेदप्रतिद्वन्द्विभि ॥६॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य हला, अनयाऽभ्युपपत्त्या
सूचिता ते भर्तुर्गौडेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः । शकुन्तला
स्त्रीणां रूपपति ।)

प्रथमः—गौतम, एहोह्यभिषकोस्त्रीणां काश्यपाय वनस्पति
सेवां निवेदयात् ।

द्वितीय. — तथा । (निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये अनुपभुक्तभूपणोऽयं जन । चित्रकर्मपरिचये
नाद्वेषु ते आभरणविनियोगं कुर्व ।

शकुन्तला—जाने वां नैपुरुषम् । उभे माह्वेनालङ्कृत ।)

(तत प्रविशति स्नानोत्तमि काश्यप ।)

काश्यप —

यास्यत्यद्य शकुन्तलोति हृदयं संस्पृष्टमुत्फलयत्या

फण्ड स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुपञ्चिन्नाजडं दर्शनम् ।

चेरुष्यं मम तावदाहशमहो स्नेहादरग्यौकल

पीड्यन्ते शृदिण कथ नु तगयाधिप्लेषतु विनये ॥५॥

(परिक्रामति ।)

सख्यौ—हला शकुन्तले अवनितमण्डनासि । परिधेहि

साम्प्रतं क्षौमयुगलम् । शकुन्तला उ थाय परिधत्ते ।)

गौतमी—आते एष ते आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्यज

मान इध गुरुव्यस्थित । आचार तावत् प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सनीडम्) तात वन्दे ।

काश्यप — ययानेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्गुह्यता भव ।

सुतं त्वमपि सम्राज सेव पूरमवाप्नुहि ॥ ६ ॥

गौतमी—भगवन् . वरः सतदेष न आशी ।

काश्यप — धत्से, इत सद्योहुनानग्नीन् प्रदत्तिशीकुरुष्व ।

(तथै परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—(ऋष्यशृङ्गनाडशाले)

अमी चेदि परित क्लृप्तविप्राया

समिद्धन्त प्रान्तसंस्तीर्णदर्भा ।

अपधन्तो वुरितं हव्यगन्धै-

र्षितानास्त्वां धह्य पाययन्तु ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीन् । (उददिक्षेपम्) क ते शार्ङ्गरथमिथा ।

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शाङ्गरथ - इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—भो भोः सन्निहिनास्तपोवनतरयः,

पातुं न प्रथमं ध्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये च कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवःयुत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुशायताम् ॥ १० ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरिव वनवासवन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिबन्धनीकृतमेभिरात्मनः ॥ ११ ॥

(आवाशे)—

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-

श्लयाद्द्रुमैर्नियमितार्कमयूखतापः ।

भूयति कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनञ्च शिषञ्च पन्था ॥ १२ ॥

(सर्वे सधिस्मयमाकणोयन्ति ।)

गौतमी—जाते, घातिजनस्तिग्धाभिरनुमतगमनासि तपो-

वनदेवताभिः । प्रणम भगवती ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य—जनान्तिकम्) इला

प्रियंवदे, नन्वारणपुत्रदर्यनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्य-

जन्त्या दुःखेन मे चरणां पुरतः प्रवर्तते ।

प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येषु । त्वया

उपस्थितवियोगस्य तपोवनस्याप्यवस्थां प्रेक्ष्य तावत् ।

उद्भूतितर्भकयला मृगी परित्यक्तार्तना शिखिनी ।

अवशीर्णपाण्डुपत्रा मुञ्जस्यशृणि च प्रततिः ॥

शकुन्तला—(स्मृत्या) तान लताभगिर्नी वनज्योत्स्ना
तावदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यप—अवेमि ते तस्या सादर्यास्नेहम् । इय तावद्
दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(उपत्य लतामालिङ्ग्य) वर्नज्यो स्ने चूतसङ्घतापि
मा प्रत्यालिङ्ग इतो गताभि शम्बावाहाभि । अथप्रभृति
दूरपरिवर्तिनी ते शलु भयिष्यामि ।

काश्यप सङ्कल्पित प्रथममेव मया तयार्थे

भर्तारमा मरुदश सुहृतेर्गता त्वम् ।

चूतेन सञ्चितवती नममालिकेय

मस्यामह न्ययि च सम्प्रति योतचिन्त ॥ १३ ॥

इत पन्थान प्रतिपद्यस्य ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) हला ण्वा द्वयोर्युगयोर्हस्ते निक्षेप ।

सख्यौ—अथ जग कस्य हस्ते समर्पित । वाप्य विहरत ।)

काश्यप—अनसूये प्रियवद अल न्दित्या । ननु भवतीभ्यामेव
स्मिरीर्गताया शकुन्तला । (सर्वे परिजामन्ति ।)

शकुन्तला—तान ण्वा उटजपर्यं तच्चारिणी गर्भमन्थरा मृग
वधूर्यदा अनघप्रगवा भवति नदा मे कमपि प्रियनिषेद
यितार विसर्जयिष्यथ ।

काश्यप—तद् रिस्मरिष्याम ।

शकुन्तला—यतिभद्र रूपयि वा) का नु सरथेप निघसने मे
सजनि । (परावर्तते ।)

काश्यप—धस्ते

यस्य त्वया वृणविरोपणमिद्गुदीना

नैल न्ययिष्यत मुखे कुशसूचिदिदे ।

श्यामाऽमुष्णिपरिवर्द्धितका जहाति

सोऽय न पुनरुतक पदनी मृगस्त ॥ १४ ॥

शकुन्तला--वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि ।
अचिरमसूतया जनन्या विना विचरिष्ये एव । इदानीमपि
मया विरहितं स्यां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् ।
(रुदती प्रस्थिता ।)

काश्यपः--वत्से, अर्हं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थान-
मालोक्य ।

उत्पद्यमाणोर्देयनयोरुपकृष्टवृत्ति
घास्यं कुरु स्थिरतया विह्वतानुबन्धम् ।
अस्मिन्नलक्षितननोपेतभूमिभागे
मार्गं पदानि खलु ते विपर्याभवन्ति ॥ १५ ॥

शाङ्गैरवः--भगवन् शोदकान्तं स्निग्धो जनाऽनुगन्तव्य इति
श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।
काश्यप --तेन हि इमां चीन्वृक्षच्छायाभाश्रयान् ।
(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः--(आत्मगतम्) किं नु त्वलु नत्रभवन्तो तुष्यन्तस्य
युक्तरूपनन्माभिः सम्प्रेष्यम् । चिन्तयति ।)

शकुन्तला--(जनान्तिकम् हला, मत्तस्व । नलिनीपत्रान्त
रितमपि सहचरमपश्यन्ती श्वातुरा चक्रवाकी आरटीति ।
बुष्करमहं करोमि ।

अनसूया--सखि, मा एवं मन्त्रयस्व ।
इयमपि कान्तेन विना गमयति रजनीं विपाददीर्घतराम्
सुर्वीर्यपि विरहार्त्ताराशावन्वो विपादयति ॥

काश्यपः--शाङ्गैरव, इति त्वया मह्यनात् स राज्ञा शकुन्तलां
पुरस्कृत्य वक्तव्यम् ।

शाङ्गैरवः--शाशापयतु भवान् ।

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुद्धे कुलञ्चात्मन-
स्यव्यस्था कथमप्यदान्भवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमिदं दारिणु इदया त्वया

भाग्यायत्तमत पर न खलु तद्वाच्य बभूवन्धुमि ॥ १७ ॥

शार्ङ्गरवः—सूहीत सन्देश ।

काश्यप—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि

सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीनतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यप—सा त्यमित पनिबुद्धं प्राण्य

शुभ्रपह्य सुकृन् कुक प्रियसखीरुति मपत्नीजने

भर्तुर्विमृहतापि रोपणतया मा स्म प्रतीपं गम ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्यं पनुत्सेकिमी

यान्त्येवं घृहिणीपदं सुवतयो वामा कुलस्याधय ॥६८॥

कथं वा गौतमी मन्यसे ।

गौतमी—पतायाद् वधूजनस्योपदेशः । जाने, एतत् खलु
सर्वमवधारय ।

काश्यप.—वत्से, परिप्लजस्व मां सखीजनञ्च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियवदामिथा सरयो निव
तिंभ्यन्ते ।

काश्यप—वत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।
त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला— (पितरमादिलष्य) कथमिदानीं तातस्याद्वात्प-
रिभ्रष्टा मलयतटो-मूलिता चन्दनलतय देशान्तरे जीयितं
धारयिष्यामि ।

काश्यप—वत्से, किमेव कातरासि ।

अभिजनवती भर्तु श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
 विभवगुदभि शृत्यैस्तस्य प्रतिचणमाकुला ।
 तनयमचिरात् प्राचीवाकं प्रसूय च पावनं
 मम विरहजां न त्व वत्से शुभं गणयिष्यसि ॥१६॥
 (शकुन्तला पितु पादयो पतति ।)

काश्यप — यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्याद्युपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव
 परिष्वजेयाम् ।

सख्यौ— तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्याभि-
 शानमन्थरो भवेत् ततस्तस्मै इदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गु-
 लीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन धामाकम्पितास्मि ।

सख्यौ—मा विभीहि । स्नेह पापशङ्की ।

शङ्करव—युगान्तरमारूढ सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—' आधमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूय-
 स्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

काश्यपः—श्रुताम् ।

भूत्वा विराय चतुरन्तमहीसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

मर्वा तदपितकुटुम्भमरेण सार्द्धं

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराद्यमेऽस्मिन् ॥२०॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् ।

अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषा पदं मन्वयिष्यते ।

निवर्तता भवाद् ।

काश्यप.—वत्से, उपश्रुयते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूय पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणकृतं तातपरी-
रम् । तन्माऽतिमात्रं मम कृते उत्कण्ठस्य ।

काश्यप —(सनि श्वासम्)

शममेप्यति मम शोकं कथं नु धरसे त्वया रचितपूर्वम् ।

उदजहारि विरुद्धं नीवारयति विश्वाकयत ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानं सन्तु ।

निष्क्रान्ता शकुन्तला महयायिनश्च ।

सप्तयी—(शकुन्तला विलोक्य) दा धिक, दा धिक् । अन्त-
रिता शकुन्तला धनराज्या ।

काश्यप — सनि श्वासम्) धनसूये, प्रियवदे, गता वां सह
धर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं माम् ।

सर्वे प्रस्थिता ।)

उभे—तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशाम् ।

काश्यप.—स्नेहप्रवृत्तिरेवदर्शिता । / सधिमर्शं परिक्रम्य हन्त-
भो शकुन्तला पतिफलं विसृज्य लब्धमिदानीं स्वा-
स्थ्यम् । कुत ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव

तामद्य सम्येप्य परिग्रहोतु ।

जातो ममार्यं विशद् प्रकामं

प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २५ ॥

(निष्क्रान्ता सर्वे ।)

दुर्योधन-निर्वेदः ।

(अथ प्रविशति प्रहारमुच्छ्रित एषश्च दुर्योधनमपहरन् सूतः ।)

सूतः—(सप्तभ्रमं परितान्यावलोप्य च) श्वये, श्वयमसौ
 सरसीत्तरांजविलोहानसुरभिशीतलमातरिभ्यसंबाहितसा-
 न्द्रकिसलयो न्यमोघपादपः । उचिता विधामभूमिरियं
 समरव्यापारखिन्नस्य धीरजनस्य । श्वच स्मिन्नस्थायाचि-
 ततालावृत्तेन हरिचन्दनच्छटाशीतलेनाग्रयरत्नसुरभिणा
 दशापरिष्णामद्योग्येन सरसीसमीरणेनामुना गतऋमो
 भविष्यति महाराजः । सूनकेतुश्चायं रघोऽनिवारित एव
 प्रवेक्ष्यति क्षायाम् । (प्रवेशं रूपयित्वा राजानमवलोप्य)
 कथमद्यापि धैतनतां न लभते महाराजः । भोः कष्टम् ।
 (निःश्वस्य)

मदकलितकोरगुभज्यमाने

विपिने इव प्रकटैकशालशेषे ।

एतत्कलकुमारके शुल्लेऽस्मि-

स्त्वमपि विधेरखलोकितः कटाक्षैः ॥ १ ॥

(आकाशे लक्ष्यं यस्या) ननु भो हतविधे, भरतकुलविमुक्त,

श्वहनस्य गदापाजेरजारुद्धस्य संशयम् ।

एषापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥ २ ॥

दुर्योधनः—(शनैर्यत्नव्यसंहः) आ. शक्तिरस्ति दुरात्मनो
 वृकोदरहृत्कस्य मयि जीवति दुर्योधने प्रतिज्ञां पूर्य-
 यितुम् । यत्स दुःशासन, न भेत्तव्यं न भेत्तव्यम् ।
 श्वयमहमागतोऽस्मि । ननु सूत, प्रापय रघुं तमेवोद्देशं
 यत्र वत्सो मे दुःशासनः ।

सूत — आयुष्मन्, शत्रुमा सम्प्रति वाहास्ते एवमुद्रोद्धुम् ।
(अथर्वार्थ) मनोरथं च ।

दुर्योधन — (रथाद्युत्तीयं सगर्भं साकृतं च) कृतं
स्वन्दनगमनकालातिपातन ।

सूत — (सर्वैलक्ष्यं चकरणं च) नर्ययत्रायुष्मान् ।

दुर्योधन — धिक् क्त्वा, किं एवम् । केवलमरातिविमर्दसं-
घटसंचारी दुर्योधन एवमेवम् । तद्गदामात्रसहाय-
समभुवनयतरामि ।

सूत — आयुष्मन् एवमेवम् ।

दुर्योधन — एषेव किमेवं भावने । पश्य ।

वाणस्य मे प्रवृत्तिदुर्लक्षितस्य पाप

पाप व्यजस्यति समक्षमुदायुधोऽसौ ।

अस्मिन्निवारयसि किं प्रवक्ष्यामि मा

शोधो न नापि क्लृप्ता न च तेऽस्ति लज्जा ॥३॥

सूत — (सकण्य पाइरोतिपत्र) प्रवृत्तिज्ञापयामि । आयुष्मन्,
संपूर्णमणिनेन निवृत्तेन भवितव्यमिदानीं दुरात्मना वृको
दरहतस्य । एवमेव वर्णयि ।

दुर्योधन — सहसा भूमौ पतन् हा वरस दुःशासन, हा
म त्वागिगेधितपाण्डव हो विक्रमैवस्त, हा मदङ्क-
दुर्लक्षित हा यगतिदुर्लक्षगजप्रदायुगेन्द्र, हा शुभराज,
ज्याति । प्रवच्छ म प्रतिवचनम् । (मोहमुपगत ।)

सूत — राजद समावृत्तिहि समावृत्तिहि ।

दुर्योधन — (ज्ञेया लक्ष्मि निश्चय)

युक्तं योग्यमुपभोगसुखेण नैव

- हा लक्ष्मिपति हि मया न वृथाप्रलेन ।

अन्वेषास्तु एव नाना तैरुर्हं मियत्ते-

- र्यद्वारिणोऽन्वयिन्यं न च रतिगोऽस्ति ॥४॥ (पतति ।)

सूतः—आयुष्मन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—धिक् सूत, किमनुष्ठितं भवता ।

रक्षणीयेन सततं घालेनाशानुवर्तिना ।

दुःशासनेन धाम्नाहमुपहारेण रक्षित ॥ ५ ॥

सूत - देव, मर्भमेदिभिरिपुतोमरशक्तिप्रोसवर्षेमेदारव्यानाम-
पहतचेतनत्वाधिभेतन. कृतो महाराज इत्यपहतो
मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत, विरूपं कृतवानसि ।

तस्थेय पाण्डवपशोत्तनुजहिषो मे
क्षोभिर्गदाशनिकृतेन विरोधितोऽस्मि ।

तामेष नावशयितो रुधिरार्द्रशय्यां,
दौःशासनी यदेहमागु वृकोदरो वा ॥ ६ ॥

(निःश्वस्य नभो विलोक्य) ननु भो हतधिषे, कृपावि-
रहित, भरतकुलविमुच,

अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदर ।

सूत.—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज किमिदम् ।

दुर्योधन —घातिताशपन्धोर्मे किं राज्यं जयेन वा ॥ ७ ॥

(ततः प्राविशति शरप्रहारवृक्षमद्विक्कालंकृतकाय सुन्दरकः ।)

सुन्दरक—आर्याः, अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो
दृष्टो युष्माभिर्महाराजदुर्योधनो न वेति । (निरूप्य) कथं
न कोऽपि मन्थयते । भवतु । पतोषां वदपरिकराणां
पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । (परिक्र-
म्य विलोक्य च) कथमेते सल्लु स्थामिनो ग्राहप्रहारहतस्य
घनसन्नाहजालदुर्भेद्यमुषेः कङ्कपनैर्हृदयाच्छल्यान्सुद-
रन्ति । तत्र खल्वेते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्ट्या
मि । (अप्रतोऽवलोक्य किञ्चित्परिक्रम्य) इमे सत्वपरे

प्रभूततराः संगता वीरमनुष्या दृश्यन्ते । तदत्र गत्या
 प्रक्ष्यामि । (उपगम्य) हृदो, जानीय यूयं कस्मिन्नुदेशे
 कुरुनाथो वर्तते इति । कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं
 रुदन्ति । तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति । (दृष्ट्वा) हा, अति-
 करुणं खल्वत्र वर्तते । एषा वीरमाता समरविनिहतं
 पुत्रकं श्रुत्वा रत्नांशुकनिचसनया समप्रभूपण्या बध्या
 सहानुमिष्यते । (सश्लाघम) साधु वीरमातः, साधु ।
 अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रका भविष्यति । भवतु ।
 अन्यतः प्रदद्यामि । (अन्यतो विलोक्य) अयमपरो पदु-
 प्रहारनिहतकायोऽकृतव्रणवन्ध एव योधसमूह इमं
 रन्यासनं तुरङ्गममुपालभ्य रोदिति । नूनमेतेषामभैच
 स्वामी व्यापादितः । तत्र खल्वेतेऽपि जानन्ति । भवतु ।
 अन्यतो गत्या प्रदद्यामि । (सर्वतो विलोक्य) कथं सर्व
 पथापिस्थानुरूपं व्यसनमनुभवन्भागधेषदिपमशीलतया
 पर्याकुलो जन । तत्कमिदानौमत्र प्रदद्यामि । कं योषा
 लप्स्ये । भवतु । स्वयमेवात्र विचेष्यामि । (परिक्रम्य)
 भवतु । दैवमिदानीमुपालप्स्ये । हृदो दैव एवादर्शानाम
 शौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो स्राव्यतस्य भर्ता गाद्रेयद्रोणा-
 द्भराजशल्यरूपकृतधर्माश्रयामप्रमुखस्य राजचक्रस्य स-
 कलपृष्योमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्विष्यते ।
 अन्विष्यमाणोऽपि न क्षायते कस्मिन्नुदेशे वर्तते इति ।
 (विचिन्त्य निःश्वस्य च) अथवा किमत्र दैवमुपालभे ।
 तस्य अस्त्रिदं निर्भर्त्सितविधुरस्वचनयाजस्यावर्धारि-
 पितामद्विदितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्साहनादिविरुद्धम्
 तस्य जतुशूद्रपूतविशशपिनः संभूताधिरकालसंबद्धैरा
 सघालस्य पाञ्चालीकेशप्रदण्डानुत्तुमस्य फलं परिणमति ।
 (अन्यतो विलोक्य) यथाशैव विविधरत्नप्रभासंघलि

सूर्याकिरणप्रसूतशकचापसदृशसम्पूरितदशदिशासुखीनू-
नकेतुर्गणो रणो दृश्यते तदहं तर्कयाम्यवश्यमेतेन महा-
राजदुर्योधनस्य विधामोद्देशेन भवितव्यम् । याचधिन्न
पयामि । (उपगम्य दृष्ट्वा निःश्वस्य च) कथमेकादश-
नामजोहिणीनां नायको भूत्या महाराजो दुर्योधनः प्राह
तपुरुष इवाश्लाघनीयाया भूमातुपविष्टस्तिष्ठति । अथवा
तस्य खल्विदं पाञ्चालीकेशप्रहकुसुमस्य फलं परिण-
मति । (उपसृत्य सूतं संजया पृच्छति ।)

सूतः—(दृष्ट्वा) अये, कथं संग्रामात्सुन्दरकः प्राप्तः ।

सुन्दरकः—(उपगम्य) जयतु जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः—(विलोक्य) अये सुन्दरक, कच्चित्कुशलमह-
राजस्य ।

सुन्दरकः—देव, कुशलं शरीरमात्रकेण ।

दुर्योधनः—किं किरीटिनास्य निहता धीरेया हतः साराधि-
भक्तो वा रथ ।

सुन्दरकः—देव, न गमनो रथः । अस्य मनोरथः ।

दुर्योधन—किमविस्पष्टकथितैराकुलमपि पर्याकुलपति मे
हृदयम् । तदलं संभ्रमेण । अशेषतो विस्पष्टं कथ्यताम् ।

सुन्दरक—यदेव शास्त्रापत्ति । देवस्य मुकुटमणिप्रभायेणा
पतीता मे रणप्रहारवेदना । (साटोपं परिक्रम्य)

शृणोतु देव । अस्तीदानीं कुमारदुःशासनवध (इत्यधीकं
सुखमाच्छाद्य शङ्कनं नाटयति ।)

सूतः—सुन्दरक कथय । कथितमेव देवेन ।

दुर्योधन—वश्यताम् । श्रुतमस्माभिः ।

सुन्दरकः—(स्वगतम्) कथं दुःशासनवधः श्रुतो देवेन ।
(प्रकाशम्) शृणोतु देव । अथ तावत्कुमारदुःशासन-
वधमपि तेन स्वामिनाङ्गराजेन कृतकुटिलधुकुटीमङ्ग-

भीषणललाटपट्टेनाविशतसन्धानतीक्ष्णमोक्षनिक्षिप्तशर-
धारधर्मिणाभिमुखः तत्र दुराचारो दुरशासनवैरी मध्यम-
पाण्डवः ।

दुर्भी — ततस्ततः ।

सुन्दरक. — ततो देव, उभयबलमिलद्दीप्यमानफरितुरगपदा-
तिलमुद्गूनधूलिनिकरेण पर्यस्तगजघटासंघातेन च वि-
स्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धीकृतमुभयबलम् । न अस्तु गग-
नतलं लक्ष्यते ।

दुर्भी — ततस्ततः ।

सुन्दरक — ततो देव, दुराकृष्टधनुर्गुणाच्छोटवटद्वारेण गम्भी-
रभीषणेन ज्ञापते गजिनं प्रलयजलधरेणेति ।

दुर्योधन — ततस्ततः ।

सुन्दरक — ततो देव उरोरि तयोरेभ्योन्यसिद्धनादगजित
पिशुनं विविधपग्निमुक्तप्रहरणाहतकदम्बमंगमितज्वलगवि-
सृच्छटमानुसुरं गम्भीरस्लनितचापजलधरं प्रसरच्छरधा-
रासहस्रवर्षि जातं समरदुर्दिनम् ।

दुर्योधन. — ततस्ततः ।

सुन्दरक — ततो देव, एतस्मिन्नन्तरे व्यंग्रस्य स्यात् परिभय-
शङ्कित धनज्ञेन अज्ञनिर्ज्ञानिर्ज्ञानिभयितमरसितध्वजाम्
स्त्रियतमहा शानरसुरद्वनसं गहनव्यापृत गजुदेवशङ्क चका-
स्त्रिगदला निह्नाचतुर्गोदुदसह गपूरितपात्रजन्यदेवदत्त-
कारसितप्रतिभ्रमरिन्दशविशापुरादुदरो धायितस्तमु-

सारथिकस्तं देशमुपगतः कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधनः—(सावष्टम्भम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन विद्वि-
तासिलताश्यामलस्निग्धपुङ्खैः कठिनकङ्कपत्रैः कृष्णवर्णैः
शाणशिलानिशितश्यामलशल्यवन्धैः कुसुमित इव तरुमु-
द्भूतेन शिलीमुखैः प्रच्छादितो धनञ्जयस्य रथचरः ।

कभौ—(सहर्षम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तीक्ष्णविक्रितनिशितभङ्गवाणवर्षिणा
धनञ्जयेनेपद्रिहस्य भणितम्—' अरे रे वृषसेन, पितुरपि
तावत्ते न युक्तं मम कुपितस्याभिमुखं स्यातुम् । किं
पुनर्भवतो बालस्य । तद्रच्छ । अपरैः कुमारैः सह गत्वा
मुध्यस्व । एवं वार्चं निशम्य गुरुजनाभिदोषेणादीपितकोपी-
परकमुग्धमण्डलापिङ्गुम्भितभृकुटीभङ्गभीषणेन चापभारि-
णा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदकैः परुषविपमैः सुदिवसंक-
तप्रणयैर्निर्भर्तितो गाण्डीवी धारैर्न पुनर्दुष्टयवनैः ।

दुर्योधनः—साधु वृषसेन, साधु । सुन्दरक, ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, निशितशराभिघातवेदनोपजातमन्युना
किरीटिना चण्डगाण्डीवजीवाशब्दनिर्जितवज्रनिर्घातघोषेण
घोषोत्पत्तनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण प्रस्तुतं शिञ्जावलानुरूपं
किमप्याश्चर्यम् ।

दुर्योधनः—(साकृतम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तत्सादृशं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचतु-
रधमविभाधितदृष्टारमुखधनुर्गुण्यगमनागमनशरसन्धान-
मोक्षधनुस्तकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि सविशेषं प्रस्तुतं
समरकर्म ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, अद्भान्तरे विमुक्तसमरव्यापारे मुद्भूते-

विभ्रामितवैरानुबन्धो कुरुराजपाण्डववत्तयोः 'साधु कु-
माररूपसेन, साधु' इति कृतकवकलो घोरलोकोऽवलो-
कयितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, अयधीरितसकलराजधानुष्कचक्र-
पराक्रमशालिनः सुतस्य तथाधिधेन समरधर्मारम्भेण
हर्षरोषकरुणासङ्कुटे धर्तमानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य
निपतिता शरपद्मनिर्भीमसेने घाष्पपर्याकुला एष्टिः कुमा-
ररूपसेने ।

दुर्योधन —(समयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक ~ततश्च देव, उभयबलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन
गाण्डीयिना तुरगेषु सारथाद्यपि स्थवरे धनुष्यपि जीषा-
यामपि नरैर्द्रुलाद्भुते खितातपत्रे च व्यापारितं नम्यं
शिलीमुखसारः ।

दुर्योधनः—(समयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक—ततो देव, विरधोलुतगुणकोदण्ड परिभ्रमणमात्र-
व्यापारो मण्डलाप्रेण विचरितुं प्रवृत्त कुमाररूपसेनः ।

दुर्योधनः—(साशङ्कम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, सुतरयविष्वंसनामर्षितेन स्वामिनाङ्ग-
गजेनागणितभीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनञ्जयस्यो-
परि शिलीमुखसारः । कुमारेऽपि परिजनोपनीतमम्यं
रथमारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनञ्जयेन सहायोभितुम् ।

उभौ—साधु रूपसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरक—ततो देव, भणितं च कुमारेण 'रे रे ताताधिसेप-
मुखर मध्यमपाण्डव मम शरास्तव शराग्मुष्किन्धान्य-
स्मिन्न निपतन्ति' इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं
प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) अहो बालस्य पराक्रमो मुग्धस्य भावेऽपि । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तं शरसन्पातं सूत्रधूय निशितशराभिधातजातमन्युना किरीटिना गृहीता रथोत्सङ्गात्क्य एत्कनककिङ्किणीजालझङ्कारविराचिणी मेघोपरोधविमुक्तमभस्तजनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुखी विविधरत्नप्रभाभासुरभीषणरमणीयदर्शना शक्तिर्विमुक्ता कुमाराभिमुखी ।

दुर्योधनः—(सविपादम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रदय विगलितमङ्गराजस्य हस्तात् उशरं धनुर्हृदयाद्भोरसुलभ उरसाहो नयनाद्वाप्यसलिलमपि । रसितं च सिंहनादं शुकोदरेण । हुंकारं बुभ्करमित्वाक्रन्दितं शुकवतेन ।

दुर्योधनः—(सविपादम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, कुमारवृषसेनेनाकर्णपूरितैर्निशितपुरप्रियागौश्विरं निर्धोर्याधैर्य एव भार्गीरथ्यावागच्छन्ती यथा भगवता विषमलोचनेन तथा त्रिधा कृता शक्तिः ।

दुर्योधनः—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, एतस्मिन्नन्तरे कलमुखरेण वीरलोकसाधुवादिनान्तरित-समरतूर्यनिर्घोष । सिद्धचारणगणविमुक्तकुसुमप्रकरेण प्रच्छादितं समराङ्गणम् । भाणितं च स्वामिनाङ्गराजेन 'मां वीर शुकोदर, असमाप्तस्तव मनापि नमरव्यापारः । तदनुमन्यस्व मां मुहूर्तम् । मेक्षावहे तावद्भ्रतसस्य तव भ्रातुश्च धनुर्वेदशिष्याचतुरत्वम् । तथाप्येतत्प्रेक्षणीयम्' इति ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, विधमिताधोधनव्यवहारो मुहूर्ताधिश्च

मितनिजवैरानुबन्धौ ह्यादपि प्रेक्षकौ जातौ भीमसेनाङ्ग
राजौ ।

दुर्योधनः— साभिप्रायम् । ततस्ततः ।

सुन्दरकः— ततश्च देव, शक्तिखण्डनामर्थितेन गाण्डीविना
भणितम् 'अरे रे दुर्योधनप्रमुखा (इत्ययौके लज्जां
नाटयति ।)

दुर्योधनः— सुन्दरक कथ्यताम् । पर्यचनमेतत् ।

सुन्दरकः— शृणोतु देव । अरे दुर्योधनप्रमुखा, कुरुवत
सेनाप्रभव, अविनयनौकर्णधार कर्ण युष्माभिर्मम परीक्षं
यद्भिर्महारथे, परिवृत्येकाकी मम पुत्रकोऽभिमन्युव्यांया
दिन । अहं पुनर्युष्माकं प्रेक्षभाणानामेवेतं कुमारपृषसेनं
स्मर्तव्यमेवं करोमि । इति भणित्वा लज्जामारफालित
मनेन वज्रनिर्वाणधोपभीषणजोत्तरं गाण्डीवम् । स्वा
मिनापि सज्जीकृतं काण्डीवम् ।

दुर्योधनः— (साधाहित्थम् । ततस्ततः ।

सुन्दरकः— ततश्च देव, प्रतिपिष्टभीमसेननमरकर्मरम्भेण
गाण्डीविना निरचिते अङ्गराजपृषसेनरथवृत्तकथे द्वे
वापनयौ । ताभ्यामपि ह्याभ्यामन्योन्यदर्शिनश्शिखाविशेषा-
भ्यामभियुक्तः स दुरानारा मध्यमपाण्डव ।

दुर्योधनः— ततस्ततः ।

सुन्दरकः— ततश्च देव, गाण्डीविना तारसितव्यानिघांय
मात्रयिज्ञातवाणवर्षेण तथाचरितं पत्रिभिर्व्यां न नस्तस्य
न श्यामी न रथा न धरणी न कुमारी न केतुर्वशो न
बलानि न साराथे न तुरङ्गमा न दिशो न वारलोकश्च
लक्ष्यते ।

दुर्योधनः— (अविस्मयम् । ततस्ततः ।

सुन्दरकः— ततश्च देव, अतिक्रान्ते शरवर्षे क्षणमात्रं ससिंह

नादे पाण्डवबले विमुक्ताक्रन्दे कौरवबले उद्यितो महा-
न्कलकलो हा इतः कुमारवृषसेनो हा इत इति ।

दुर्योधनः—(सशस्त्ररोधम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक.—ततो देव, महत्या बेलया प्रेष्य इतसारधितुर्ङ्ग
सूनातपत्रकेतुवंशं स्वर्गप्रभ्रष्टमिव सुरकुमारमेकेनैव
मर्मभेदिना शिलीमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये परिस्थितं
कुमारमागतः ।

दुर्योधनः—(सास्त्रम्) अहह कुमारवृषसेन । अस्त्रमतः परं
श्रुत्वा । हा वत्स वृषसेन, हा मदङ्गुर्ललित, हा गदायुद्ध-
प्रिय, हा राभेयकुलप्ररोह, हा प्रियदर्शन, हा दुःशासन-
निर्विशेष, हा सर्वगुरुधत्सल, प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्त-

मुद्गिद्यमाननक्षयौचनरस्यशोभम् ।

प्राणापहारपरिवर्तितदृष्टि दृष्टे

कर्णेन तत्कणमिवाननपद्भुजं ते ॥८॥

सूतः—आयुष्मन्, अतमत्पन्तदुःखाचेन ।

दुर्योधनः—सूत पुरयवन्तो हि दुःखताजो भवन्ति । अस्माकं
पुनः—

प्रत्यक्षं हतवन्धूनामेतत्परिभवाग्निना ।

हृदयं शपतेऽत्यर्थं कुतो बु खं कुतो व्यथा ॥ ९ ॥

(मोहमुपगतः ।)

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । (पटान्तेन
वीजयति ।)

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः) भद्र सुन्दरक, ततो वयस्येन किं
प्रतिपन्नमङ्गराजेन ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलि-
तमश्रुजातमुद्गित्स्वानवेक्षितपरम्हरणाभियोगेन स्यामि-

नामियुक्तो धनञ्जयः । तं च सुतवधामर्षोद्दीपितपराक्रमं
नथा परिक्रामन्तं प्रेक्ष्य नहुत्ससहदेवपाञ्चालप्रमुषैरन्तरितो
धनञ्जयस्य रथः ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देवः शल्येन भणितम्—' अङ्गराज, इततुर-
ङ्गमो भग्नकूपरस्ते रथो न योम्यो भीमार्जुनाभ्यां सहायो
दधुम् ' इति परिवर्तितो रथोऽधवारितः स्वामी स्पन्दना-
द्बहुप्रकारं च समाश्वसितः । ततश्च स्वामिना सुधिरं
विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य द्रिष्टं नि भवस्य मयि
दृष्टिर्दिनिक्षिप्ता । सुन्दरकः एहोति भणितं च । ततोऽह-
मुपगतः स्वामिसमीपम् । ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां
शरीरसंगलितैः शोणितविन्दुभिलितमुखं वारुणं कृत्वाभि-
लिष्य प्रेषितो देवस्य मन्देण । (पट्टिकामर्षयति ।
दुर्योधनो गृहीत्वा वाचयति ।)

'म्यस्ति, महाराजदुर्योधनं समराङ्गणात्कर्णं पतदन्तं
कर्णं गच्छमालिङ्ग्य चिन्तापयति ।

अस्त्रमामयिधौ कृतौ न समरेष्यस्यास्ति तुल्य पुमान्
भ्रातृभ्योऽपि नमाधिकोऽयममुना जेवाः पृथासूत्रवः ।

यन्सन्भावित इत्यहं न च हतो हु रास्त्रनास्त्रिर्मया

तं तु स्वप्रतिष्ठास्मेहि भुजयो वीर्येण चाप्येण वा ॥ ६ ॥'

दुर्योधनः—वयस्य कर्णं, किमिदं भ्रातृशतवधदु स्त्रितं माम-
परेण वाकशल्येन घट्टयति । गङ्गा सुन्दरक अधिवाती
किमारम्भोऽङ्गराज ।

सुन्दरक—देवः अद्याप्यात्मं पृच्छयते । अधर्नातशरीरावरण
आत्मवधकृतनिश्चय पुनरपि पार्थेन सह समरं मार्गयते ।

दुर्योधनः—(आद्येगादासनादुचिष्टम्) सूतः रथमुपनय ।
सुन्दरकः त्वमपि महर्षनास्वरिततरं गाथा वयस्यमङ्गराजं

प्रतिबोधय । अरामतिलाहसेन । अमिन्न प्वायमावयो-
सङ्कल्पः । न खलु भवानेको जीवितपरित्यागात्ताड्डी ।
किन्तु ।

इत्या पार्यान्सलिलमशिरं यन्धुवर्गाय इत्वा
मुक्ता चाप्यं सह कतिपयैर्धैत्रिभिश्चारिभिश्च ।

श्रुत्वान्योन्यं सुचिरमपुनर्भावि गाढोपचूढं
संत्यज्जायो हनतनुमिमां दुःश्रितौ निवृत्तौ च ॥१०॥

अथवा शोकं प्रति मया न किञ्चित्सन्देष्टव्यम् ।

इपसेनो न ते पुत्रो न मे दुःशासनोऽनुजः ।

त्वां वीक्षयामि किमदं त्वं मां संस्थापयिष्यसि ॥११॥

सुन्दरक. — यद्देव आशापयति । (निष्कान्त ।)

दुर्योधन — तूर्णमेव स्वमुपस्थापय । (/ /)

सूतः—(५ र्णं दत्त्वा) देव, द्वेषासंबलितो नमिध्वानः श्रुयते ।

तथा तर्कयामि नूनं पग्जिनोपनातो रथ ।

दुर्योधन — सूत, गच्छ त्वं सङ्गीहम् ।

सूत — यदाशपयति देव । (निष्कम्प पुनः प्रविशति ।)

दुर्योधन. — (विलोच्य) किमिति नाकृष्टोऽसि ।

सूतः—एष खलु तातोऽभ्य च रुद्धदाधिष्ठितं रथमारुह्य
देवस्य समीपमुपगती ।

दुर्योधनः — किं नाम तातोऽभ्य च सप्रार्ता । कष्टमतिपीभ-
स्तमाचरितं देवेन । सूत, गच्छ त्वं स्यन्दनं तूर्णमुपहर ।

अहमपि जानदार्शनं परिहरत्रेकान्ते तिष्ठामि ।

सूत — देव, त्वद्देकशेषयान्यवापेतो कथमिन्न न नमाश्वासयसि ।

दुर्योधन — सूत, कथमिच रामाश्वासयामि विमुग्धभागधेय ।

पश्य ।

अद्वैतार्थां रणमुपगतीं तातमग्धां च दृष्ट्वा

घातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च

तस्मिन्गले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां

पार्श्वे पिशोरपगतघृण किं नु वक्ष्यामि गन्धा ॥१-४

तथाप्यवश्यं वन्दनीयौ गुरु । (निष्क्रान्त सूत ।)

(ततः प्रविशति स्थानेन गान्धारा सञ्जयो वृतराष्ट्रश्च ।)

भृतराष्ट्र — वत्स सञ्जय, कथय कथय कस्मिन्नुदेशे कुरुकु
लकाननैकशेषप्रवालौ वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति । कश्चि
जीवति वा न वा ।

गान्धारी—जात, यदि सत्यं जीवति मे वत्सस्तत्कथय
कस्मिन्देशं वर्तते ।

सञ्जयः—नन्वेव महाराज एकं पक्षं न्यप्रोधच्छायायामुपविष्ट
स्तिष्ठति ।

गान्धारा—(सकदणम्) जात एकाकीति भणति । किं नु
सखु साम्प्रतं भ्रातृशतमस्य पार्श्वे तदिष्यति ।

सञ्जय — जात प्रम्य, अवसरतं सौरं ग्यात् । उभाववतरणं
नाटयत ।)

सञ्जय —(उपसृत्य) विजयतां महाराज । नन्वेव तातोऽन्वया
सह प्राप्त किं न पश्यति महाराज । (दुर्योधनो वंशस्थं
नाटयति ।)

भृतराष्ट्रः—शक्यानि व्यपनीयकङ्कुर्वदनेरन्मोचिने वङ्कुटे २
वङ्केषु व्रणपट्टेपु शनके रणे कृतापाश्रयः ।
दुराश्रिर्जिगन्तान्दियतात्रस्पतीनातोर्कस्यंक्षीसया
सहा पुनक वेदनेति न मथा पापेन पृष्टं भव्यात् ॥
(भृतराष्ट्रो गान्धारी च स्थानेनां यानिङ्गत ।)

गान्धारी—वत्स, अतिगाहप्रहारवेदनापर्याकुलस्यास्मासु स
त्रिहितेष्वपि न प्रसरति ते दापी ।

भृतराष्ट्र — वत्स दुर्योधन किमट्टतपूर्वं सम्प्रति मध्यप्युपम
व्याहारः ।

गान्धारी—वत्स, यदि त्वमप्यस्माभालपसि तत्किं साम्प्रतं
वत्सो दुःशासन भालपस्यथ दुर्मर्षणो वान्यो वा ।
(रोदिति ।)

दुर्योधनः—जातोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी,
तातस्य वास्पपयसां तव धाम्ब्व हेतुः ।

दुर्जातमम विमले भरतान्वये वः
किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यधैषि ॥ १५ ॥

गान्धारी—जात, अलं परिदेवितेन । त्वमपि तावदेकोऽस्या-
न्वयुगलस्य मार्गोपदेशकः । तश्चिरं जीव । किं मे राज्येन
जयेन वा ।

दुर्योधनः—मातः किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते
सुदृत्रिया क भवती क च दीनतैषा ।
निर्वत्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम् ॥ १६ ॥

नूनं विनेष्टिर्मिदं सुतशोकस्य ।

सञ्जय —महाराज, किं वार्यं लोकवादी यितथ. ' न घटस्य
कृपपतने रञ्जुस्तत्रैव प्रचेस्रव्या ' इति ।

दुर्योधनः—अपुष्कलमिदम् । उपक्रियमाणाभावे किमुपकरणेन ।
(रोदिति ।)

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य) वत्स समाश्वसिदि ।
त्वमाश्वसय चास्मानिमामतिदीनां मातरं च ।

दुर्योधनः—तात, दुर्लभ. समाश्वस इदानीं युष्माकम् ।
किन्तु—

कुन्वा सह युवामद्य मया निहतपुत्रया ।

विराजमानौ शोकेऽपि तनयानुशोषतम् ॥ १७ ॥

गान्धारी—जात, पतदेव साम्प्रतं प्रभूतं वत्समपि तावदेको

नानुशोचितव्य । तज्ज्ञान, प्रसाद । एष ते शीर्षाञ्जलि ।
निघर्त्यतां समख्यापारात् । अपदिचमं कुरु पितुर्वचनम् ।
भूतराष्ट्रः—वत्स, शृणु वचनं तवाम्बाया मम च निहता
शेषबन्धुवर्गस्य । पश्य ।
दायादा न यदोर्वेलेन गणितास्ती द्वीणमीधमौ हवी
कणस्यारमजमप्रतः शर्मयतो भीतं अगारफाल्गुनात् ।
वत्तानां निधनेन मे त्वधि रिपुः शेषप्रनिज्ञोऽधुना
मानं वैरिषु मुञ्च तत पितरावन्धारिणौ पालय ॥ १७ ॥

दुर्योधन — समरात्प्रतिनिधृत्य कि मया कर्तव्यम् ।

गान्धारी — ज्ञात, यत्पिता ते विदुरा वा भणति ।

सञ्जय — राजन्, एवमिदम् ।

दुर्योधनः—सञ्जय, अथात्पुपदेष्टव्यमस्ति ।

सञ्जय.—राजन्, यावत्प्राणिति तावत्पुपदेष्टव्यभूमिर्विजि-
गीषु प्रशावताम् ।

दुर्योधनः—, सकोधम्) शृणुमस्तावज्जवन एव प्रज्ञावतां
‘इस्मान् प्रति प्रतिकूपमुपदेशम् ।

भूतराष्ट्रः—वत्स, युक्तवादिनि सञ्जये किमत्र क्रोधेन । परि
प्रकृतिमापद्यते तदहमेव भयन्तं व्रवीमि । श्रूयताम् ।

दुर्योधन — कथयतु तात ।

भूतराष्ट्रः—वत्स कि द्विसारेण । सन्धस्ता भवानिदानीमपि
‘युधिष्ठिरमोक्षितपणवन्धेन ।

दुर्योधन — तात, सनयस्तेहवैकृव्यादेभ्यां योलिशत्वारसञ्ज-
यश्च काममेवं व्रवीतु । मुष्माकमप्येवं व्यामोहः । अथवा
प्रभयति पुत्रनाशजन्ता हृदयज्वर । अन्यच्च । तात,
अस्पलितभ्रातृशतस्तदावधीरितवासुदेवसामोपन्यासः
सम्प्रति वृष्टितामदाचार्यानुजराजचक्रधिपतिः स्वशरी-
रमात्रस्नेहादुदात्तपुरुषमीदायहमसुरावसानं च कथ-

मिव करिष्यति दुर्गोधनः सह पाण्डवैः सन्धिम ।

अन्यच्च नयचेदिस्सञ्जय,

द्वीयमानाः किञ्च रिपोर्दुपाः सन्दधते पराद् ।

दुःशासनो हनेऽहीना नानुजाः पाण्डवा कथम् ॥ २८ ॥

भृतराष्ट्र -- वत्स, एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न किञ्चिन्न करोति

युधिष्ठिर । अन्यच्च । सर्वमेवापकृतं नानुमन्यते ।

दुर्योधन — कथमिध ।

भृतराष्ट्र — वत्स, श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य । नाहमेकस्यापि

आनुर्विपत्तो प्राणान्धारयामीति । बहुच्छलत्वात्संप्राम-

स्यानुजनाऽमाशङ्कमानो यदयं भवते रोचते तदैवासी

सञ्ज सन्धातुम् ।

सञ्जय — एवमिदम् ।

गान्धारी — जात, उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम् ।

दुर्योधनः — तात, अम्भ, सञ्जय,

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्थे, प्रतिज्ञातवान्

आतृणां निहतं शते विपहने दुर्योधनो जीवितुम् ।

तं दुःशासनशोपिताऽनमरिं निशं गदाक्रोदिभि

र्भामं दिक्षु न विक्षिपामि कृपण, सन्धिं विदध्यामहम् ॥

गान्धारी — हा जात दुःशासन, हा मद्दुःखुर्लक्षित, हा सुपराज,

अथुतपूर्वां खतु कस्यापि लोके ईदशी विपत्तिः । हा

वीर्यातप्रलधिनी हतगान्धारी दुःखशतं प्रवृता न पुन

सुखशतम् । (सर्वे रुदन्ति ।)

सञ्जय — (बाष्पमुत्सृज्य) तात, अम्भ, प्रतियोधयितुं महा-

राजभिर्भां भूमिं युयामागतौ । तदात्मापि सावस्तंस्तभ्यस्ताम्

भृतराष्ट्र — वत्स दुर्योधन, एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि

चानुञ्चति मानयन्धमारिषु त्वद्रेकरोपजीयितालम्बनेयं

तपस्विनीं गान्धारी कम्पयन्मयतां शरैश्चमहं च ।

दुर्योधन -- श्रुयतां दत्प्रतिपत्तुमिदानीं प्रातःकालम् ।

कलिनमुवना मुक्तैश्चर्यांश्चिरस्कृतविद्विष

प्रणतशिरसां राज्ञां चूडासद्वस्त्रकृताचेना ।

अभिमुखमरीचकृद्धान्मन्तो हता शतमात्मजा

बहनु सगरेणोढां तानो धुरं उहितोऽध्वया ॥ २० ॥

द्विपर्यये त्यक्त्याधिपतेः सन्नद्धित ज्ञानधर्म स्यात् ।

(नपथ्ये महान्कलकल ।)

गान्धारी -- आकर्ण्य सभयम्) जात, कुनैतद् दाहाकार-
मित्रं तुर्यरहितं श्रुयते ।

सञ्जय -- उग्रम् भूमिरियमेवविधानां भीरजनवात्सजननी
महानिनादानाम् ।

धृतराष्ट्र -- दस सञ्जय शयनागतिभैरव सन्तु विस्तारो
हाहाय्य । कार्णेनास्य महता भविष्यम् ।

दुर्योधन -- जात प्रतीर । पराङ्मुखं यस्तु दैवमस्माकम् ।

यावदपरमपि किञ्चिदन्वाहितं न श्रावयति तावदेवाशापव

मां संश्रामावतरणाय ।

गान्धारी -- जान मुहूर्तं तावन्मां मन्दभाषां समाश्वस्य ।

धृतराष्ट्र -- ननु यद्यपि भवान्सभयाय कुतनिश्चयस्तथापि
रह पर्यणीधानोपायश्चिन्त्यताम् ।

दुर्योधन -- प्रत्यहं हतवान्धवा मम परे एतुं न योग्या रह
किं न तेन हतेन गैरिय हतं यज प्रतापं रणे ।

गान्धारी -- जान एकार्ता त्वम् । कस्तो साहाय्यं हरिष्यति ।

दुर्योधन -- पराङ्के भवानीलुनद्यकरो मातः क्षियन्तोऽस्यः
साध्यं क्षेपामेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी ॥

(नपथ्ये जलजलानन्तरम् ।)

मौ भो नोधा, निवेदयन्त भवन्त वीरवैभवाथ. इहं

महत्कवनं प्रवृत्तम् । अलममियभ्रघणपराङ्मुखतया । यतः
कालानुरूपं प्रतिधिधातव्यमिदानीम् ।

तथा हि ।

त्यक्तप्राजनरश्मरङ्कितधनु पाथाङ्कितैसांगेणै

वाँहै स्यन्वनवर्त्मनां परिचयादाकृष्यमाण शनैः ।

वार्तामङ्गपतेर्विलोकनजलैरावेदयन्पृच्छतां

यून्येनैव रथेन याति शिविरं शल्य कुरुञ्च शल्ययन् ॥२२॥

दुर्योधन.—(श्रुत्वा साशङ्कम्) आ, केनेदमविस्पष्टमशनि
पातदारुणमुद्धोषितम् । क कोऽत्र भो ।

(प्रविश्य सम्प्रान्त) सूत -- हा, इताः स्म । (आत्मानं
पातयति ।)

दुर्योधन — अर्पि, कथय ।

भूतराष्ट्रसञ्जयौ — कथयतां कथयताम् ।

सूत.—आशुष्यन्, किमन्यत् ।

शल्येन यथा शल्येन मूर्च्छित प्रयिशता जनैर्घोऽयम् ।

शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥ २० ॥

दुर्योधन — हा वयस्य कर्ण । (मोहमुपागतः ।)

गान्धारी — ज्ञात समाश्वसिद्धि, समाश्वसिद्धि ।

सञ्जय — समाश्वसितु समाश्वसितु महाराज ।

भूतराष्ट्र.—भो., कर्ण कथम् ।

भीष्मो द्रोणे च निहते य आसीद्वलम्यनम् ।

यत्सस्य मे सुहृच्छूरो राधेय. सोऽप्ययं इत. ॥२४॥

यत्स, समाश्वसिद्धि समाश्वसिद्धि । ननु भो इतधिधे,

अन्वोऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिदु ख

। शोच्यां दशमुपगत सह भार्ययाहम् ।

अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुवन्धुवर्गे

दुर्योधनेऽपि हि कृतो भयता निराश. ॥२५॥

वत्स दुर्योधन, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । समाश्वस्य
तपस्विर्नो मातरं च ।

दुर्योधन — (लम्बसंज्ञ.)

आधि कर्णं कर्णसुरवदां प्रयच्छ मे
गिरसुद्गिरश्चिद्य मुदं मयि स्थिगम् ।
सततावियुक्तमकृताप्रियं कथं
वृषसेनवत्सला विहाय यासि माम् ॥२६॥
(पुनर्मोहमुगमन । मर्ते नमाश्वस्य -त् ।)

दुर्योधनः—मम प्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामधिपे हते ।

उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वसे तात का कथा ॥२७॥

अपि च ।

शोचामि शोच्यमपि शत्रुहर्तं न वत्सं
दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम् ।
येनातिदुःश्रयमसाधु कृतं न कर्णे
कर्णस्य तस्य निधने निधनं कुलस्य । -८।

गान्धारी—जात, शिथिलय तावत् क्षणमात्र वाप्यमोक्षम् ।

धृतराष्ट्र.—वत्स, क्षणमात्रं परिमार्जयाधूणि ।

दुर्योधन —मामुद्दिश्य स्यजन्प्राणाकेनचिन्न निवारित ।

तत्कृते स्यजतो वाप्यं किं मे दीनस्य चार्थते ॥२८॥

मृत, केनैतद्सम्भवनीयमस्मत्कुत्तान्तकरसं कर्म कृतं
स्यात् । १. १६६

सूतः—आयुष्मन्, एवं किल जनो कथयति—

भूमौ निमग्नचक्रअक्रायुधस्यारथे शरैस्तस्य ।

निहत किलेन्द्रसूनोरस्मात्सेनाठिता-तस्य ॥ ३० ॥

दुर्योधन —कर्णाननेन्दुस्मरणात् लुभित शोकसागर ।

वाडवेनेव शिपिना पीयते क्रोडजेन मे ॥ ३१ ॥

तात, थम्, प्रसीदतम् ।

ज्वलनः शोफजन्मा मामयं दहति दुःसह ।
समानायां विपत्तौ मे वरं संशयितं रणे ॥३२॥

धृतराष्ट्र — (दुर्योधनं परिष्वज्य रुदन्)

भवति तनय स्वामी. साहसेष्वीरशेषु
द्रवति हृदयमंतर्जीममुत्प्रेक्ष्य भीमम् ।
अनिकृतिनिपुणं ते चेष्टितं मानशांसुड ।
कृत्स्नवहुलमरीणां सङ्करं हा हतोऽस्मि ॥३३॥

गान्धारी—जान, तेनैष सुतशतकृताग्नेन वृकोदरेण समं
समरं मार्गयसे ।

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावहूकोदरः ।

पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे
सर्वोद्गच्छन्दनरसो नयनामल्लेन्दुः ।
पुत्रस्तथाभ्य तव तात नयैकशिष्यः
कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥ ३४ ॥

सून, अलमिदानीं कालानिपातेन । सज्जं मे रथमुपहर ।
भयं चेन्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ । गदामात्रसहाय एष समरभु-
वमवतरामि ।

सून.—अलमभ्यथा सम्भाषितेन । अयमहमागत एव ।
(निष्क्रान्त ।

धृतराष्ट्र —उन्म दुर्योधन, यदि स्थिर एवास्मान्दग्धुमयं ते
व्यवसायस्तःतद्विहितेषु धीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिपि-
च्यताम् ।

दुर्योधनः—नन्वभिपिक एव ।

गान्धारी—जात कर पुन. स यस्मिन्नाशामवसन्विष्ये ।

धृतराष्ट्र किं वा शल्य उत वाश्वत्थामा ।

सक्षयः—हा कष्टम् ।

गते भीष्मे हते द्रोणे कर्णे च विनिपातिने ।

आशा बलवती राजङ्गल्यो जेष्यति पाण्डवाद् ॥३५॥

दुर्योधन — किं वा शल्येनोत वाश्वत्याम्ना ।

कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।

अनिवारितसम्पातैर्यमात्माधुधारिभिः । ३६ ॥

प्रविश्य सन्नात) मत् — आयुष्मन्,

प्राप्ताद्येकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्तत् ।

सर्वे—कश्च कश्च ।

सूत — स कर्णारि स च क्रूरो बृककर्मा बृकोदर ॥ ३७ ॥

गान्धारी — (सभयम्) जात किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

दुर्योधनः—ननु सन्नितितैश्चैयं गदा ।

गान्धारी—हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

दुर्योधन.—अम्ब, अलमिदानीं कार्पण्येन । सञ्जय, रथमा

रोष्य पितरौ शिविरं प्रतिष्ठस्य । समागतौऽस्माकं

शोकापमोदी जन । ८

धृतराष्ट्र — घत्स, क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भाषमुपलभे ।

दुर्योधनः—तान किमनेनोपलप्सेन ।

(तत प्रविशतां भीमाजुनौ ।)

भीम — मा भो दुर्योधनानुर्जायिनः किमिति सम्भ्रमादय-

थाययं धरन्ति भवन्तः । कथयत तावदिदमावयोराम-

भनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः । अलमाययो शङ्कया ।

दुर्योधन — सूत, कथय गत्वोभयोरस्य तिष्ठतीति ।

सूत — यथाज्ञापयति देव । तावुपखृत्य) ननु भो बृको-

दराङ्गुनी, एष महाराजस्तातेनाम्बया च सद्य न्यम्ना-

घच्छायायामुपदिष्टस्तिष्ठति ।

अर्जुन—आर्य, प्रसीद । न युक्तं पुत्रशोकोपपीडितौ पितरौ

पुनरस्मद्दर्शनेन भृशमुद्वेजयितुम् । तद् गच्छायः ।

भीमः—सूड, अनुल्लहनीयः समुदाचारः । न युक्तमनभिवाच
 युरुनान्तुम् । (उपसृत्य) सम्जय, पित्रोर्नमस्कारि श्रावय ।
 अथवा तिष्ठ । स्वयं विश्राव्य नामकर्मणी वन्दनीया गुरव ।
 अर्जुनः—(उपगम्य) तात, अम्ब,

सकलरिपुजयाशा यत्र वद्धा सुतैस्ते
 तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
 रणशिरसि निहन्ता तस्य राघासुतस्य

प्रणमति पितरौ वां मध्यम. पाण्डवोभ्यम् ॥ ३८ ॥

भीमः—चूर्णितशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।
 भङ्गं सुयोधनस्योर्वो भीमोऽयं शिरसाञ्जति ॥ ३९ ॥

भूतराष्ट्र —दुरात्मन् वृकोदर, न खल्विदं भवतैव केवलं सप
 लानामपकृतम् । यावत् क्षत्रं तावत्समरविजयिनो जिता
 इवाश्च धीराः । तत्कर्मव विकल्पनाभिरस्मानुद्वेजयसि ।

भीमः—तात, मलं मन्युता ।
 (नेपथ्ये —भो भो भीमस्तेनार्जुनो, एष खलु श्रीमानजातशत्रु-
 र्वो युधिष्ठिर समाक्षपयति ।

उभौ--किमाक्षपयत्यर्थं ।

(पुनर्नेपथ्ये)—

कुर्वन्त्वासा हतानां रणशिरसि नृणां वह्निसाद्देहभारा-
 नशून्मिश्रं कथाञ्चैव तु जलममो वान्धवा याम्धवोभ्यः ।
 मार्गन्तां क्षातिदेहान्हतनरगद्गेन खलितान्गृध्रक्रडु-
 रस्तं भास्यान्प्रयातः संह रिपुभिरसं ह्रियन्तां यलानि ॥

उभौ—यदाक्षपयत्यर्थः । (निष्क्रान्ती ।)

(नेपथ्ये)—अरे रे गारुडीषाकर्षणयादुशासिन्, अर्जुन, अर्जुन,
 केदानीं गम्यते ।

कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनु रिदं त्यक्तमेतान्यहानि
 मौढं विक्रान्तमासीद्वन इव भवतां यश्चान्ये रणेऽस्मिन् ।

स्पर्शं स्मृत्योत्तमाङ्गे पितुरनवजितन्यस्तहेतेरपेतः

कल्पाम्निः पाण्डवानां दुपदसुतचमूधस्मरो द्रौणिरस्मि ॥

भूतराष्ट्रः—(आकर्ण्य सहर्षम्) वत्स दुर्योधन, द्रौण्यधप-
रिभयोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकदल. शिष्या-
वानमरोपमश्चायमश्वत्थामा प्राप्त. । तत्रत्युपगमनेन
तावद्यं सम्भाव्यतां धीरः ।

गान्धारी—जात, प्रत्युद्गच्छेत् मह्यभागम् ।

दुर्योधन—तात अश्व, किमनेनाङ्गराजवधाशंसिना वृथायौ-
वनशस्त्रयत्नभरेण ।

भूतराष्ट्रः—वत्स न सत्त्वस्मिन् काले पराक्रमधतामेवंविधानां
धाङ्गान्नेणापि विरागमुत्पादयितुमर्हसि ।

(प्रविश्य) अश्वत्थामा—विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्योधन—(उत्थाय) गुरुपुत्र, इत आस्यताम् । (उपवे-
शयति ।)

अश्वत्थामा—राजन्दुर्योधन,

कर्णेन कर्णमुभगं बहु यत्तदुक्ता

यत्सङ्घरेषु विहितं विदितं त्वया तम् ।

द्रौणिस्त्वभिभ्यधनुरापतितोऽभ्यमित्र-

मेपोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥ ४२ ॥

दुर्योधन—(लाभ्यसूयम्) आचार्यपुत्र,

अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।

ममाप्यन्तं प्रतीक्षस्य क कर्णं क सुयोधनः ॥४३॥

अश्वत्थामा—(स्वगतम्) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः ।

अस्मासु च परिभवः । प्रकाशम्) राजन्मौखेभ्यः, एवं
भवतु । (निष्क्रान्तः ।)

भूतराष्ट्रः—वत्स, क एव ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवं-
विधस्य मह्यभागस्याश्वत्थासो धाङ्गपारुष्येणापरागमु-
त्पादयसि ।

दुर्योधन.—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम् । किं वा नेदं
क्रोधस्थानम् । पश्य ।

अकलितमहिमानं क्षत्रियैरास्तचापैः ३

समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम् ।

परिवदति समक्षं मित्रमद्गाधिराजं

मम गच्छ कथयास्मिन्को विशेषोऽर्जुने वा ॥ ४४ ॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, तच्चापि कोऽत्र दोषः । अयस्मानमिदानीं
भरतकुलस्य । सञ्जय, किमिदानीं करोमि मन्दमान्यः ।
(विचिन्त्य भयत्वेवं तावत् । सञ्जय, महत्तनाद् दृष्टि
भारद्वाजमश्वत्थामानम् ।

स्मरति न भवान्पीतं स्तन्यं विभज्य सहामुना

मम च मृदितं क्षीमं दालये त्वदङ्गर्षिवर्तनैः ।

अनुजतिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यद्

वचनविहृतिष्वस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया ॥४५॥

सञ्जय.—यदाज्ञापयति तात । (उच्छिष्टति ।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यत्त्वया धक्तव्यम् ।

(यन्मोचितस्तव पिता वितथेन शस्त्रं)

यत्तादृशः परिभव स तथाविधेऽभूत् ।

एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च

दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥४६॥

सञ्जय —यदाज्ञापयति तात । (निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधन —सूत, सांख्यमार्गिकं मे रथमुपकल्पय

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—गान्धारे, इतो वयं मद्राविपतेः शल्यस्य विविरमेव

गच्छामः । वत्स, त्वमप्येवं कुरु ।

(परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

मरीचि-वृत्तान्तः ।

हेच, त्वयि तद्वाचनीयं द्विजोपमाययासुरनिधरं त्वदन्वे
 षणप्रसूते च भिन्नगणेऽहमपि महामदन् 'अद्भुतं गद्गाते वदि-
 श्चम्पाया । कश्चिदस्ति तप प्रमाचीत्पद्मदिन्यचक्षुर्मरीचिर्नाम
 महर्षि' इति कुतश्चिन् संलपतो जनसमाजावुपलभ्यामुतो
 वृभुत्सुस्त्वदिति तमुद्देशमगमम् । न्यशीमव च तस्मिन्नाश्रमे
 कस्वचिच्छूतपातकस्य ज्ञायाया कमप्युद्विग्नवर्णं तापसम् ।
 अमुना चानियिवदुपचरितं क्षण विश्रान्तं क्यालौ भगवा
 न्मरीचि । तस्मादहमुपलिप्सु प्रसङ्गप्रोपितस्य सुहृदो
 गतिम् । आश्चर्यज्ञानुविभवो हि त महर्षिमन्त्रा विभुत' इत्य
 वादिपश् । अथासावुप्पमायत च नि श्वस्याशंसत्— आसी
 त्तादृशो मुनिरस्मिन्नाश्रमे । तमेव्वा काममञ्जरी नामाद्भु-
 तपुरीतन्तसस्थानीया वारयुर्घातश्रुतिन्दुतारकितपयो म्प स
 निर्घदमभ्येत्य कीर्णशिग्रगडास्तीर्णभूमिरभ्यचन्द्रिष्ट । तस्मि-
 श्रेय च क्षणे मातृप्रमुपस्तदाप्तवर्णं सानुनोशमनुप्रधायितस्त
 भैयाविच्छिन्नपातमपनत् । न किञ्च हृपक्षुस्तं जनमाह्वया
 गिः। अथाह्वयार्तिहारणं तां गणिकामपृच्छत् । सा तु स्वमीदेव
 सविषादेव सगौरवेव चात्रव्यात् - 'भगवन्, ऐहिकमन्थ सुख-
 स्यान्नाजनं जनोऽयमानुष्मिकाय भवौवर्सायांयानाभ्युपपत्ति
 वित्तयार्भगकपादयोर्मुलं शरणमभिप्रपन्न' इति । तस्यास्तु
 जनन्युदञ्जलि पलितशारशिरपरश्वन्धस्पृष्टमुहभूमिर्भापत-
 'भगवन् अस्या म दोषमता यो दासी विज्ञापयति । दोषश्च
 मम ह्याधिकारानुष्ठापनम् । एष हि गणिकामानुरधिकारो
 यद्दुहितुर्जन्मन प्रभृत्संयाद्भक्तिणा, तेजोवैलवर्ण्यमेधासंर्धनेन

दोषान्निधातुसाम्यकृता मित्तनाहारेण शरीरपोषणम्, आप-
 ष्चमाद्वर्षात्पितुरप्यनतिदर्शनम् जन्मदिने पुर्यदिने चोत्स-
 षोत्तरो महलविधि, अध्यापनमनद्भविद्यानां साद्धानाम्,
 नृत्यगीतवाद्यनाट्यचित्रास्त्राद्यमन्धपुष्पङ्गलासु लिपिज्ञानवच-
 नकौशलादिषु च सम्यग्भितयनम्, शब्दहेतुसमर्थविद्यासु
 वार्तामात्रावबोधनम्, ध्याजीवज्ञाने क्रीडाकौशले सर्जाव-
 निर्जीवासु च द्यूतकलास्वभ्यन्तरीकरणम्, यात्रोत्सवादिष्वा-
 इरप्रसाधितायाः स्फोतपरिवर्द्धाया प्रकाशनम् प्रसङ्गवत्यां
 सङ्गीतादिक्रियायां पूर्वसंगृहीतैर्प्राज्ञवाग्भिः, सिद्धिलम्भनम्,
 दिङ्मुखेषु तत्तच्छिष्टरूपवित्तकैर्यशः प्रस्थापनम्, कार्तान्तिका-
 दिभिः कल्याणलक्षणोद्घोषणम्, पीठमर्दविटविदूषकैर्भिक्षु-
 कथादिभिश्च नागरिकसमावायेषु रूपशीलशिल्पसौन्दर्यमा-
 धुर्यप्रस्तावना, युवजनमनोरथलक्ष्यभूतायाः प्रभूततमेन शु-
 ल्केनावस्थापनम्, स्वतो रामान्धाय तद्भाषदर्शनोन्मादिताय
 वा जातिकरुणयोऽर्थशक्तिशौचत्यागदादपदाक्षिण्याशिल्पशील
 माधुर्योपपन्नाय स्वतन्त्राय प्रदानम् अधिकगुणायास्वतन्त्राय
 प्राज्ञतमाद्यान्येनापि बहुव्यपदेशेनापणम्, अस्वतन्त्रेण वा
 गान्धर्वसमागमेन तद्गुरुद्वयः, गुल्फापहरणम्, श्रतामेऽर्थस्य
 कामस्वीकृते स्वामिन्यधिकरणे च साधनम्, रक्तस्य तुहिने-
 कचाग्निशीघ्रनाशुष्ठापनम् नित्यनैमित्तिकप्रीतिदायकतया
 हतशिष्टानां गम्यधनानां चित्रैरपायैरुपहरणम्, शब्दता
 लुब्धप्रायेण च विगृह्यात्मनम्, प्रतिहस्तिप्रोत्साहनेन लुब्ध-
 स्य रागिगाम्यागशक्तिलन्धुक्षणम्, असारस्य चाकुलं
 तत्तत्पौलौकोपकोशनैर्दुहितृनिरोधनैर्वाडोत्पादनैरम्याभियोग-
 रवमानैश्चापघातनम्, अर्धदेरनर्थप्रतिघातिभिश्चानिन्दै
 रिभ्यैरनुवद्धारानर्थसंशयान् विचार्य भूयोभूय संयो-
 जनमिति । नृपिकायाश्च सर्वथा, मानुमांस्कायाश्च ।

शासनानुवृत्ति । एवं स्थितेऽसावतिक्रम्य स्वकुलधर्म
 मर्धनिरपेक्षा गुणेश्च एव स्वं यौवन विचित्रोपते ।
 कुलस्त्रीवृत्तमेवाच्युतमनुतिष्ठासति । गम्यजनश्च भूयानर्थ-
 योम्य प्रत्याचक्ष्णयाऽनया प्रकोपित । स्वकुटुम्बकं चाव
 सादितम् । एषा कुमतिर्न कल्याणी' इति निवारयन्त्या मयि
 वनवासाय कोपात्प्रस्थिता । सा चेदियमहार्यनिश्चया सर्व
 एष जलोऽनैवानन्यगतिरज्जशनेन संस्थास्यते' इत्यरोदीद ।
 अथ सा वार्युधतिस्तत्र नापसेन भद्रे ननु दुःखावरोऽय
 यननास । तस्य फलमपद्यगं स्वर्गो वा । प्रथमस्तु तयो
 प्रवृष्टानलाघ्य प्रायो दुःसन्पाद एव । द्वितीयस्तु सर्वस्यैव
 सुलभ कुलार्मानुष्ठायिन । तदशक्पारम्भानुपरम्य मातुर्मते
 वर्तस्व इति स्नानुकम्पमभिहिता 'यदीह भगवत्पादनूल
 मशरणम् शरणमस्तु मम दृपग्राया हिरण्यरेता इव एव'
 इत्युदभर्नायत । स तु मुनिरनुचिसृश्य गणिकामातरमवदत्
 सम्प्रति गच्छ पृहाम् । प्रतीक्षस्व कानिचिद्दिनानि यादियं
 सुतु नारा सुखोपभोगस्तुञ्चिता सत्यरथवासव्यसनेनीडेजिता
 भूयोभूयश्चात्माभिविद्योभ्यमाना प्रवृत्तावेव न्यायति इति ।
 तथा इति तस्या प्रतिशते स्वजा सा गणिका तस्मिन्नि
 माधुमक्तिः सा गोद्वननीयवासिनी नात्याहनशरीररत्नकारा
 वनतरुपोता वज्रालपूरणद्वैवतार्चनसु सुमोशयात्रचयप्रपासनेक
 विकरपोपहारकर्मभि कामशातनाथ च गन्धमाल्यधूपदीप
 नृत्यगीतवाद्यादिभि क्रिदाभिरकानो च अथगोमन्त्रिपिर्नाभि
 कथाभिरुपश्रामत्रादक्षानुरूपरक्षणीयनेव कालेनान्वरथयत् ।
 एकदा च रहसि रक्त तमुपलक्ष्य 'मूढ खलु लोको यत्सह
 धर्मैणार्थकामावपि गणयति इति निश्चिदन्मयत् । उच्य
 दास्तु केनाशेनायं कामातिशयी धर्मस्तथाभिप्रेत' इति प्रेरिता
 मरीचिना सज्जामन्धरमारभताभिधातुम्—' इति किल जना

धनोद्देशं युवतिजनशतपरिवृतस्य रात्रि सन्धिषी स्मित-
मुखेन तेन ' भद्रे, भगवता सह निर्वाद ' इत्यादिष्टा
सन्निभ्रमं कृतप्रणामा सस्मितं न्यपीदत् । तत्र काचिकुत्थाय
पक्षाञ्जलिरुत्तमाङ्गना देव, जितानयाहम् । अस्यै दास्यमद्य
प्रभृत्वभ्युपेतं मया ' इति प्रभुं प्राणंसीत् । चिस्मयहर्षमूलञ्च
कोलाहलो लोकस्योद्दिग्धीव । हृष्टेन च रागा महाहं रत्नाल
ङ्कारैर्महता च परिवह्णानुपृष्ट्य विस्फुष्टा वास्मुप्यामि पौर-
मुख्यं च गणश-प्रशस्यमाना स्वभवनमगत्वैव तमृषिमभाषत-
' भगवन्, अयमज्ञानि । चिस्मनुगृहीतोऽयं दानजनः । स्वार्थे
इदानीमनुष्ठेय इति । स तु रागादशनिहत इवोद्गाम्भा-
प्रवोत् - प्रिये, क्रिमेतत् । कुत इदमादासंन्यत । क गतस्तद्य
मय्यसाधारणोऽनुराग इति । अथ सा सस्मितमवादीत्
भगवन्, यथाय राजकुलं मत्त पराजयोऽभ्युपेतस्तस्यादच
मम च कस्मिदिच्छत्सर्वे महर्षिमरीचिमावर्जितवर्तीव श्लाघते
इति तयान्महमभित्तिता । दास्यपणद-धेन चास्मिन्नर्थे
प्राचरिषि । सिद्धार्थो चास्मि स्वत्प्रसादात् इति । न तथा
तथावधुता दुर्मतिः कृतायुशय ए-यवन्धदतिष्ट । यस्तर्षव्यं
कृतस्तपस्वी तमेव मां महाभाग मन्यस्व । स्वशक्तिनिधिकं
रागमुद्धृत्य तथैव बन्धक्या महद् धैरान्यमर्पितम् । अधिरादेव
शक्य आ मा स्वदर्थसाधनत्तम कर्तुम् । अस्यामेव नात्रहसा
द्रुपुर्षा चम्पायाम् ' इति ।

अथ तन्मनश्च्युततम स्पर्शभिषेवास्तं रक्षिरगात् ।
ऋषिमुक्तञ्च राग सन्ध्यात्वेनास्फुरत् । तत्कथादृष्टवैरान्या-
णोऽप कमलयनानि समकुचन् । अनुमतमुनिशास्त्रस्वल्पमु-
नैव सहापास्य सन्ध्यामनुरुपाणि यथाभिस्नमनुशुभं नान-
यानि । प्रत्युन्मिपत्युदयप्रस्यदायकेकेपे कल्पद्रुमांस्तदायाव-
धीरिण्यरणाधिपि तं नमस्कृत्य नगरायोदयलम् ।

लिलानीष तान्येय विपर्यस्वरूपागथास्वाद्यमानाणि मधुरतरा
 श्यापतन्ति मनस । नाशयति च दिरूमोह इवोन्मार्गप्रवर्तक
 पुण्यमत्प्राप्तद्वो विषयेषु । भवाहशा एव भवन्ति भाजनान्यु
 पदेशानाम् । श्यपगतमली हि मनसि स्फुटिकमणाधिव रज
 निकरगभस्त्रयो विशन्ति सुखमुपदेशगुणा । गुरुवचनममल
 मपि रालिरामिध महदुपजगयति श्रवणस्थितं गूढमभ्यस्य ।
 इतरस्य तु करिण इव शङ्खाम् । णमाननशोमासमुद्भवमविक
 तरमुपजगयति । इगति च लकलमहिमलिनमप्यन्वहारमिय
 दोषजातं प्रदोषसमथतिष्ठाकर इव गुरुपदेश प्रथमहेतुर्यय
 परिणाम इव पलितरूपेण विरतिजजालममलीदुर्गन्मुणरूपेषु
 तद्वेद्य परिणमयानि । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते
 काल उपदेशस्य । कुसुमपरशरप्रहारजर्जरिते हि हृदये जल-
 मिव गलत्युपदिष्टम् । अकारण च भवति दुष्परुतेरन्वय
 धृतं वा विनयस्य । अन्दनप्रभयो न बहति किमनल । किं वा
 प्रथमहेतुनापि न प्रथमद्वतरीभवति बडवानला धारिणा ।
 गुरुपदेशादय नाम पुरपाणामस्वितामतप्रहालनक्षममजतं स्ना
 नमनुपजातपतितादिवैरूप्यमजरं चूडस्वमनारोपितमेदोदोषं
 गुरुकरणमसुवर्णविरचनमग्रान्यं कर्णाभरणमतीतर्ज्योतिरा-
 लोको नोद्वेगकर प्रजागरं धितेयेण तु राजाम् । विरला हि
 नेषामुपदेशार । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो
 भयात् । उद्दामदर्पशयशुस्यगितश्रवणनिवराश्चोपविश्यमान-
 मपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनापधी-
 रयन्त । खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरुन् । अहङ्कारदाहृत्पर-
 मूर्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृति । अर्थाभिमानो
 न्मादकारीणि धनानि । राज्यविषयविदारतन्द्राप्रदा राजतन्मी ।
 श्रालोक्यतु तावत्कल्याणाभिनिवेशो लक्ष्मीभेद्य प्रथमम् ।
 इयं हि सुभटपद्ममयहलोत्पतन्ननिष्ठमञ्जरी । एतमी । धार-

सामरात्पारिजातपल्लवेषु राममिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामु-
 च्चै ध्रुवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहनशक्ति मंदिराया मदे
 कौस्तुभमणेरतिनन्दुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयशशिहरह
 धिनोदचिश्चानि सृष्टीत्येवोद्गता । न ह्येधंविधमपरमप
 रिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि
 खलु बुद्धेन परिपाल्यते । उद्वगुणपाशसन्धाननिष्पन्दीकृतापि
 नश्यति । उद्वामदर्पभटसहस्रोद्भासितासिलतापञ्जरविधृता-
 प्यपक्रामति । मदजलदुर्दिनान्धकारगजघटितधनघटापरिपा-
 लितापि प्रथतायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते ।
 न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति ।
 न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुबुध्यते ।
 न त्यागमादियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पाल-
 यति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वन
 गरतेष्वेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारुद्धमन्दरपरिवर्ताच-
 रंभ्रान्तिजलितसंस्कारेषु परिभ्रमति । कमलिनीसञ्चरणव्य-
 तिकरलमनलिननालकपटकेव न कश्चिन्नभैरमावभाति पदम् ।
 अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धमजगण्ड-
 मधुपानमत्तेषु परिस्त्रलति । पारुष्यभिवोपशिक्षितुमसिंधारासु
 निवसति । विश्वरूपःसमिव प्रदीतुमाशिता नारायणमूर्तिम् ।
 अप्रत्ययबहुला च द्विषसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्ड-
 कोपमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । गङ्गेव वसुजनन्ययितरङ्ग-
 चुहु, चञ्चला । दिवसकरगानिरिव प्रकटितविविधसंक्रान्तिः ।
 पातालगुहेव तमोयहुला । हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृद-
 या । प्रावृडिवाचिरस्रुतिकारिणी । कुष्टपिशचीव दोर्श-
 तानेकपुरुषोच्छ्रया स्वल्पसत्त्वमुष्मत्कीकरोति । सरस्वती-
 परिगृहीतमीर्ष्येय नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तमपविध-
 मिव न स्पृशति । उदारसत्त्वमगङ्गलमिव न बहु मन्यते ।

सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति ।
 पूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं तु स्वप्रमिव न स्मरति ।
 धिनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपह
 सति । परस्परचिह्नं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति
 जगति निर्जं चरितम् । तथा हि । सततमुष्माण्मापोपयस्यपि
 जाड्यमुपजनयति । उद्यतिमादधानापि नीचस्वभावतामा
 विष्करति । नांयराशिसम्भवापि वृष्णां संवर्धयति । ईश्वरतां
 दधानान्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । चतोपचयमाहरस्यपि
 लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका ।
 विभ्रहयस्यप्यप्रत्यक्षदर्शना । पुरयोत्तमरनापि खलजनप्रिया ।
 रेणुमयीव स्त्रच्छमपि कल्लुपीकरोति । यथा यथा चैयं चपला
 दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कञ्जलमालिनमेव कर्म केवल
 मुद्गमति । तथा लीयं संवर्धनवारिधारा वृष्णाविषयह्वानां
 व्याधर्गागिरिन्द्रियमृगाणां परामर्शधूमलेखा सञ्चारितचित्राणां
 विभ्रनशय्या मोहदीर्घनिष्ठानां निवासजीर्णवलर्भा घनमद
 पिशाचिकानां तिमिरोद्गीनि शास्त्रदृष्टीना पुरापताका स्वयं
 चिनया तामुत्पनिनिम्नगा क्रोधावेगप्राङ्गणामापानभूमिर्द्विषय
 मधूना लङ्घितशाला भ्रुविकारनास्थानामायासदरी दोगाशीधि
 पाणामुत्सारमवेदलता मन्पुस्यव्याहारणामकालप्रवृद्ध गुण
 कलहंसकाना विसृपेणभूमिलोकापवादविस्कोटकानां प्रस्ता
 यना कपटनाटकस्य कदलिका कामकरिणो धध्यशाला नाधु
 भानस्य राहुजिह्वा धर्मेन्दुमयडलस्य । न हि तं पश्यामि यौ
 ह्यपरिचितदानया न निर्भङ्गमुपगूढो यो वा न विप्रलम्ब ।
 मियत्तमिपमालेरन्मतापि चलति पुस्तकमव्यपीन्द्रजान ।
 चरस्यु कर्णापि विप्रलभते श्रुताप्यभिसन्धत्ते चिन्तितापि
 वञ्चयति ।

एतांविभयापि चानया दुराचारया कथमापि ईद्वयेन परि

गृहीता विफलवीभवन्ति राजानः । सर्वादिनयाधिष्ठानतां च
 गच्छन्ति । तथाहि । अभिषेकसमय एवैषां मङ्गलकलशजलै-
 रिव प्रक्षाल्यते शक्तिण्यम् । अभिनकार्यधूमेनेव भलिनीभवति
 हृद्यम् । पुरोहितकुशाप्रसंमार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्तिः ।
 उष्णोपपट्टयन्वेनेवाच्छ्रायते जरागमनस्मरणम् । आतपनम-
 पदलेनेवापचार्यते परलोकदर्शनम् । चामरपवनैरिवापह्रियते
 सत्यवादिता । वेददण्डैरिवोत्सार्थन्ते गुणा । जयगब्दकलक-
 लैरिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादा । ध्वजपटपद्मवैरिव परामृ-
 ष्यते यशः । तथाहि । केचिच्छूमघशशियिलशकुनिगलपुट-
 चपलाभिः खद्योतोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगार्हिताभिः
 सम्पद्भिः प्रलोभ्यमाना धनलयालाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽ-
 नेकदोषोपचितेन दुष्टासृजेष रामावेशेन वाध्यमाना विविध
 विषयप्रासलालसैः पद्मभिरप्यनेकसदृशसंख्यैरिवेन्द्रियैरया-
 स्यमाना प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसह-
 स्रतामिवोपमतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति ।
 प्रहैरिव गृह्यन्ते । भूतैरिवानिभूयन्ते । मन्त्रैरिवावेश्यन्ते ।
 सखैरिवावष्टभ्यन्ते । वायुनेव विडम्ब्यन्ते । पिशाचैरिव
 प्रस्यन्ते । मदनशरैर्मर्माभिहता इव मुखभङ्गसदृश्राणि कुर्वते ।
 धनोष्मणा पच्यमाना इव तिर्यक्परिह्वमन्ति । अधर्मभङ्गगत-
 यः पद्मघ इव परेण सञ्चार्यन्ते । सृषायादविपाकसञ्जात
 मुखरोगा दधातिरुच्छ्रेण जल्पन्ति । समच्छन्दतरु इव कुमु-
 मरजोधिकारेरासन्नवर्तिनां शिरःशूलमुत्पादयन्ति । आ-
 सन्नमृत्यव इव यन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उड्कुपि-
 तलोचना इव तेजस्विनो नेत्रे ते । कालदृष्टा इव महा-
 मन्यैरपि न प्रतिबुध्यन्ते । जातुभाभरणानीव सोप्मा-
 रं न सहन्ते । दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिचलीकृता न
 गृह्यन्त्युपदेशम् । तृष्णाधिपमूर्छिता कनकमयमिव सर्व

पश्यन्ति । इष्य इव पानवद्विदिततेद्वय्याः परप्रेरिता विनाश-
यन्ति । दूरस्थितान्यपि फलानीव इष्टवित्तं वैर्महाकुलानि
शातयन्ति । अकालकुञ्जुमश्रया इव नगोहराकृतयोऽपि
लोकविनाशहेतवः । श्मशानाग्रय इवातिरौद्रभूतयः । तैमिरिका
इवादूरदर्शिनः । उपसृष्टा इव सुद्राविष्टितभवनाः । भ्रयमाणा
अपि प्रेतपटहा इवाद्वेजयन्ति । चिन्त्यमाना अपि महोपात-
काश्रयत्तया इवोपद्रवमुपजनयन्ति । अत्रुदिवक्षमापूर्यमाणाः
पापेनैवाध्मातमूर्तयो भवन्ति । तदवस्थाश्च ध्वसनशतशरप्य-
तामुपगता बल्मीकनृणाभ्रादस्थिता जलपिन्दव इव पतितम-
न्पात्मानं नायमच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितप्राप्तशुभ्रेराख्यानन-
लिनीयकैर्धनं विनोद् इति मृगया भ्रम इति पानं विलास इति
प्रनतता शौर्यमिति द्वारपरिव्यागोऽन्यलनितेति गुरुवच-
नावधीरणमपरप्रणेयत्वमित्याजितकृत्वता सुखोपलेष्यत्वमिति
नृस्यगीतवाद्यवेश्याभिषक्ती रसिकतेति महापराधानवकर्णनं
महानुभावतेति परिभवसहस्रं क्षमेति स्वच्छन्दता प्रभुत्व-
मिति देवाधमाननं महाखत्वतेति बन्दिजनस्यातिर्यश इति
तरलतोत्साह इत्यचिरोपगतताऽपचपातिर्यमिति दोषानपि
गुणपद्यनध्वारोपयद्भिन्तः स्वयमपि विद्वद्भिः प्रतारण-
कुशलैर्धूर्तरमानुषोचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्थमाणा वित्त-
मदनच्छिन्ता निश्चेतनतया तयैवेत्यात्मन्यारोपितालीला-
भिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवत-
निवातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचित्चेष्टानु-
मायाः सर्वजनस्योपहास्यतानुपयान्ति । आत्मविदम्बनां
धानुजीविना जनेन कियमाणामभिनन्दन्ति । मनसा देवता-
प्यारोपणप्रतारणादसद्भूतसन्भावनोपहताध्वान्तप्रविष्टापर-
भुजद्वयमिध्यात्मवाद्भुगलं सन्भावयन्ति । त्वगन्तरितवृत्तीय-

लोचनं स्वललाटमाशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति ।
 दृष्टिपातमप्युपकारपञ्च स्वापयन्ति । सम्भाषणमपि संविभा-
 गमध्ये कुर्वन्ति । आशामपि यरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि
 पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति
 देवताभ्यः । न पूजयन्ति द्विजातीन् । न मानयन्ति मास्यान् ।
 नार्चयन्त्यर्चनीयान् । नाभिवादयन्त्यभिवादानाहान् । नाभ्युत्ति-
 ष्णन्ति गुरुन् । धनर्थक्यापासान्तरितधिपयोपभोगसुखमित्यु-
 पहसन्ति विद्वज्जनम् । जरावैकृत्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्ध-
 जमोपदेशम् । आशमप्रक्षापरिभव इत्यसूयन्ति सधिवोपदेशाय ।
 कुप्यन्ति दिनयादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति तमालपन्ति
 तं पात्रं कुर्वन्ति तं संवर्धयन्ति तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते
 तस्मै ददाति तं मित्रतामुपनयन्ति तस्य वचनं शृण्वन्ति तत्र
 यपन्ति तं बहु मन्यन्ते तमात्रतामापादयन्ति योऽहर्निशमन-
 चरतमुपरिचिताङ्गतिरधिदेवतमिव विगतान्वकतैव्यः स्तौति
 यो वा माहात्म्यमुद्गाभियति । किं वा तेषां साम्प्रतं येषामति-
 नृशंसमायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणमभिचारक्रिया-
 हूरैकप्रकृतयः पुरोवसो सुरवः परामिसन्धानपरा मन्त्रिणा
 उपदेशारो नरपतिसहस्रभुक्तोज्ज्वलायां लक्ष्म्यामासक्ति मौर-
 णास्मेहेषु शास्त्रेष्वभियोगः सहजमेमाद्रैहृदयानुरक्ता आतर
 उच्छेद्याः ।

तदेवंप्रायेऽतिकुटिलकप्रवेशसहस्रदाहणे राज्यतन्त्रेऽस्मि-
 न्महाभोहकारिणि च यौवने, कुमार, तथा प्रयत्नेया यथा
 नोपदस्यसे जनैर्न निन्दसे साधुभिर्न विकृक्रियसे गुह्यभि-
 नोपात्म्यसे मुहूर्द्धिनं शोध्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रतार्यसे
 कुशलैर्नास्वायसे भुञ्जैर्नावलुप्यसे सेवकवृत्तेर्न वद्व्यसे
 भूतैर्न प्रलोभ्यसे धविताभिर्न विदम्यसे लक्ष्म्या न नर्त्यसे
 मदेन नोन्मदीक्रियसे मदनेन नाक्षिप्यसे विरथैर्न विकृप्यसे

रागेण नापहियसे सुप्तेन । कामं भवान्प्रहस्यैव धीर । पित्रा
 च महता प्रयत्नेन समारोपितसस्कार । तरलहृदयमप्रतिबुद्ध
 च मद्यन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसन्तोषो मामेव मुख-
 रीकृतवान् । इदमेव च पुन पुनरभिधीयसे । विद्यासमपि
 सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त
 मपि पुरुषमिय दुर्धिनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा
 क्ल्याणै पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषे-
 कमद्गलम् । कुलकमागतामुद्धर पूर्यपुरेणुद्धा धुरम् ।
 अवनमय द्विपता शिरसि । उन्नमय बन्धुवर्गम् । अभिषेका
 नन्तर च प्रारब्धदिग्विजय परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा
 सप्तहोपभूषणा पुनविजयस्व वसुन्धराम् । अय च ते काल-
 प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापा हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव
 सिद्धोद्देशो भवति ।

महाश्वेता-वृत्तान्तः ।

राजपुत्र, तिमनेनातिमिर्षुणहृदयाया मम मन्दमान्याया
 पापाया जन्मन प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्वशीयेन भुतेन ।
 तथापि यदि महत्कृतहल तत्कचयामि । अयताम् ।

एतत्प्रायण, कल्याणाभिनिवेशिन भुतिविषयमापतितमेव
 यथा विबुधसन्न्यन्तरसो नाम कन्यका सन्ति । तासा चतुर्दश
 कुलानि । एक भगवत कमलायानेर्ननस समुत्पन्नम् । अन्यद्
 वेदेभ्य सम्भूतम् । अन्यद्भग्नेरद्भूतम् । अन्यत्पवनात्प्रसूतम् ।
 अन्यद्मृतान्मध्यमानादुत्पितम् । अन्यद्जलाजातम् । अन्य-

दकैकिरणेषो निर्गतम् । अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम् ।
 अन्यद्भ्रूमेरुद्भ्रूतम् । अन्यत्सोदामिनीभ्यः प्रवृत्तम् । अन्यन्मृग्युना
 निर्मितम् । अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम् । अन्यत् तु इक्ष्वाक्य
 प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च
 यभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । पद्मेतान्येकत्र
 चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु इक्ष्वाक्यजाद्विजयसम्भवं तदेव
 कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां
 भ्रातृणामधिको शुभोः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स
 किला सकलाभिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौ-
 ल्लिमाहालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छन्देनोपबृंहितः
 प्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामधिपत्यमसिराजामरीचिनिघ्नमे-
 चकितेन वाहुना समुपार्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नाति-
 दूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणान्तरे किम्पुरुषनाम्नि यत्र
 वर्षपर्यतो हेमकुटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजसुगपरिषा-
 लितान्यनेकानि गन्धर्वराजसदृशानि प्रतियसन्ति । तेनैव चेदं
 चित्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम् । इदं चाच्छोदाभि-
 धानमतिमहत्तरः सानितम् । अयं च भवानीपतिरुपरचितो
 भगवान् । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुभ्युत्पन्नभूतानां सोदर्याणां पर्याणां
 ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्द्रितीये गन्धर्वकुले
 गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासा-
 दितवान् । अपरिमितगन्धर्ववलपरिचारस्य तस्यापि स एव
 गिरिराभिवासः । यत्तु तत्सोममयूखसम्भवमप्लरसां कुलं
 तस्मात्किरणजालानुसारगलितेन सकलेनेव खानिकरकला-
 कलापलाययनेन निर्मिता भिभुवननयनाभिरामा भगवती
 द्वितीयेव गौरी गौरीति नामा हिमकरकिरणावदातवर्णा
 कन्यका प्रवृत्ता । तां च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिर्हंसो
 मन्दाकिनीमिथ क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरात् । सा तु भगवता

मकरकेतुनेत्र रति शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता
सदृशसमागमोपजनितामतिनहर्ती मुदमुपगतवती । निखि-
लान्त पुरस्यामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महा-
त्मनोऽहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकहु. खसहस्र-
भाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तावत्स्वयनपत्यतया सुतजन्मा
तिरिक्तेन महोत्सवेन मज्जन्माभिन्नन्दितवान् । अद्यत्वे च
दशमेऽहनि कृतययोचितसमाचारो महादवेतोति यद्यार्थमेव
नाम कृतवान् । साहं पितृमवने बालतया कलमधुस्त्रञ्जीपिनी
वीणैव गन्धर्वाणामङ्गादङ्कं सञ्चरन्स्वविदितस्नेहशोकायास-
मनोहरं शैशवमतिनीतयती । ऊमेण च कृतं मे यपुषि
वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपल्लवन नवपल्लव इव
कुत्तुमेन पुंसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मद्मेन नववीचनेन
पदम् ।

अथ सकलजीवतोऽकहृदयानन्दवायकेषु मधुमासदिवसे-
ष्येकदाहमन्वया सह मधुमासविस्तारितयोर्भ प्रोत्फुल्लनयन-
लिनकुमुदकुन्दतयकङ्कारमिदमच्छोदं सरः स्नातुमभ्यागमम् ।
अथ च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तदाशिलावलेषु
धितियितानि सभृङ्गिरिटीनि पांसुनिमग्नकृशपदमण्डलानु-
मितमुनिजमद्रणामप्रदक्षिणानि अथन्वकप्रतिविम्बकानि चन्द-
मासा भ्रमरभ्रभुगतार्थंकेसरजर्जरकुसुमोपहाररन्वोर्ष्य लता-
मण्डपः परभृतनयकोटिपाटितकुण्डमत्तगतविपरदिगलितम-
धुंधार सुपुष्पितोर्ष्य सहकारतण्ड, दन्मदमयूरकुलकुलफल-
भीतभुजङ्गमुकतता शिशिरैवं चन्दनवीचिका, विकचकुसुम-
पुष्पातसूचितयनदेवताप्रेहोऽह्मशोभनेयं रागादोरा, चहल-
कुसुमरजपटलमग्नरत्नसपदलोपमतिरमणीयमिदं तीरतरु-
तलम्, इति सिग्धमनोहस्तरोदेशदर्शनलोभाक्षितदृश्या
सह सज्जोजनेन व्यचरम् ।

एकार्त्विगध प्रदेवे ऋदिति यनानिलेनोपनीतं निर्भरविकसितेऽपि कान्तेऽभिभूताम्यकुसुमपरिमलं विसर्पन्तमतिसुरामित्यानुलिम्पन्तमिव तपयन्तमिव पूरयन्तमिव धाणेन्द्रियमहमहमिकया मधुकरकुलैरनुषध्यमानमनाघ्रातपूर्वममानुपलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपाकृदकुत्सला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरियाकृष्यमाणा

शागशिरःशशाङ्कमिव धृतव्रतम्, अयुग्मलोचनं वशीकर्तुं कामं काममिव सनियमम्, उन्मिषन्त्या देहप्रमया कम्पकमयमिव तं प्रदेवं कुर्वाणम्, रोचनारसलुजितप्रतिसरसमानसुकुमारपिङ्गलजटम्, पुण्यपताकायमानया, भस्मजलाटिकया यालपुलिनलेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्रासिमानम्, तपस्तडागकमलिनी-मृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालङ्कृतम्, एकेन सनालवकुलफलाकारं कमण्डलुमपरेण स्फटिकाक्षमालिकां करेण कलयन्तम्, मौञ्जमेखलागुणेन परिच्छिन्नजघनभागम्, अन्नगङ्गाज्योती-ज्जप्रक्षालितेन जरश्चकोरलोचनपुटपाटलकान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलङ्कारमिव प्रह्लादचर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्या, स्वयंवरपतिरिव सर्वविद्यानां, सङ्केतस्थानमिव सर्वधृतीनां, निदाघकालमिव सापादं, हिमसमयकान्तिमिव स्फुटितप्रियङ्गमञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुममधयलतिककभूतिभूषितमुक्कम्, आत्मानुरूपेण सद्यसापरेण देवताधेनकुसुमान्युषिन्यता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसाकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मित-

प्रभामिव वनश्रियाः, मलयमारुतागमनापेलाजाञ्जलिमिव
 मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्याः, कृत्तिकातारा-
 स्तवकानुकारिणाम्, अमृतविन्दुनिःस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वा
 कुसुममञ्जरीमक्षाक्षम् । अस्याः परिभृतान्यकुसुमामोदो
 नन्वयं परिमल्ल इति मनसा निश्चिष्य तं तपोधनसुषानमीक्ष-
 माणाहमधिस्तयम्—‘अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोप-
 स्याक्षीणता विधातुः । यत् त्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भार भगवन्तं
 कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिरयमपरो मुनि-
 मायामयो मकरकेतुरुत्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयना-
 नन्दकरं शशिविन्दे विरचयता लक्ष्मीलीलावासभवनानि
 कमलानि सृजता प्रजापतिना प्रथममेतदाननाकारकरणकौ-
 शलाभ्यास एव कृतः । अन्यथा किमिव हि सदशयस्तुविर-
 चनार्था कारणम् । अलोकं चेदं यथा किल लकलाः कलाः
 कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुपुष्पानान्ना रश्मिना
 रविरापियतीति । ताः एतवस्य गभस्तयः समस्ता चपुंरिदमा-
 विशन्तीति । कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि त्रेशवहुले तपसि-
 यतमानस्येदं लाघयम् ।’ इति चिचिन्तयन्तीमेव मामविचारि-
 तगुरुरदोपयिषेपो रूपैकपक्षपाती नचयौवनसुलभः कुसुमायुधः
 कुसुमासवम्ब इव मधुकरो परवशामकरोत् ।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण किञ्चिदामुकुलितपद्मणा
 जिह्विततरलतरताराशरोदरेण दक्षिणेन घञ्जुषा सस्पृहमा-
 पियन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीया-
 भिसुखं हृदयमर्पयन्तीव सर्वात्मनानुभविशन्तीव तन्मयतामिव
 गन्तुमीदृमाना मनोभ्रवाभिभृतां प्रायस्येति शरणमिवोपयान्ती
 दौहि हृदयेष्वकाशमित्पापितामेव दर्शयन्ती हा हा किमिद-
 मसाम्प्रतमातिहृषणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुत-
 मिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां स्तम्भितेव लिपितेयोःकौ-

पेय संयतेषु मूर्च्छितेषु केनापि विपृतेषु निष्पन्दसकलावयथा
 तत्कालापिभूतेनापद्यन्नेनाकथितश्चित्तेनानारप्येयेन स्वसंवे-
 चेन केवलं न विमान्यते किं तद्रूपसम्पदा किं मनसा किं
 मनसिजेन किमभिनययौवनेन किमनुरागेणेदोषदिश्यमाना
 किमन्येनैव केनापि प्रदारेणाहमपि न जानामि कथं कथमिति
 तमलिचिरं व्यलोक्यम् । उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्सर्मापमि-
 न्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेषु हृदयेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणेषु
 पुष्पशब्दना कथमपि मुह्यप्रयत्नतप्यात्मानमधारयम् । ज्ञानन्तरं
 च मेऽन्तर्मदनावकाशमिष दातुमादितस्तन्तानां निरीयुः
 श्वासमरतः । स्वेदस्तलिललयलेपाक्षालितेषामलज्जना ।
 नकरष्यजनिशितशरनिदरनिपातप्रस्तेषाकम्पत गुण्ययष्टिः ।
 तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिष कुत्सलादङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चज-
 लकम् । अशेषतः स्वेदान्मजा धौतधरण्युगलादिष हृदय-
 मविशद्राग ।

आर्त्ताद्य मन मनसि—‘शान्तात्मनि कुरीकृतमदन-
 व्यतिकरेऽस्मिञ्जने मां निनिपता तिमिवमनार्थेणाज्जदशमा-
 रब्धं मनसिजेन । एवं च नामातिमूर्धं हृदयमङ्गनाजनस्य
 यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । एतेहमति-
 भास्वरे धाम तेजसां रूपसां च । ए च प्राकृतजनाभिनन्दि-
 तानि मन्मथपरित्पन्दितानि । नियतमयं मामेयं मकरलान्छनेन
 विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा । चित्रं चेदं यदहमेयमचगच्छ-
 न्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विफारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि
 कथंकास्त्रपामपशाय स्वयमुपयाताः पतीन् । अन्या अप्यनेन
 दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्तां भीटा नार्थः । न पुनरहमेका
 यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वत-
 भ्रतामुपसन्त-करणम् । कालो हि गुणाश्च दुर्निवारतामा-
 रोपयन्ति मदनस्य रुषया । चायदेव संचतनास्मि यावदेव

च न परिस्फुटमनेन विभान्यते मे मदनकुश्वेष्टितलाघघमेतत्ता-
घदेवारमात्प्रदेशात्पक्षर्षणं धेयः । कदाचिदनमिमत्स्मरधि-
कारदर्शनरूपितोऽथ द्वापानिहा धरोति माम् । प्रदूरकोपा हि
मुनिजनप्रकृति । इत्यवधार्यापक्षर्षणानिलापिययदमभवम् ।
अशेषजनपूजनीया चेदं जातिरिति कृत्वा तत्रदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्
अचलितपद्ममालाम् अट्टभूतलम् ईषदुल्लसितकर्णपयधोन्मु-
रूपपोलमण्डलम् आलोरातकलतासत्कुरुमुनादतस्म शं-
सदेशोलायितमणिकुयउलमस्त्रै प्रणामगकरवन् ।

अथ उत्तप्रणानायां भवि दुर्लभश्यास्ततया भगवतो
मनोभुव , मदजननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च
तस्य प्रदेशस्य अविनयदृष्टतया चानिनययौवनस्य, चञ्च-
लप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम् दुर्धिपारनया च विपदाभिलाषा-
णाम्, पणततया च मनोवृत्ते , तथा भवितव्यतया च तस्य
वस्य वस्तुन , किं वदुना मय मन्दभाष्यदोरात्म्यास्य चेद-
स्य फलेशस्य विरिणवात् तमपि नञिमास्देशेनापहतर्षयै
प्रशीपमिद पयकस्वरातामन्तदशान् । तदा तस्याप्यभिन-
यागतं महर्गं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमनं प्रादुरभन्वत् ।
मत्तानाशमभिप्रथितम्य गगलो मार्गभिरांपदिदि पुर-
प्रवृत्तं शसि । विपश्चनुतीना पुननहमीवेदाजन्तत एस्तत-
गलाऽक्षमाहा । द्वितीयेन कर्णाजिनजटसुनन्जरी कपोत-
तलात्तद्विनी रुमदशत स्वेदमलितजीवरज्यतिका । नश्-
पैनप्रोनिविरासितस्य चोक्षात्कारस्य पुण्डरीकमयगिय
तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचान्मुगतस्य जितपिभिरंमुन्तानेय-
दृष्टयाच्छोदत्तरितमपहाप द्विचटुवत्पयधोरिच गगन-
तरासगुपतितोत्पन्न दत्त दिव । तथा तु तस्यात्तिमकट
या विष्टया द्विगुणोत्तमदनादेशा तत्पुणमटमयरोनयोर्ग्या
कामन्यधस्यामन्ममम् । प्राप्तसरा चोपज्य तं द्विती-

यमस्य सहचरं मुनिवालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्--'भगवन्, किमभिधानः कस्य चार्यं तपाधनयुवा । किन्नाम्नस्तरोरि-
पमननायतंस्वीकृता कुसुममञ्जरी । जनयति हि मे मनसि
महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्वज्ञसाधारणसौरभोऽयमनाघ्रातपू-
र्वो गन्धः' इति । स तु मामीपद्विदस्यात्रवीत्--'बाले, किम-
नेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमावदयामि । धूयताम् ।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रत्यातकीर्तिरत्युदारतया सु-
रासुरसिद्धवृन्दवन्धितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवा-
सी श्वेतकेतुर्नाम । तस्यायमात्मजः । पुण्डरीक इति
नाम । इयं च सुरासुरैर्मैथ्यमानात् क्षीरसागराद्दुद्गतः
परिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चेत्प्रतविह-
रन्स्य अवखलसंगमासादितवती तदपि कथयामि ।
अथ चतुर्देशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितु-
ममरलोकान्मया सह नन्दनवगसमीपेनायमनुसुरभिर्गण्य सा-
क्षान्मधुनासलक्ष्मीदक्षललितदस्तावलाभ्या बहुरूमालिका-
मेघजया कुसुमपद्मप्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्डमा-
लिकाभिर्निरन्तरच्छादितविग्रहया नयचूताङ्कुरकर्णपूरया पु-
ष्पास्रवपानमत्तया नन्दनवनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरी-
मिमामादाय प्रणम्याभिहितः--'भगवन्, सकलत्रिभुवनदर्शना-
भिरामायास्तवाकृतेरस्याः सहस्रोऽयमलङ्कारः प्रसीद । कि-
यताम् । इयमवतंसविलासदुर्लभिता समारोप्यतां अयण-
शिखरम् । अजतु सफलतां जन्त पारिजातस्य ।' इत्येवमभि-
दधानां चायमौत्तरूपस्तुतियाद्वपाधनमित्तविलोचनस्ताम-
'नाहृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य 'को
वैग्यः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादि-
यमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कात्स्न्येन योऽयं या-
चेयं यथा चास्य अयच्छशिखरं समारूढा तत्सर्वमाधेदितम् ।'

इत्युक्तवति तास्मिन्सं तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शित-
स्मितो मामयादीत्—‘अयि कुन्दहलिति, किमनेन प्रश्नायासेन ।
यदि क्वचित्सुरभिपरिमला गृह्यतामियम् ।’ इत्युक्त्वा समु-
पसृत्यात्मीथाच्छ्रवणादपनीय कलैरलिङ्गलक्षणातैः प्रारब्ध
समागमप्रार्थनामिदं मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम
तु तत्करतलस्पर्शलाभेन सत्क्षणमपरमिव परिजातकुसुम-
मयतलस्थाने पुलकमालीत् । स च मत्कपोलस्पर्शेन तर-
लीरुताङ्गुलिजालकात्करतलाश्चमालां लब्धया सह गलि-
तामपि नाज्ञासीत् । अयाहं तामसम्प्राप्तामेष मृतलमद्य
मालां गृहीत्या सलीलं तद्भुजपाशसन्दामितैक्यप्रहसुय-
मिवातुभवन्ती दर्शितापूर्वहारतालीलां कण्ठाभरणताम-
नयम् ।

इत्यभूत् च व्यतिकरे छत्रमादिराी मामवोचत्—‘भर्तृदा-
रिके, स्नाता देवी । प्रत्यासीदति गृहगमनकाल. । तत्क्रियतां
मञ्जनविधि.’ इति । अहं तु तेन तस्या वचनेन नयग्रहा करि-
णीय प्रथमाङ्गुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाह्वय-
माणा तन्मुखाद्वागण्यामृतपङ्कमग्नामिव कपोलपुलकप्रद-
कजालकलग्नामिव मदनशरशलाकाकालितामिव सोभाग्य-
गुणस्यूतामियातिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् ।
उच्चलितारां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य
धैर्यस्खलितमालोपय किञ्चित्प्रकटितप्रणयशेष इवावादीत्—

‘सखे पुण्डरीक, नैतदनुसृष्टं भवत । सुदृजनल्लुण्ण एव
मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित्प्राकृत इव
विश्रवर्षीभवन्तमात्मानं न दृणसि । कुतस्तथापूर्वाऽयम-
धेन्द्रियोपप्लवो येनास्येवं कृतः । क्व ते तर्क्यम् । क्वासा-
विन्द्रियजय । क्व तद्दशित्वं चेतसः । क्व सा प्रशान्तिः ।
क्व तत्कुलकमागतं प्रह्लाचर्यम् । क्व सा सर्वविषयानरुसु-

कता । क्व ते गुरूपदेशाः । क्व तानि श्रुतानि । क ता वैरा-
 ग्यशुद्धयः । क तद्रूपभोगविद्वेषित्यम् । क सा सुखपराङ्मु-
 ष्यता । कालो तपस्यभिनिवेशः । क्व सा सद्गानामुपर्यु-
 च्छिः । क तद्यौवर्णाशुशासनम् । सर्वथा निष्कला प्रशा निर्गु-
 णो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरूपकारको
 गुरूपदेशविशेषः, निष्प्रयोजना प्रशुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम् ।
 यदत्र भयादशा शशि रागाभिपङ्क्तैः क्लृप्तोक्रियन्ते प्रमादैश्चा-
 भिभूयन्ते । कथं क्वत्तलाद्गलितामपहतामक्षमालामपि न
 लक्षयसि । शब्दो विगतचेतनत्वम् । अपहता नामयम् । इद-
 मपि तादृशदृष्टियमाणमनयान्तर्याया निवार्यतां हृदयम् ।

इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किञ्चिद्गुपजातलज्ज इव
 प्रत्यवादीत्—‘सद्ये वपिञ्जल, किं मामन्यथा चमत्तावयसि ।
 नाहमेवमस्या दुर्दिनीकन्यकाया मर्षेयाभ्यङ्गमालाग्रहणापरा-
 धमिमम् ।’ इत्यभिधायालीककोपक्रान्तेन प्रयत्नविरचितमीप-
 णेषुकुटिभूषणेन मुञ्जेन्दुना मामवदत्—‘चपले, प्रदेशादस्मादि-
 मासत्प्रमातामदस्या पदार्पदमपि न गन्तव्यम्’ इति । तच्च
 श्रुत्वाहमात्मकयटाहुन्मुच्यैकावलीम् ‘भगवन्, चक्षतामक्षमाला’
 इति मन्मुखास्तकदृष्टे शून्यहृदयस्थास्य प्रसारिते पार्णा निधाय
 स्पन्दसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमयातरम् । उत्थाय च
 कथमपि प्रयत्नेन निम्नगैव प्रतीर्षं गीयमाना लखीजनैः
 वलादभ्यया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभक्तमयास्तिपम् ।
 गत्या च प्रविश्य कन्धान्ता पुरं ततः प्रभृति तद्विरद्विचुरा
 किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि विमोकाकिन्यस्मि किं
 परितृतास्मि किं तूष्णीमस्मि किं प्रवृत्तालापारिम् किं जा-
 गर्मि किं मुक्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं शु लमिदं
 किं सुखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं
 किमुत्सवोऽयं किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि

कान्परम्याणीति सर्वं नाशमच्छसु । अविशतमदनवृत्तान्ता
 च क गच्छामि किं शृणोमि किं पश्यामि किंमालपामि कस्य
 कथयामि कोऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाशासिपम् ।
 केवलमास्त्वा ह्युमारीपुरप्रसोदं विश्वस्य च सखीजनं द्वारि
 निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्येकाकिन्नी
 मणिजालगवाक्षानिचिह्नमुखी, तामेव विशं तत्सनाथतया
 प्रसाधितामिच कुसुमितामिष महारत्ननिधानाविष्टितामिवा-

तद्वल्लभतया तप क्लेशायापि सृह्यन्ती, तत्प्राप्त्येव गृहीतभौ-
 नमता, स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनियेषस्याग्राम्य-
 तां तदास्पदतया योचनस्य चास्तां तच्छरणसम्पर्कात्पा-
 रिजातकुसुमस्य मनोहरतां तक्षिणासात्पुरलोकस्य रम्यतां
 तद्दूषसम्पदा कुसुमासुधस्य दुर्जयतामभ्यारोपयन्ती, दूर-
 स्यस्यापि कमलिनीव सवितुः सांगख्येलेव चन्द्रमसो मयू-
 रीव जलधरस्य तस्यैवामिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुरजीवि-
 तोद्गमरक्षाधलीमिवाक्षयलीं कण्ठेनोद्दहन्ती, तथैव च तथा
 प्रस्तुततद्दस्यालापमेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जरीं तथैव
 च तेन तत्करवलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूराय-
 माणेत रोमाञ्चजालेन कण्ठकितैककपोलकलना निरप-
 न्दमतिष्ठम् ।

अथ ताम्बूलकरङ्कुवाहिनी मदीया तरलिना नाम मयैव
 सह गता स्नानुमासीत् । सा च पञ्चाधिराशिवागत्य तथाच-
 स्थितां शनैर्मांमवादीत्-‘मवन्दारिके, सौ तौ तापसदुमारकौ
 दिव्याक्तापावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेका येन भवद्दु-
 हितुरियमवतंसीकृता सुरतरङ्गसुममञ्जरी च तस्माद् द्विती-
 यायात्मनो रत्नदशममतिनिभृतपदः कुसुमितसतासन्तान-

गहनान्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुदि-
 श्याप्राचीन्-‘वालिके, केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभि-
 धामा क गच्छति’ इति । मयोक्तम्-‘एषा खलु भगवतः
 श्वेतमानोर्युसम्भृतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य
 सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरोल्लेखमसृणितचरणनख-
 चक्रस्य गन्धर्वाधिपतेर्दसस्य दुहिता महाश्वेता नाम
 गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता ।’ इति कथिते
 च भवा किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूर्ण्यं स्थित्वा विग-
 तनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिर्योक्षमाणो, मां, खानुनयमभ्य-
 र्थितामिव दर्शयन्पुनराह-‘वालिके, कल्याणिनी तवायिसंवा-
 दिन्यचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत्करोपि मे वचनमे-
 कमभ्यर्थ्यमाना’ इति । ततो मया सधिनयमुपरचिताञ्जलिपुट्या
 दर्शितादरमभिहितः-‘भगवन्, कस्मादेवमभिधत्से । काहम् ।
 महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वाहशाः पुरयैर्विना नि-
 खिलकल्मषापहारिणोमस्माद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति किं
 पुनराहम् । तद्विभन्धमादिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं
 जनः ।’ इत्येवमुक्तञ्च मया सस्नेहया सखीमियोपकारिणीमिव
 श्राणप्रशामिव दृष्ट्वा मामभिनन्द्य निकटवर्तिगस्तमालपाद-
 पात्पद्ममादाय निष्पीड्य शिजातले तेन गन्धगजभदसुरभि-
 परिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाठ्य पट्टिकां स्वहस्त-
 कमलकनिष्ठिकानखशिखरेण।भिलिप्य ‘इयं पत्रिका त्वया तस्मै
 कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया’ इत्यभिधायार्पितवान् । इत्यु-
 क्ता च सा तास्त्रूलभाजनादारुष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन
 तत्सम्बन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिषान्तर्जनयता
 ओन्नयिष्येणापि रोमोद्भमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनवेश-
 मन्नेणेवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपट्टिकां
 तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यन्--

‘दूरं मुक्तालतया विखसितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

दंस इव दर्शितायो भानसज्जन्मा त्वया नीतः ॥’

अतया च मे दृष्टया, दिङ्मोहव्रान्त्येव प्रनयुवर्त्मनो बहुल-
निशयेवान्धस्य जिह्वोच्छित्येव मूकस्थेन्द्रजालिकपिच्छिकये-
त्वात्स्वदर्शिनो ष्वरप्रधापप्रवृत्त्येवात्सम्बद्धभाषिणो दुष्टनिद्रपेष
विपविहलस्य लोकाधतिक्रियेद्येवाधर्मद्वेषमदिरस्येवोन्मत्तस्य
दुःखेशक्रिययेव पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरा-
मक्रियत स्मरानुरस्य मे मनसः । येनाकुलीक्रियमाणा
सरिदिव पुरेष विहलतामगमम् । तां च द्वितीयदर्शनेन
कृतमद्वापुरवामिधानुभूतसुरलोकासाधिव देवताधिष्ठिता-
मिव लन्धवराविव पीतामृतामिव समासादितभैलोक्य-
राज्याभिषेकामिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभद-
र्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभापमाणा, पार्श्वो-
वस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्येवद्विजतामिव पश्यन्ती, कपोल-
योस्लकलतामङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव
परिजनस्वामिसन्बन्धनुपदर्शयन्ती, ‘तरलिके, कथय कथं
स त्वया दृष्ट’, किं किमभिहितानि तेन, क्रियन्तं कालमव-
स्थितासि तत्र, किमदनुसरन्नस्मानसावागतः’ इति पुनः पुनः
पर्यपृच्छम् । अनयेव च कथया तथा सह तस्मिन्नेव मासदि
तथैव प्रतिपिच्छापपरिजनप्रवेशा दिवसमत्ययादयम् ।

अथ मदीयेनेव दृश्येन कृतरागसंविभागे लोडितायति
गगनतलोपान्तावतम्बिनि रविदिम्बे, वैरिकगिरिसलिलप्रपात-
पाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय वनगजयूयेष्विव पुञ्जाभवत्सु
भाक्षरकिरणेषु, गगनावतारविधामलालसानां, हर्षद्वेषारव-
प्रतिशब्देन सह निशति मेरुगिरिगह्वरे वासरे, मुकुलितरक्त-
पङ्कजपुष्पविष्टमधुकरायलिषु रविधिरहन्च्छान्धकारितदृश-
यास्विय प्रारम्भनिर्मासनासु पद्मिनीषु, प्रासीकृतसामान्य-

मुताहो जटानां समुचितम् । किं तपसोऽनुरूपमाहोस्विदमो-
पदेशाद्भूमिदम् । अपूर्वैषं चिदम्यना । केवलमवश्यकवनीयमि-
वम् । अपर उपायो न दृश्यते । अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते ।
अन्यच्छरणं नालोक्यते । अन्या गतिर्नास्ति । अकल्पमाने
च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः
सुहृदसव इति कथयामि । अस्ति भवत्या समक्षमेष स मया
तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहित । तथा चाभिधाय
परित्यज्य तस्मात्प्रदेशादुपजातमनुसुप्तसृष्टकुसुमावचयोऽन्यं
प्रदेशमगमन् । अपयातायां भवत्या सुहृतेमिव स्थित्वैकाकी
किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जातचित्तकं प्रतिनिष्ठस्य चिट्पा-
न्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोक्यम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षमा-
सीश्च मे मनस्येवम्— किं तु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेजा-
लुसरन्गतो भवेत्, गतायां च तस्या लब्धचेतनो लज्जमानो न
शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्, आहोस्वित्तुपित परित्यज्य
मां गत, उतान्धिष्यन्मामेष प्रदेशमन्यमित समाश्रित स्यात् ।
इत्येवं विकल्पयन्कश्चित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मन प्रभृत्यन-
भ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन द्रूयमान पुनरचिन्तयम्—‘स
कदाचिदैर्यस्त्प्रलुप्तत्रिलोक किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि
किञ्चिन्न क्रियते त्रिया । तत्र युक्तमेतमेकाकिन कर्तुम् ।’ इत्य-
वधार्यान्वेष्टुमादरमकरयम् । अन्विष्यञ्च यथायथा नापश्यं तं
तथातथा सुहृत्क्षेदकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कूमा-
नस्तदलतागहनामि चन्दनवीथिका लतामण्डपान्तर कूलानि
च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टि सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन्सर समीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव
मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे
ब्रह्मन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टकल-
व्यापारतया लिखितमिष्टोत्कीर्णमिव स्तम्भितमियोपरतमिव

प्रसुप्तमिव धांगसमाधिस्थमिव, अतिनिःस्पन्दतया हृदय-
 निवासिनी प्रियां द्रष्टुमन्तःप्रविष्टैरिवासह्यसन्तापसन्वास-
 प्रलीनैरिव मनोमप्रकुपितैरिवोन्मुच्य गतैरिन्द्रियै शून्यी
 कृतशरीरम्, शमकपोलशयनीकृत रत्नलतया समुत्सर्पद्विरम-
 लैर्नखांशुभिर्धिमलीकृतमच्छाच्छचन्दनरसरचितललाटिकमिव
 ललाटमुद्गहन्तम्, अचिरापनीतपारिजातकुसुमकर्णपूरतया
 सशेषपरिमलामोदसोमोपसर्पिणा कलविरतच्छलेन मदन-
 संमोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकृतेन सनीलोत्पलमिध स-
 त्तमालपल्लवमिव श्वषणदेशं दधानम्, दक्षिणधरेण च स्फुरि-
 तनखकिरणनिकरं करतलस्पर्शसुखकरदकितामिव मुक्ता-
 चलीमघिनयपताकामुरसि धारयन्तम्, मदनचशीकरणचूर्णेनैव
 कुसुमरेणुना तरभिराहन्यमानम्, आभरागमिव सुद्धामय-
 द्विराससैरनिलचलितैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, अलिनि-
 वहनिषीयमानपरिमत्तैरपरि पतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तप्तशूरश-
 ल्यकैरिव सधूमै कुसुमशरेण ताड्यमानम्, अतिबहुल-
 चनामोदमत्तमधुकरझङ्कारनि स्वनैर्हृद्गुरैरिव दक्षिणानिलेन
 निर्मत्स्यमानम्, मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्द-
 कलकलैरिव मधुमासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव
 पाण्डुतया परिगृहीतं, निदाघगद्गाप्रदाहमिव कशिमानमान-
 तम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव स्लायन्तम्, अन्यमि-
 वादृष्टपूर्वमिवापरिचितमिध जन्मान्तरमिवोपगतं रूपान्तरे-
 षेव परिणतम्, आविष्टमिध महाभूताधिष्ठितमिध प्रदग्दृहीतमि-
 योन्मत्तमिव/च्छेलितमिधान्धमिव यधिरामिव मूकमिव, वि-
 लासर्मयमिव मदनमयमिव परायत्तचित्तशक्ति परां कोटि-
 माधिरुढं मन्मथावेशस्य, अनभिद्यैयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तद्व्यर्थं चिरमुद्दीक्ष्य समुपजा-
 त्तावपादो धेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्— एवं नामायमति-

दुर्धिपहृद्देवो मकरकेतु, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तर-
 मप्रतीकारसुपनीन । कथमेवमेकपदे व्यर्थाभवेदेवविधो
 गानराशि । अहो एत महाश्विनम् । तथा नामापमा शैशवा-
 र्क्षिरप्रकृतिरस्त्रलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिदुमारकाणं
 स्पृहणीयचरित आसीत् । अत्र विधतर इव परिभूय ज्ञानमधि-
 गण्य तप प्रभायमुन्मुख्य गान्भीर्ये मन्मथेन जडीकृत ।
 सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्त्रलितमे' इति । उपसृत्य च तस्मिन्नेव
 शिलातलैकपाश्वे समुपरिर्ष्यांस्रदेशायस्तक्तपाणिस्तमनुन्मी-
 तितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक, कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् ।
 अथ सुचिरसंमीलनाह्लानमिव कथमपि प्रयत्नेनानघरतरोदन-
 वशाद्गुपजातारणभायमधुजलपदलपूरभावितसुरदुपितमिव स-
 देदनमिध स्वच्छांशुकान्तरितरक्तफलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य
 मन्धरया दृष्ट्या सुचिरं त्रिलोक्य मामापततरं निध्वस्य
 लज्जाविगीर्यमाणपिरस्तादर 'सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तो-
 ऽपि किं मां पृच्छसि' इति वृच्छेण शनैः शनैरवदत् । अहं तु
 तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा
 सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय
 इति मनसाप्रभायांजम- 'सखे पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम ।
 केवलमिदमेव पृच्छामि । वदेतदारन्ध्रं भवता किमिदं गुरु-
 मिरपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत भर्माज्जनोपायो-
 ऽयम्, उतापरस्त्रपतां प्रकारः, उत स्वर्गमनमार्गोऽयम्,
 उत अतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्वि-
 दन्वो नियमप्रकारः । कथमेतदुक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं
 किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । किमप्रुद्ध इवानेन मन्मथहत-
 केनोपदासास्त्रदतां नीयमानमात्मान नाधनुषसं । मूढो हि
 मदनेतापास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वयंविधेषु
 प्रादुरजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या

विपलतावनं सिञ्चति कुवलयमालेति निर्विशलतामालिङ्गति
 कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते रत्नमिति ज्वलन्तम-
 द्भारमभिसृष्टति मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति
 मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोपयति ।
 अधिगतविषयतस्वोऽपि कस्मात्स्वद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं
 ज्ञानमुद्ब्रह्मसि, यतो न निवारयसि प्रचलरजःप्रसरककुपितानि
 स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा
 शुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम । धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यता-
 मयं दुराचारः । इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रति-
 पद्मान्तरालप्रवृत्तवाष्पवैशिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ
 मामवलम्ब्यावोचत्— 'सखे, किं वदुमोक्तेन । सर्वथा स्वस्थो-
 ऽसि । आशीविषयविवेगविषयप्राणामेतेषां कुसुमचापसायकानां
 पतितोऽसि न गोचरे । सुप्तमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रि-
 याणि सन्ति मनो वा विद्यते, य पश्यति वा शृणोति वा
 श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवे-
 कुमलम्, स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् ।
 अब्रह्मभो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कया ।
 कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठन्त्यसवः । दूरातीतः खलूपदे-
 शकालः । समतिक्रान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसंख्यानवेला ।
 अतीतो ज्ञानावहम्भसमयः । केन घान्येनास्मिन्समये भवन्त-
 मपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम् । कस्या-
 न्यस्य वा वचसि मया स्वातव्यम् । को चापरस्वत्समो मे
 जगति बन्धुः । किं करोमि, यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् ।
 इयमनैनैव क्षणेन भवता दृष्टापस्था । तत्रत इदानीमुपदेश-
 कालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकर-
 किरयात्पत्नीमस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणा-
 मिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि । उत्कथ्यत इव हृदयम् ।

प्लुष्यत इय इष्टि । ज्वलतीव शरीरम् । श्रव यत्प्राप्तकालं
तत्करोतु भवान् ।' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽप्यहमेनं प्रायोधर्यं पुनः पुनः । यदा शास्त्रोप-
देशविशदं, सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च यद्योमि सानुनयं सोपमदं
चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णं तदाहमचिन्तयम्—' अति-
भूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्धकाः
शल्पदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तापवस्य यत्नमाचरामि ।'
इति कृतमतिरत्थाय गत्या तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः
समुद्भूत्य कमलिनीपलाशानि जललवलाम्बिताभ्यादाय गर्भ-
धूलिकपायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि मृ-
होत्प्रागत्य तस्मिन्नेव लतापृष्ठशिलातले शयनमस्याकल्पयम् ।
तत्र च सुखनिपणस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनचिटपिनां
मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेषु स्वभाससुरभिणा
नुपारक्षिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम् । आ चरण-
तलादङ्गुली चारचयम् । प्रभुयर्णपादपरस्फुटितवलकल-
विवरशीर्षेण च करसञ्चूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतिक्रि-
यामकरयम् । उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवलकलस्य स्वच्छस-
लिलसीकरनिकरम्राविणा फदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वातिष्ठ-
म् । एवं च मुहुर्मुहुर्न्यदन्यच्चालिनीदलशयनमुपकल्पयतो मुहु-
र्मुहुश्चन्दनचर्वागारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः
फदलीदलेनानवरतं वीजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता—
' नास्ति पल्लवाध्वं नाम भगवतो भगोभुवः । कार्यं हरिण
इव वनवासनिरतः, रयमायमुग्धो जनः, क्व च विविधविला-
सराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाभेता । सर्वथा न हि किञ्चिदस्य
दुर्घटं दुष्करमनाथसमकृतंन्यं वा जगति । दुरूपपादेऽप्ययंन-
यम्वञ्जया विचरति । नायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते ।
का चो गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि संघटयि-

तुमल यद्यस्मै रोचते । तन्कुमुदिन्यापि दिनकरकरानुरागिणी
 भवति, कमलिन्यापि शशिकरद्वयमुज्जाति निशापि धासुरेण
 सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि
 प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरता व्रजति
 जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किं वा तस्य दुःसाध्य
 मपरम्, पञ्चिभौ येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणयल्लघुता
 मुपनीत । क तत्तप, केयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारे
 यमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम् । किं वा चेष्टित्वम् ।
 का दिश गन्तव्यम् । किं शरणम् । को वीपाय, क सहाय,
 क प्रकार, का युक्ति, क समाध्य, येनास्यासव सन्वा
 र्यन्ते । केन वा कौशलेन कतमया वा युक्त्या कतरेण वा
 प्रकारेण केन वाचष्टम्भन कथा वा प्रशया कतमेन वा समा
 श्वासनेनाय जीवेत् । इत्येते चान्ये च मे विपश्णहृदयस्य
 सङ्कल्पा प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्—' किमनया ध्यातया
 निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन
 शुभेनाशुभेन वा रक्षणीया । तेषां च तत्समागममेकमपहाव
 नास्त्यपर सरत्तुखोपाय । बालभायादप्रगर्भतया च तया
 विरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो महर्निव्यतिकर मन्यमानो
 नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नाथ तस्या स्वयमामि
 गमनेन पूरयति मनोरथम् । अकालान्तरत्तमश्चायमर्थ मद्
 नधिकार । सुततमतिगर्हितनाकृत्येनापि रक्षणीयमन्यन्त
 सुहृदसून्साधय । तदतिहृषणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्य
 कर्तव्यत्तामापतितम् । किं चान्यत्क्रियते । का चान्या गति ।
 सर्वथा प्रयामि तस्या सकाशम् । आवेदयाम्येतामवस्थाम् ।
 इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्त मा विशाय
 सञ्जातलज्जो निधात्येदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमु
 त्थापामतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य

चानुरागस्य सरशमस्मदागमनस्य चानुरूपमात्मनो वा समु-
चितं तत्र प्रभवति भवती ।' इत्यभिधाय किमियं ददपतीति
मन्मुखासक्तदृष्टिस्पूर्णामासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखानृतमये हृद इव निमग्ना, सर्वान-
न्दानामुपरि वर्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरुढा, सर्वो-
त्सवानामतिभूमिभिवाधिशुभाना, तत्कालोपजातया लज्जया
किञ्चिद्वचनम्यमानवदनैर्त्वादिसूपृष्कपोलोदरैर्ग्रथितैरिवोपर्युप-
रिपतनानुयन्धदशितमालाक्रमैःप्राप्तपद्मसंश्लेषतयोपजातप्र-
थिमभरेरमलैरानन्दवाष्पजलनिन्दुभिः स्रवद्भिरोवद्यमानप्रह-
र्षप्रसरा तत्क्षणमचिन्तयन्— दिष्टया तावदयमनङ्गो मामिध-
तमप्यनुबध्नाति । अल्पसमनेन मे सन्तापयतायि ज्ञियताप्य-
शेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदंशी दशा वर्तते
तत किमिध नोपवृत्तमनेन, किं वा नोपप्रादितम्, को वा-
नेनापरः समानो बन्धु । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि
वित्तया भारती प्रशान्ताहृतेरस्माद्द्विदतात्रिष्कामति । इत्यभूत्
किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् । तस्य वा पुरं किमभिधातव्यम् ।'
इत्येव विचारयन्त्या एव प्राविश्य ससम्भ्रमा प्रतीहारीं माम-
कथयत्— भवदारिके, त्वमस्वरपशरीयेति परिजनादुपलभ्य
महादेर्या प्राप्ता' इति । तत्र श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजन्तुसम्भवं-
भीरु साधरमुत्थाय राजपुत्रि, महानयमुपस्थितं कालाति-
पातो भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवस-
करस्तद्गच्छामि, सर्वथाभिमत्सुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमु-
परिचिताऽञ्जलिंरथ मे परमो विभय इत्यभिधाय प्रथिव्य-
नकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोधायिनाम्याया प्रथिव्यता वनकवे-
अलताकरेण प्रतीहारीजनेन कञ्चुक्ल्लोकेन गृहीतताम्बूल-
कुसुमपटवासाद्वरागेण चामरव्यग्रपाणिना कुञ्जनिरातथ
धिरवामनपरिवरकलमूकानुगतेन परिजनेन सर्वतः संरुद्धे

द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु भक्तसमीपमा-
 गत्य सुधिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तथा तु तत्रागत्य किं
 कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्ष-
 यम् । गतायां च तस्यामस्तमुपगतं भगवति हारीतहरितधा-
 ज्जिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, क्षो-
 हितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नी-
 लायमाने पूर्वादिग्भागे, पातालपङ्ककलुपेण महाप्रलयजलधि-
 पयःपूरणेषु तिमिरेणावष्टम्भमाने जीवलोके, किङ्कृतव्यता-
 मूढा तामेव तरलिकामपृच्छत्--'अयि तरलिके, कथं न
 पश्यसि दृढमाकुलं मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि ।
 न स्वयमपवापि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम् । उपदिशतु मे
 भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय
 गत कपिञ्जलः । यदि तावदितरकल्पकेव विद्याय लज्जामु-
 स्सृज्य धैर्यमपमुच्य चिनयमचिन्तयित्वा जनापयादमतिक्रम्य
 सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगणय्य कुलमङ्गीकृत्यायशो रगा-
 न्धसूचित्तलनुज्ञाता पिपाननुमोदिता मात्रा स्वयमुपगम्य
 ग्राहयामि पाणिमेवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान् । अथ
 धर्मोत्तरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि
 प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपि-
 ञ्जलस्य प्रणयप्रसूतम् । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य
 जनस्य मत्कृताशाशान्ध्यात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि सु-
 निजनपथजनितं मूढेनो भवेत् ।' इत्येवमुच्चारयस्थामेव
 संख्यात्प्रचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तघन-
 राजिरिव कुतुमरजसा धूसरतां वासुवी दिग्गयासीत् । शनैः-
 शनैश्चन्द्रदर्शनाभन्दस्मिताया दशनप्रभेय ज्योःस्ता निष्प-
 तन्ती निशाया मुखशोभासकरोत् । तदनु रसातलादवनीम-
 चदायांद्गच्छता शेषक्षणमण्डलेनेव रजनीकरविभ्येनाराजत

रजनी । क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवह्ने-
भेन किञ्चिदुन्मुक्तयालभावेन मकरध्वजावन्धुभूतेन समुपा-
रुहगणेशामृतमयेन यौधेयेनधारोहता शशिना रमणीयता-
मनीयत यामिनी ।

अथ नं प्रत्यासन्नसमुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिवाभिनवोद्-
यरगलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तत्पलितमद्गान-
लाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधूतशरीरापि मन्मथ-
हस्तयतिमी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तरत्तणम-
चिन्तयम् - 'एकत्र खलु मदनमधुमासमलयमारुतप्रभृतयः
समस्ताः, एकत्र चार्यं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते
सोढुम् । इदमतिदुर्निपहमवनवेदनातुरं च मे हृदयम् ।
ज्ञस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरप्रस्तस्याङ्गारवर्षः शीतार्तस्य
तुषारपातो विपस्कोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदन्त ।' इत्येवं वि-
चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलजनम्लानिनिद्रेव मूर्च्छां
मां गिर्गोलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण च सम्प्रान्ततर-
लिकोपनीताभिश्चन्दनचर्वाभिस्नातपृन्तानिलैश्चोपलम्बसंशा-
तामेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन मत्तलाटविधूत-
मथचन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नवाष्पजलाधारान्धकारि-
तमुख्यां स्वर्तीं तरलिनामपश्यम् । उन्मीलितलोचनां च मां
सा कृतपादप्रणामा चन्दनफट्टाङ्गैर्ण कम्पुगलेन वद्याञ्जलि-
ग्वार्दीत्—'भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरजनापेक्षया वा ।
प्रसीद, प्रेषय माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् ।
वत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि सोढु-
मिर्नं प्रलचन्द्रोदयत्रिभुम्भामाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव म-
करचिह्नम् ।' इत्येवंवादिनीं तामवोचम्— उन्मत्ते, किं
मन्मथेन । जन्ययं सर्वविग्रहपानपहरन्सर्वोपायदर्शनाभ्युन्सा-
रयन्सर्वानन्तरायानन्तरयन्सर्वसन्देहानपनयन्सर्वशङ्कास्तिर-

स्फुर्वेत्तज्ञामुन्मूलयन्स्वयमस्मिर्गमनलाघवदोषमावृण्वन्काला-
तिपातं परिहृन्नागत एव नृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता
कुमुदवान्धयः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चिदनुगमनेन जीविता
सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम् । इत्यभिद-
धाना मदनमूर्च्छाखेदविह्वलैरङ्गैः क्रथञ्चिदवलम्ब्य तामेवो-
दतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्वन्दत
दक्षिणं लोचनम् । उपजातगुह्यं चाधिस्तयमिदमपरं किम-
प्युपदिष्ट देवेनति ।

अथ गातिदुरोद्गतेन विभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारि-
णः सुधासलिलसुप्लावानिव बहता चन्दनरसनिर्झरनिफरनिव
क्षरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसदृशार्णाव धमतामृतसागरपुरानिधो-
द्भिरता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवगान्तगले,
श्वेतद्वीपनिवासमिथ सोमलोकदर्शनसुगमिधानुभवानि जने,
प्रतिभवनमद्भनाजनेन विकचकुसुमगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रिय-
माणेषु चन्द्रोदयायेषु, प्रतिकुमुदमावद्धमधुकरमण्डलासु
प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, शशिमणिप्रणालनि-
र्झरे प्रमोदमुखरमयूररघरम्ये प्रदोषसमये सृष्टीताविधिधकु-
सुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना ते-
नैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्यानचन्दनललाटिकालग्नधूस-
राकुलालफेन चन्दनरसचचाङ्गरागवेपेणाङ्गेण तथैव च तथा
कण्ठस्थितथाहमालया श्वशुशिक्षरञ्चुञ्चिन्वा च पारिजा-
तमञ्जरी पद्मरागरनरशिमनिर्मितेनेव रक्तांशुकेन सुतशिरो-
वगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा त-
स्मात्प्रासादशिखरादवातरम् ।

श्रवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्ती-
कृतोपधनेन कुमुदवनाम्यपहाय भावता मधुकरजालेन नील-
पटावगुण्ठनविभ्रममिथ सन्पादयतानुबध्यमाना प्रमदवनप-

क्षड्येण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम् । प्रयान्ती च तरलि-
 काद्वितीयमपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम्—' मिथतमा
 मिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव वृत्त्यं वाद्येन परिजनेन ।
 नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तथा हि । सनारोपि-
 तशरासनासक्तसायकोऽनुसरीते कुसुमायुध । दूरप्रसारित-
 कर, कर्षति शशी । प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते राम ।
 लज्जा पृष्ठत कृत्वा पुर सहेन्द्रियैर्वावति हृदयम् । निश्चय
 मारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाश चापदम्—' अपि
 तरलिके, अपि नाम माभिवायमिन्दुद्वयस्तमपि क्लेश
 कचप्रदाहृष्टममिमुपमानयेत् ।' इत्येववादिनीं च मां सा
 विहस्यात्रयीत्— भर्तृदारिके मुग्धासि । किमस्य तेन जनेन ।
 अयमात्मनैव तायन्मदनातुर इव भर्तृदारिकाया तास्ताश्चेष्टा-
 करोति । तथा हि । निर्मलनक्षत्रप्रभृति पारयो पनति ।
 नृणाञ्चवलयभवलान्प्रचान्भसते । केतकागर्भकेसरधूलिधूसर-
 पाद, कुमुदसरस्ववगाहते । सलिलसीकराद्रांशुशिमणान्ध
 रेणमृशति । त्रैष्टि विघाटितचक्रवाकमिधुनानि कमलवनानि ।'
 एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तथा सह तमुद्देशमभ्यु-
 पागमम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसर धरणयुगलं
 कैलासतटाच्छन्दोदयप्रसून चन्द्रवान्तमणिप्रस्त्रवणे प्रह्लाद
 यन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव सरस पश्चिमे तटे
 पुरुषस्यैव रुदितध्वनिं निप्रकर्षांभ्रातिव्यकमुपालक्षयम् ।।
 दक्षिणेक्षणेस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्थाहितशङ्का तेन सुत-
 रामवदीर्णहृदयेय किमप्यनिष्टमन्त कथयतेय विपर्येणान्त-
 रात्मना 'तरलिक, किमिदम्' इति सभयमभिदधाना पेषमा-
 नगात्रयष्टिस्तदमिमुष्यमत्तित्वरितमगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विमान्यमानस्वरमुन्मुक्तातेनार्द
 'हा इतोऽस्मि, हा इतोऽस्मि, हा यश्चितोस्मि, हा किमिद'

मापतितं किं वृक्षम्, उत्सप्तोऽस्मि, दुरात्मन्मदन पिशाच पाप
निर्घण किमिदमकृष्यमनुष्ठितम्, आः पापे दुष्कृतकारिणि
दुर्विनीते महाश्वेते किमेतेन तेऽपकृतम्, आः पाप दुश्चरित
चन्द्रचाण्डाल कर्तार्योऽसीदानाम्, अपगतदाक्षिण्य दक्षिणा-
निलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः कृतं कर्तव्यं वहेदानीं यथेष्टम्,
हा भगवन्श्रुतकेतो पुत्रयत्सल न वेत्सि मुपितमात्मानम्,
हा धर्मं निष्परिग्रहोऽसि, हा तपो निराश्रयमसि, हा सरस्वति
विधवासि, हा सत्य अनाधमसि, हा सुरलोक शून्योऽसि,
सजे प्रतिपालय मामहमपि भवन्तमनुयास्यामि न शक्नोमि
मयता पिना क्षणमप्यवस्थानुमेकाकी, कथमपरिचित इवाह-
ष्टपूर्व इवाय मामेकपद उत्खुज्य प्रयासि, कुतस्तवेधमति-
निष्कुरता, कथय त्वद्वेत् क गच्छामि कं याचे कं शरणमुपैमि,
अन्धोऽस्मि संवृत्तः, शून्या मे दिशो जाता निरर्थकं जीवितम्
अप्रयोजनं तपो निःसुखाश्च लोकाः, केन सह परिभ्रमामि,
कमालपामि, उत्तिष्ठ देहि मे प्रतिवचनम्, क तन्ममोपरि
सुहृत्त्रेम क सा स्मितपूर्वाभिर्भाषिता च' इत्येतानि चान्यानि
च विलपन्तं क्षपिञ्जलमधौपम् ।

तच्च श्रुत्वा पतितैरिय प्रारंभुरादेव मुक्तैकताराकन्दा
सरस्तीरलतासक्तिमुत्तमानांशुक्रोत्तरीया यथाशक्ति त्यरितै-
रज्ञातक्षमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्फुरन्ती पदे
पदे केनाप्युत्क्षिप्य नायमानेन तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमी-
पवतिनि शिथिरसीकरासारुद्धाविणि शथिमणिशिलातले
विरचितं कुमुदकुचलयकमलविधिवनकुसुमसुकुमारं कुसु-
मशरसायकमलमिव शयनमाधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया
मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्, अन्तःकोपशमितमदनसन्ताप-
तया तत्क्षणलब्धसुखप्रसुप्तमिच, मनःक्षोभप्रायश्चित्त-
प्राणायामावस्थितमिच, अतिप्रस्फुरितप्रमेण त्वत्कृते ममेय-

मवस्था' इति कथयन्तामिवाधरेण, इन्दुद्वेषपरिवर्तितदेहतया
 पृष्ठभागनिपतितैर्मदनदहनविह्वलहृदयन्यस्तनखमयूराच्छतेन
 च्छिद्रितमिव शशिकिरणैः, 'मत्त प्रियतरस्तथापरो जनो जात' इति
 कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैता-
 नसून्स्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखमनुभवन्तम्, थविरत
 रोदनात्ताम्रेण 'कठिनहृदये, दर्शनमानकेणापि न पुनरनुगृह्णा
 तोऽयमनुगतो जन' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा,
 किञ्चिद्विद्वृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्त प्रविष्टैरिवेन्दुकि-
 रणैः निर्गच्छद्विदर्शनांशुभिर्भवालितपुरोभागम्, मन्मथव्य-
 थाधिघटमानहृदयनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसाद प्राणैः
 समं प्राणसमेन गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्,
 इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव श्रयतोरातीकृतेन
 चन्द्रासपमिव निवारयन्तम्, श्रन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गत-
 जीवितमार्गमिवोद्ग्रासिण्य विलोकयता तप सुहृदा कमण्डलुना
 समुपेतम्, कण्ठाभरणौकृतेन च मृणालवलयेन रजनिमर-
 किरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन
 मदर्शनादप्रहणयमिःसूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतवाष्पोद्गमेना-
 क्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्तृत्तणापज्ञान्तजीवितं तमहं
 पापकारिणी मन्दभाग्या भद्राभागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावलीर्णा तदा
 काहमगमं किमकरयं किं व्यक्षपमिति, सर्वमेव नाशासिपम् ।
 अक्षयश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य
 किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हृतशरीरकस्य किं विहिततया
 दीर्घशोकस्य किं भाजनतया जन्मान्तरोपासस्य दुष्कृतस्य
 किं द्रुग्दाननिपुणतया दग्धदैवस्य किमेकान्तवामतया
 दुरात्मनो मन्मथहृतकस्य केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि
 न क्षतवती । केशलमतिचिराद्भव्यचेतना दुःखमागिनी

यद्वाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमचनी विचेष्टमान-
 मपश्यम् । अथर्धाना चासम्भावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च
 जीवितमुत्थाय 'हा हा किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हा
 अश्य हा तात हा सध्यः' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ जीवित-
 निवृत्तं ध्याचक्ष्व क मामैकाकिनीमशरणामकरुण विमुच्य
 यासि, पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतायस्या युगस-
 हस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः, प्रसीद सकृदप्युल्लप
 दर्शय भक्तवत्सलतामीपदपि त्रिलोक्य पूर्य मे-मनोरथम्,
 आर्तास्मि भक्तास्म्यनुक्तास्म्यनाथास्मि बालास्म्यगतिकास्मि
 दुःखितास्म्यनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि किमिति न
 करोषि दयां कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां
 वा नाज्ञायामादत्तं कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितो
 दासजनमकारुणात्परित्यज्य ब्रह्म विभेषि कौलीनात्, अली-
 कानुरागप्रतिरिण्णुश्लया किं वा मया वामुधा पापया याह-
 मद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्दभागिनी, कथं मे न त्वं न
 तातो न विनयो न बन्धुघर्षो न परलोकाः, भिर्द्धर्मा दुष्कृतका-
 रिणी यस्याः कृते तवेयमीदृशी दया वर्तते, नास्ति मत्सदृशी
 नृशंसहृदया यादमेवविधे भयन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती, किं
 मे गृहेण किमन्वया किं वा तातेन किं बन्धुभिः किं परिजनेन
 वा, कमुपयामि शरणम्, अपि दैव दर्शय दयां विहापयामि त्वां
 देहि दयितदाक्षिणाम्, भगवति भवितव्यते कुरु रूपां पादि
 यनितामनुधाम्, भगवत्यो घनदेषताः प्रसीदत प्रयच्छतास्य
 प्राणान्, अथ वसुन्धरे, सकललोकानुग्रहजननि रजनि किमर्थं
 नानुकम्पसे, तात कैलास शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्
 इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि ग्रह-
 शृङ्गीतेपात्रिष्टोन्मत्तेषु भूतोपहृतेषु व्यलपम् । उपर्युपरिपरि-
 पतितानयनजलधारानिकरच्छलेन पिलीयमानेषु द्रवतामिष

नायमाना जलाकारेण्वाभीक्रियमाणा, प्रलापात्तरपि दशन-
मयूपशिखरानुगततया साधुवारैरिव निष्पतद्भि शिखरैर-
प्यविरलयितगतदुसुमतया नुक्त्वाप्पजलविन्दुभिरिवाम-
रशैरपि प्रसूनयिमलमणिकिरणाश्रुतया प्ररदितैरिवोपेता,
तज्जीविताथेवाऽममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्थापि स्वर्गमना
हृदय प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दन
श्वेतजडामूले च ललाटे निहितखरखपिसयोश्चासुयोर्मूलयज-
रसलवज्जुलितकमलिनीपलाशावगुण्डिते च हृदये परामृशन्ती,
'पुरङ्गीके निष्पुरोऽस्येवमप्यार्ता न गरावसि मान्' इत्युपालभ-
माना, मुहुर्मुहुरेतमन्यनयं मुहुर्मुहु पर्यचुम्बं मुहुर्मुहु करटे
गृहीता व्याकोषम् । 'त्रा पाप त्वयापि मत्पत्यागमनकालं
यावदस्यास्यो न रक्षिता' इति तामिकावलीभगर्हयम् ।
'अपि भगवन्प्रसीद प्रच्युज्जीवयेतम्' इति मुहुर्मुहु सपिञ्जलस्य
पादयोऽपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिका कण्ठे गृहीता शारङ्गम् ।
अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काल कुतस्तान्यचि-
न्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्णाणि मे हतपुण्याया
वृषणाणि चादृशद्दृष्टाणि मादुरभवन्तु तस्ते प्रलापा कुत-
स्तान्यतिकराणि वैरल्यरदितानि । अन्य एव स
प्रकार । प्रलयोर्मय इयोदतिष्ठप्रन्तर्वाप्यवेगानाम् । जलयन्त्रा-
शीधामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम् । श्रोत्रोद्वा इव निरगच्छ प्रलापा-
नाम् । शिखरशुतानीशधरन्त दु खानाम् । प्रसूतय इयोद्-
पाद्यन्त मूर्खानाम् ।

ततश्च तयाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया त-
च्चद्वद्दु विलप्य तरलिकामवधम्—'अव्युत्तिष्ठ निष्पुरहृदये कि-
यद्रोदिवि । काष्ठान्यादृश्य विरचय चित्तम् । अनुसप्तमि जी-
वितेश्वरम्' इति । अत्रान्तरे इति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो
गगनादचतीर्य केयूरकोटिलान्तममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवन-

५५५

५५५

तरलमंशुकोक्षरीयमाकर्षन्नुभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभा-

मुदकर्णपूरः कुङ्कुमपत्रलतालाञ्छितांसदेशः कुमुदधवलदेहो
 महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिः
 स्वच्छवारिधवल्लेन देहप्रभावितानेन क्षालयन्निधु दिगन्त-
 राण्यामोदिता च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिध
 जनयतामृतसौकरनिकरस्पर्सेण तुषारपटलेनेवानुद्विष्यन्गोश्री-
 र्पंचन्दनरसञ्छद्याभिरिवासिद्भ्रैरायतकरपीथराभ्यां वाहुभ्यां
 मृणालधवलालङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां तनुपरतमुत्-
 क्षिपन्नुन्वुमिनादगर्भारेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते, न परि-
 त्याज्यास्त्वया प्राणाः, पुनरपि त्वयानेन सह भविष्यति समा-
 गमः' इत्येवमाहृतः पितृवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुद-
 पतत् । अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकीर्तु-
 का चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम् । असौ तु
 ससंभ्रममदत्त्वैषोत्तरमुदतिष्ठत् । 'दुरात्मन् क्व मे वयस्यमपहृष्य
 गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः सज्जातकोपो वधनन्त्येगमुत्तरीय-
 यदकलेन परिकरमुत्पतन्तं तमेवानुसरन्तारिचमुदगात् ।
 पश्यन्त्या एव च मे सर्वं एष ते तागगणमध्यमविष्णु ।

यम तु द्वितीयेनेव प्रियतमप्ररणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगु-
 णीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम् । किंकर्तव्यतासूढा
 च तीरलिकामप्रवम्—'अयि न जानासि किमेतद्' इति । सा
 तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन् क्षणे शोकाभिभा-
 विना भयेनाभिमूला वेपमानाद्भ्रष्टमिमं मरणशङ्कया च
 यराकी विपणहृदया सकल्पमवादीत्—'भर्तृदारिके, न
 जानामि पापकारिणी । किं तु महादिदमाश्चर्यम् । अमानुषा-

कृतिरेव पुरुषः । समाश्वासिता चानेन गच्छता सोऽनुकर्म्य
 पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यपि-
 संवादिन्यो भवन्त्याकृतयः । किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि
 विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि । अतो युक्तं
 विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायाच्चिर्वर्तयितुम् ।
 अतिमहत्सत्त्विद्माश्वासस्यानमस्यामवस्थायाम् । अपि च
 तमनुभरन्नात एव कपिञ्जलः । तस्मात्कुतोऽयं को वायं
 किमर्थं वानेनाथमपगतासुरतिस्य नीतः एव वा नीतः
 कस्माच्चासम्भ्रावनीयेनामुना पुनःसमागमाशाप्रदानेन भर्तृ-
 दारिका समाश्वासितेति सर्वमिदमुपलभ्य जीवितं वा मरणं
 वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्ययसितम् । पश्या-
 ऽप्येतद्भविष्यति । न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामहृष्टा
 स्यास्यति । तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्वियन्ता-
 त्मा प्राणाः । इत्याभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत् । अर्हत्तु
 रकललोकदुर्लभ्यतया जीवितवृक्षायाः क्षुद्रतया च
 मीस्यभाषस्य तथा च तद्वचनोपनीतया दुराणानृगवृष्टिक्रया
 त्रिपल्लवप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेष युक्तं
 न्यमाना नोःसृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिय न
 स्यते । तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्राय-
 त्सां यातनामयीमिदं दुःखमयीमिदं नरकमयीमिदं अग्निमयी-
 न्बोधोऽसन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरै-
 रभुजलार्द्रकपोलसन्दानितैर्विमुक्तप्याकुलैः शिरोरहैरपरस्व-
 मुरती निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव
 सरस्तीरे सरलिकाद्वितीया क्षणां क्षपितवती ।

प्रत्यूषसि तूत्याय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा रुतनिक्षया
 तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुभाशय तान्येष च पदकलानि
 तामेवाक्षमालां गृहीत्वा युद्ध्या निःसारतां संसारस्य, धात्वा

च मन्दपुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदारणतः,
 व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य बुर्निवारतां शोकस्य, दृष्ट्वा
 च निष्कुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य,
 भावयित्वा चानित्यतां सर्वभाषानाम्, अवधार्य चाकारण-
 भङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अधिगणय्य तातमभ्यां च, परित्यज्य
 सह परिजनेन सकलयन्धुवर्गं, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः,
 संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्यां देवं त्रैलोक्यनाथमनाघ-
 शरणमिदं शरणार्थिनी स्थाणुमाधिता । अपरेदृष्ट्य कुतोऽपि
 समुपलब्धश्चान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गोऽप्यगम्य
 सुचिरं कृताक्रन्दस्त्वैस्त्वरुपायैरभ्यर्चनाभिश्च बहुभिरुपदेशै
 ध्यानेकप्रकारैः परिसान्त्वयैश्च नानाविधैर्गृहागमनाय मे
 महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्यवसायात्कथञ्चिदपि
 शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोऽपि
 दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनः पुनर्मया विख्यमानोऽपि
 वह्निदिवसान्स्थित्वा सशोकपयान्तर्ब्रह्ममानहृदयो गृहानया-
 सीत् । गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याधुमोक्षमात्रेण
 किल कृतज्ञतां दर्शयन्ती तदतुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्त-
 नितललममद्भूलभूतमनेकश्लेशाससहस्रनिवासं दग्धशरी-
 रकं बहुविधैर्नियमयत्तैः क्षपयन्ती बन्धैश्च फलमूलवारि-
 भिवर्तमाना जपव्याजेन तदुगुणगणानिव गणयन्ती त्रिस्तन्व्य-
 मत्र, सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं
 ज्यम्यकमस्यामेव गुहायां तरालिक्यां, सह दार्द्येणोक्तमनुमयन्ती
 चिरमवसम् । साहमेर्वाचिधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा
 कूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना
 निष्फलजीविता निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्ट्या
 गृष्ट्या वा कृतग्राह्यवधमहापातक्या करोति महाभाग ।

VOCABULARY.

अंशु—A ray of light.
 अंशुक—Fine cloth.
 अक्ष—The shoulder
 अकारण—Sudden.
 अकिञ्चन—A pauper.
 अक्षमाला (,मालिका,सूत्र)—
 A rosary.
 अक्षवली—A rosary.
 अक्षौहिणी—A complete
 army representing
 the four-fold division
 of troops in full.
 अमसन्ध्या—The morning
 twilight. [hand.
 अग्रहस्त—The tip of the
 अह्निकिया—Cleansing the
 body with fragrant
 unguents.
 अचिरद्युति—Lightning ;
 momentary splendour
 अरुण—Transparent.
 अच्युतम्—(73) Strictly.
 अजघम्—Incessantly.
 अञ्जन—Collyrium.

अतन्द्रिता—(19) Active.
 अतिभूमि—Excess, climax.
 अतिमानुष—Superhuman.
 अत्यय—Expiry.
 अत्यादिन—A mishap.
 अद्वा—Verily. [justice.
 अधिकरण—A court of
 अधिकार—(71) Duty,
 authority.
 अधिक्षेप—Censure.
 अधिगम—Acquisition.
 अधिज्य—Stringed, strung.
 अधिदेवता (,देवत)—A
 guardian deity. [neut.
 अधिर्था—(25) More emi-
 अधिष्ठान—An abode.
 अधोतिनी Reciting hymns.
 अध्ववसाय—Resolution.
 अध्ववसित Resolved upon.
 अध्यात्मवाद—Metaphysics.
 अध्यारोपण—Ascription.
 अध्वन्—Way, journey.
 अनघ—(41) Safe.
 अनघा—(14) Stainless.

अनङ्ग—Cupid.	अन्तराल—Interval.
अनम्र—Unyielding.	अन्तरीक्ष—The sky.
अनवद्य—Unblemished.	अपटी—A screen.
अनार्य—Ignoble.	अपत्य—Offspring.
अनाविल—(23) Untainted.	अपरान—Alienation.
अनाशास्य—Unsought for.	अपरान्त The western coast.
अनिमित्त—An ill-omen.	अपरेद्युम्—The next day.
अनीक—An army.	अपरोक्ष—Direct.
अनीश्वर—Unable.	अपवर्ग—Absolution.
अनुक्रोश—Compassion.	अपघर्जित—(6) Severed.
अनुगिरम्—Near the hall.	अपश्चिम—(61) First.
अनुगोवम्—On the banks of the Godāvari.	अपाङ्ग—Corner of the eye.
अनुजीविन्—A dependant.	अपुष्कल—Insignificant.
अनुन्य—Supplication.	अवेक्ष्ता—(14) Regard.
अनुभव—An attendant.	अपोद—(11) Removed, (15) discarded.
अनुबन्ध—Continuity.	अप्रबुद्ध—Unenlightened.
अनुभाव—Dignity.	अप्रत्यय—Mistrust.
अनुयोग—(14) A query.	अवन्ध्य—(17) Effectual.
अनुरूप—(18) Worthy.	अब्ज—A lotus.
अनुरृत्ति—Compliance.	अब्रह्मण्यम्—Oh dear !
अनुशय—Repentance.	अभच्य—Ungentle.
अनुशिष्ट—(16) Directed.	अभिचार—Witchcraft.
अन्वय—Ancestry.	अभिजन—Pedigree.
अन्वर्य—Significant.	अभिजात—Well-born.
अन्तःपुर—A gynæceum.	अभिज्ञान—A souvenir.
अन्तराय—An obstacle.	अभिधान—A name

अभिधेय—(96) Expression	अयस्—Iron.
अभिनय—Acting.	अयुग्मलोचन—S'iva.
अभिनियेश—Intentness.	अरविन्द—A lotus.
अभिमव—(2) Overthrow, (24) abuse.	अराति—An enemy.
अभिमर्श—(24) Outrage.	अराल—Curved.
अभियोग—Attack.	अरुण—Aurora.
अभिपङ्क—Attachment.	अर्क—The sun.
अभिषेक(13,14,19) Ablution (15, 80) anointment.	अर्चिस्—(3) Flame, a ray.
अभिसम्बान—Cheating.	अर्णव—The ocean.
अभिसरण—Assignment.	अर्घ्य—Significant.
अभ्यभिषFacing the enemy.	अलक—A lock of hair.
अभ्यर्ण—Adjacent.	अलकक—Lac.
अभ्युपपादि—Favour.	अलम्—(12, 88) Able.
अभ्युपेत—Accepted.	अलीक—False. [nary.
अन्न—(13, 16) A cloud.	अलोकसामान्य—Extraordi-
अमर्ष—Anger.	अयकाश—Space.
अमानुष—(76) Gigantic, (112) superhuman.	अयकोर्ण—(28) Set on,
अम्बर(11) The sky, (29, 92) apparel, (80) heaven.	अयग्रह—Drought.
अम्बुज—A lotus.	अयचय—Culling.
अम्बुराशि—The ocean.	अयतंस—An ear-ring.
अम्बुच्छ—A lotus.	अयतार्ण—(14) Descended (81) Incarnate.
अम्भोज—A lotus.	अयदात—White.
अय—An auspicious rite.	अयधि—(108) Limit.
	अयधूत—Slighted.
	अयधूत—Ablution at the close of a sacrifice.

अग्रज A younger brother.
 अग्ररोध—The seraglio.
 अबलेप—(80) Pride.
 अवसरप्राप्त,—(102) Suited
 to the occasion.
 अवष्टम्भ—(88) Stupor,
 (52, 100) composure,
 (102) procedure.
 अवस्तु—(28) A trash.
 अधदित्या—Dissimulation
 अधाप्ति—Attainment.
 अविनय—Indecorum.
 अविसेवादिनो—Consistent
 with self.
 अद्यक—(14) Matter in
 the noumenal state.
 अव्यभिचारिन्—(23) True
 without exception.
 अशुनि—Thunderbolt.
 अश्मन्—Stone.
 असम्भ्रम—(7) Unconcern.
 असम्बद्धभाषिन्—One who
 talks incoherently.
 अस्तु—Life. [world.
 असुरविवर—The nether
 अस्त्या—Eavy.
 अशुज—Blood.
 अश्रु—A tear.

अहमहमिका—Emulation.
 अहार्य—(15) Unshakable.
 अहि—A snake.
 अहित—(3) An enemy.
 अद्वाय—Quickly.
 आफूत—Significance.
 आखण्डस—Indra.
 आख्या—A name.
 आगन्तुक—A new comer.
 आचित—Covered, strewn.
 आच्छेदन—Snapping.
 आजीव—Livelihood.
 आशेष—Strut.
 आतपत्र—An umbrella.
 आतिथेयी—Hospitable.
 आसगन्ध—Humbled.
 (गन्ध—pride).
 आदधान—(8) Causing.
 आदर—Regard.
 आदरत—(15) Regardful,
 (112) interested.
 आरमभू—Brahmā.
 आधि—(43) A bank.
 आध्यात—Inflated.
 अपप्रसत्वा—Pregnant.
 आपानमृमि—A wassail
 ground.

आस(68,71,82) A kinsman
 आसजन्मन्—(19) Born.
 आसवाच—A seer, a sage.
 (आस—Authentic)
 आभरण—Ornament.
 आमुष्मिक—(71) Spiritual
 आयत—Long.
 आयतन—(76) Abode
 आयुध—A weapon
 आर्त—Distressed.
 आर्ति—Distress
 आर्द्र—Moist, soft
 आर्यपुत्र—Husband
 आलवाल A basin for water
 round the root of a tree
 आलान—(7) A tether, (8)
 a tying post [fidante
 आली—A woman's con-
 झालीन—Chasing to
 आलेप्य—A painting.
 आलोल—(89) Dishevelled
 आवर्जित—(10, 11) Bent,
 (22) sprinkled
 आवर्जितवती—(75) Having
 bewitched
 आवर्त—(10) An eddy
 आपिल—(12) Foul, turbid

आविष्ट—(110) Frenzied.
 आवेग—Hurry.
 आवेश—(80) Influence (a
 by an evil spirit).
 आशा—(5) A direction.
 आशीविष—A serpent
 आश्यान—Dried up
 आपाद—(22) A पलाश stat
 आसद्ग, (18) Contact, (19)
 garment, (77) attachment
 आसन्न—Adjacent
 आसय—(4) Ale
 आसार—A shower.
 आस्थान—Assembly.
 आस्पद (18, 25, 28) Place
 आहत—(3) Smitten
 आहित—(107) Caused.
 आहिताग्नि—Agnihotrin.
 आहोस्वित—Or.
 इद्वित—(27) Intention.
 इन्दीवर—A blue lotus
 इन्द्रजाल—Magic.
 इन्द्रजालिक—A juggler.
 इन्द्रनील—A sapphire.
 इन्धन—Fuel.
 इभ—An elephant.
 इभ्य—A rich man.

इयत्ता—Quantitativeness.
 इयु—An arrow.
 इष्टि—A sacrifice.
 ईदृक्ता—Qualitativeness.
 ईक्षितार्थे—(17) An object
 of desire.
 वचित—(14) Accustomed.
 वचन—An ox.
 वचय—(33) Picking up
 from the ground, (73) a
 collection. [named.
 वचै.भयस्—A horse so
 वच्छिन्ति—Incision.
 उच्छ्राय—Height.
 उच्छ्वसित—(87) A sigh.
 उच्छ्वास—Breath, sigh.
 उदञ्ज—A cottage.
 उदुपति—The moon. (उदु
 a star).
 उत्कण्ठा—Anguish.
 उत्कलिका—A wave; a
 love-longing.
 उत्कीर्णं Carved, a carving.
 उत्खात(4) Uprooted; ousted
 उत्तमाङ्ग—The head.
 उत्तमाङ्गना—A beautiful
 lady, a courtesan.

उत्तर (2) Latter, (9, 27, 72)
 prominent, (19) upper
 उत्तरीय An upper garment.
 उत्तरेद्युम्—On the morrow.
 उत्थान—(89) Upturned,
 (105) Supine.
 उत्पतिष्णु—Flying up.
 उत्पल—A lotus or lily.
 उत्सङ्ग Lap, (7) Surface.
 उत्सारण—Dispersion.
 उत्सारित(5) Pushed afar.
 उत्तेक—Pride, conceit.
 उत्तेध—Height.
 उदध (3) Wild, (13) high.
 उदधि—The ocean, a sea.
 उदन्यत्—The ocean.
 उदम्भम्—Rich in water.
 उदवास—Lying in water.
 उदात्त—(61) Illustrious.
 उदार—(16, 23) Large.
 उदीच्य—Northern.
 उदीर्ण—Intense.
 उद्गम—Appearance.
 उद्गमनीय A suit of clothes
 उद्गार—(6) Effusion.
 उद्दाम—Wild.
 उद्देश—A tract of land.

उडूत—Flying up, flut-
 tering
 उडूत—(5) Flying over
 उडूत—(2) Wielded, (4, 5)
 armed, accoutred.
 उडूतवर्ण Looking uneasy.
 उडूत—Impassioned
 उडूत—(21) A glance.
 उडूत—Winking
 उडूत—(4) Coast, (19)
 Precinct
 उडूत—Apparatus
 उडूत—A royal tent.
 उडूत—Scandalizing
 उडूत—Embrace
 उडूत—101) Complaisance
 उडूत—Increase
 उडूत—A valley
 उडूत—A present
 उडूत—(81) Commotion
 उडूत—Befalling
 उडूत—Reason
 उडूत—(23) Proper
 उडूत—(91) Disturbance
 उडूत—Subject to
 oppression
 उडूत—Augmented

उडूत—A husband.
 उडूत—Deceased
 उडूत—Impediment
 उडूत—Wishing to know
 उडूत—Possessed by a devil
 उडूत—Haunted
 उडूत—Sang in ballads.
 उडूत—(11) Outskirt, (29)
 the angle of the eye.
 उडूत—A present
 उडूत—A serpent
 उडूत—The breast
 उडूत—The earth.
 उडूत—Conspicuous
 उडूत—An umbrella
 उडूत—Turban, diadem
 उडूत—Heat, vapour
 उडूत—A ray of light
 उडूत—(28) Wedded, (83)
 borne
 उडूत—A wave
 उडूत—A bear
 उडूत—Straight
 उडूत—Magnificent.
 उडूत—A devoted wife
 उडूत—All of a sudden.
 उडूत—Seclusion

पकावली—A necklace of
 pearls with one string
 पथ—Fuel
 पनस्—Sin
 पला—Cardamom
 पेट्टिक—Mundane
 शोकस्—An abode
 श्लोच— 64) Multitude
 श्लोषधि—A herb
 श्लोदासीन्य—Indifference
 ककुद् The hump of a bull
 ककुषत्— 13) A bull
 कङ्कवदन Forceps, tongs
 कङ्कट—Armour
 कङ्कपत्र—An arrow
 कच—Hair
 कञ्चुकिन् A chamberlain
 कट An elephant's temple
 कटाक्ष—A side look
 कतिचिक्—Some
 कथोद्घात—(3) Allusion
 to exploits
 कदन—Massacre
 कनिष्ठिका The little finger
 कन्दुक A ball for playing
 कन्यका—A damsel
 कपाल—(30) Skull

कीपय—Coppery red
 कमलयोनि—Brahmā
 करङ्क—A casket
 करण An organ of sense
 करमोरु—A woman with
 thighs tapering like
 the metacarpus
 करेणु—An elephant
 कर्कन्धु—The plum
 कर्णपूर—An ear drop
 कल—(55 91) Melodious
 कलङ्क—(10) Rust
 कलत्र—A wife
 कलाम—A kind of paddy
 कलमूक—Deaf and dumb.
 कला— 28) A digit, (72)
 a fine art
 कलाप—A collection
 कलावत्—The moon
 कलित—(40) Maddened
 क्लृप—(39) Choked
 कल्पान्त—The destruction
 of the world
 कलमप—Sin
 कवल—A morsel
 कपायित—(76) Coloured
 कादम्ब (11) A कदम्ब flow-
 er, (13) a flamingo

कामगति Moving at will
 कामम्—(2, 83) Indeed
 कामवृत्ति—Self willed
 कामशासन—(73) Śiva
 कार्तान्तिक An astrologer
 कार्त्स्न्य—Totality
 कार्मुक—A bow.
 कालकूट A kind of poison
 कालदण्ट—Bitten by a
 deadly snake
 कालपृष्ठ—A bow
 कालरात्रि—The night
 succeeding a cycle
 कालुष्य—Foulness
 काश—A kind of white
 flower
 काष्ठा—A limit
 किङ्कतं च्यतामूढ At a loss to
 know what should
 be done
 किकिरी—A small bell
 किरीटिन्—Arjuna
 किसलय—A sprout (boo
 कीचक—Sounding bam
 कीलित—Riveted
 कुङ्कुम—Saffron
 कुटिल—(112) Curling

कुट्टिम—A pavement
 कुङ्कुमल—A bud
 कुतूहल—Curiosity
 कुन्तल—Hair
 कुमुदबान्धव—The moon
 कुमुदती—The lily plant
 कुम्भयोनि Sage Agastya
 कुलकृमागत—Hereditary
 कुलिश—Thunderbolt
 कुचलय—A blue lotus
 कुपेशय—A lotus
 कुसुमचाप (, शर—Cupid,
 कुसुमायुध—Cupid
 कुहर—A cavity
 कूटबन्ध—A trap
 कुवर—The pole of a
 carriage [the bank
 कुलद्वय—Undermining
 कुलमुवृज—Butting
 against the banks
 कुच्छ—(16) A peril
 कृतक—Adopted
 कृतजन्मन्—(27) Planted
 कृतमति—(101) Resolved
 कृतान्त—The god of death
 कृत्रिम—Artificial
 कृपण—Pitiable

कृष्णसार A black antelope.
 फेका The cry of a peacock.
 केतन A flag, an emblem.
 केवल—(19) Bare.
 केसर A filament, the mane
 of a horse or lion.
 केतु— A flag, an emblem.
 केतक—Pertaining to
 केतकी flowers.
 कौदगड—A bow.
 कौप—Stock.
 कौटिल्यशास्त्र—A treatise
 on state-craft.
 कौतुक—(28) A marriage
 bracelet, (36) festi-
 vity.
 क्रीमुदी—Moonlight.
 कौलीन—Scandal.
 कौचेरी—(6) Presided over
 by कुचेर.
 कौस्तुभ—The name of
 Krishna's jewel.
 क्रम—(32) Etiquette.
 कश्मिन्—Emaciation.
 क्लम—Fatigue.
 क्यणित—(91) A sound.
 कण्ठा—Night.

क्षपा—Night.
 क्षीय—Topsy.
 क्षीर (31) The sea of milk,
 (42) a milktree.
 क्षुष—Trodden.
 क्षुद्रा—A dancing girl.
 क्षुद्र—A kind of arrow.
 क्षेपणीय A kind of missile.
 क्षौद्रपटल—A honeycomb.
 (क्षौद्र honey).
 क्षीम—Silk.
 स्व—The sky.
 स्वग—A bird. [firefly.
 रघोत्त—A glow-worm, a
 खद—Fatigue.
 गणशः—Repeatedly.
 गणिका—A courtesan.
 गन्धर्वनागर—The phantom
 appearance of a town
 in the sky.
 गमस्ति—A ray of light.
 गम्भीरयेदिन्—A restive
 elephant.
 गम्य—A gallant.
 गवाह—A window.
 गर्भेश्वर—Rich from birth.
 गहन—A thicket.

गारुडीच—Arjuna's bow
 गाघ—Fordable
 गान्धर्व—A form of marriage
 by mutual consent
 गायत्र—An emerald
 गिर—Speech
 गिरीश—17 Śiva [virtues
 गुणोदय—(3) Based on
 गुरु—(1, 9, 18 26) Father
 गुरु—Kartikaya
 गृहिणी—A housewife
 गेरिक—Red chalk
 गोत्रसिद्ध—Indru
 गोप्यु—A protector
 गोशोर्ष—A kind of sandal
 having the smell of
 a lotus
 ग्रह—(80) An evil star
 ग्राम्य—Rustic, vulgar
 ग्रह—79) A shark
 ग्राह्यवाच—A teacher
 श्लैघ्म | A fastening for
 श्लैघ्म | the neck
 घन—(10, 11) A cloud,
 (16) a mass
 घस्मर—An annihilator
 घृष्टा—Mercy

चतुष्क—A square court
 yard, or a hall with a
 roof resting on four
 pillars
 चतुर्जल—(44) Sea girt
 चन्द्रमौलि—Śiva
 चन्द्रशाला—A room on
 the top of a house
 चन्द्रातप—Moonlight
 चमू—An army
 चाप—A bow
 चापल—(23) Impertinence
 चीरभृद्—A hermit
 चूत—The mango
 चूर्ण—Scented powder
 व्युत्ता मन्—Of a depraved
 soul
 उटा—Lustre
 उषा—(48, 7) Lustre
 छायापथ—The galaxy or
 milky way
 जघन—The buttock
 अनु—Lie
 जनपद—A country
 जनान्तिकम्—Aside
 अन्य—A battle [column
 लयस्तम्भ—A triumphal

जपोदाहरण—A song of
 glory.
 जरात्—Old.
 जरा—Old age. [shattered.
 जर्जर(-रित्, —Cracked,
 जलद(-, धर, —A cloud.
 जलयन्त्र—A spout.
 जय—Speed.
 जाह्नव—Dullness.
 जातवेदम्—Fire.
 जाता-(40) A child(female)
 जातु—Ever.
 जातुप—Made of lac.
 जिगीषा A desire to conquer
 जितभृत्य—A master who
 chastises his servants
 when erring.
 जिष्णु—A victor.
 जिह्वित—Slow, lazy.
 जीवा—A bow-string.
 जैत्र—Triumphant.
 ज्या—A bow-string.
 ज्योतिष्पथ—The sky.
 ज्वलन—Fire.
 कृदिति—Speedily.
 टङ्गार—Twang.
 तत्त्वदर्शिन—A philosopher.

तीडत्—Lightning.
 तपस्विनी—(37) A poor-
 creature.
 तरल—Tremulous.
 तरम्—(4) Strength.
 तिमिर—(79) Myopia.
 तीर्थ—A holy place, a
 deserving person.
 तिर्यक्—Askance.
 तुमुल—Tumultuous.
 तुला—Comparison.
 तुहिन—Frost.
 तुण्डर—A quiver.
 तूष्णम्—Quickly.
 तूर्य—A musical instru-
 ment, a trumpet.
 तूष्णीम्—Silent. [myopia.
 तैमिरिक—One affected by
 श्या—Bashfulness.
 त्रिपदी—A fastening for
 the foot.
 त्रिधर्म—The triad of धर्म,
 अर्थ & काम.
 त्रिमार्गना—Gangā.
 त्रिधातस्—Gangā.
 त्रैताप्ति—The three-fold
 sacrificial fire.

इयम्बक—S'iva. . .
 त्विष्—Lustre.
 दन्तवासम्—A lip. [tusker.
 दन्तिन्—An elephant, a
 दन्तुर—Indented.
 दयित—Beloved.
 दूरी—A cave.
 दमं—The kusā grass.
 दशान्तर—Vicissitudes of
 life. ((80) urbanity.
 दाक्षिण्य—(72) Gallantry,
 दाक्ष्य—Dexterity.
 दान—(5) Rut.
 दायद—A kinsman.
 दामं—Made of kus'a.
 दाव Forest conflagration.
 दिग्म्बर—Naked, unclad.
 दिङ्मोह—Loss of bearing.
 दिव्य—Divine.
 दीक्षित—(1) Installed.
 दीर्घिका A large long pond
 दुःसम्पाद्य—Hard to attain
 दुःकूल—Silk.
 दुरन्त—Tragic
 दुरावेपकिया—Hypnotism.
 दुरित—Sin.
 दुरुपपाद्य—Impossible.

दुःजात—(15) Adversity,
 (60) ill-bred.
 दुर्दिन—(4,78) A shower,
 (8) a foul weather.
 दुर्निमित्त—An ill omen.
 दुर्ललित—Wayward
 दुर्विनीत—Immodest
 दुर्विपह—Intolerable.
 दुःयमान—Feeling sad.
 दृष्ट—Proud.
 दृषद्—Stone, rock.
 दोषात्तन—Nocturnal.
 द्रविण—Wealth, gold.
 द्राक्षावलयभूमि—A plot of
 vine-yards
 द्विष—An elephant.
 द्विरद—An elephant.
 धानुस्क—An archer.
 धिष्ण्य—A place.
 धुर—Burden, yoke.
 धौर्य—A horse yoked.
 नक्तम्—At night.
 नद्ध—(6) Tied.
 नभश्चर Moving in the sky.
 नभस्वत्—Wind. [tured.
 नवग्रहा (91) Newly cap-
 नवमाखिका—A jasmine.

नयविद्—A politician.
 नाग—An elephant.
 नागरिक—A gallant.
 नाटयन्ती—Acting.
 नामधेय—Name.
 नाराच—An arrow.
 नाव्य—Navigable.
 निकाम—Very much.
 निरुद्धि—Dishonesty.
 निकेत—A house.
 निक्षेप—(19) A trust.
 निचित—(112) Covered.
 निवाद्य—Summer.
 निदर्शन—An illustration.
 निधान—(93) A treasure.
 निबन्धन(105, 110) Cause.
 निभृत—(93) Silent.
 निमित्त—(106) An omen.
 निम्नगा—A river.
 नियति—Destiny.
 नियम—(19) A vow.
 निराशिसु—Dispassionate.
 निर्वन्ध(28) Intentness.
 निर्भर—(18) Full. [able.
 निर्विशेष—Indistinguish-
 विविपय—(23) Dissociated.
 धृत—At ease.

निर्विष्ट—(14) Enjoyed.
 निर्वृति—(26) Ease, rest.
 निर्वेद—Despondency.
 निर्व्यपसु—Regardless.
 निवसन—A garment.
 निशित—Sharp.
 निशीथ—Midnight.
 निश्चय—Resolve.
 निपस्य—Sitting.
 निपिक्त—Infused.
 निपेदुपी—Sitting.
 निसर्ग—Nature.
 निस्त्रिश—A scimitar.
 निहित—(1) Stored.
 नीराजना—Lustration.
 नीवार—Wild rice.
 नृशंस—Cruel.
 नेमि—The circumference
 of a wheel.
 नेमिसिक—Periodical,
 occasional.
 नैष्ठिक—A life-long
 student (ब्रह्मचारि)
 नीसाधन—A naval force.
 न्यत्रोच The banyan tree.
 न्यास—(45) A trust.
 पक्षद्वार—A side-door.

पात—Partiality.
 पद्—An eye lash.
 पद्म—A lotus
 पद—A cage
 पद—(10) a mass, (3a)
 : thatch [powder
 पद—Performed
 पद (48) A bandage,
 57, 94) a fragment
 पद—A wager
 पद—10) A bird
 पदिकी—A army
 पदिक—A bird [leaf
 (18) An ornamented
 पद—(55) An arrow.
 पद—A way, a track
 पदति Walking on foot.
 पदति A flight, a series
 पदराग—A ruby
 पदग—A snake
 पदधर A woman's breast
 पदधि—The ocean
 पदभूत—A cuckoo
 पदमार्थत—Truly
 पदमेश्वर—(78) A king
 पदम्परा—A series
 पदग—(3) Dust

परामर्श(79) Obliteration.
 परामृशन्ती—Touching
 परा मृष्ट—To wipe
 परिकर A girth, waist
 परिक्रिष्ट—Overtasked
 परिग्रह—(43) Acceptance,
 (108) basis
 परिग्रहीतृ 45) A husband
 परिणम—To mature
 परिणाम—(46) Reverse,
 (77) maturity
 परिदेवित—Lamentation
 परिचर्ह—Paraphernalia,
 retinue [(82) insult
 परिभय—(51) Defeat,
 परिभाषिनी—Affronter
 परिमल—Fragrance.
 परि रम्—To embrace.
 परि वद्—To censure
 परिवर्तन—(19) Rolling
 परि ष्वञ्ज्—To embrace
 परिस्पन्दित—Stirring
 परेतभूमि—A cemetery
 पर्यन्त—(19) Precinct
 पर्यसु Suffused with tears.
 पर्यस्त—Scattered

पर्याकुल (53) Bedimmed,
 (96) perplexed
 पर्याप्त (56) Expanded
 पर्याय—(2) Alternation
 पलाश—(98) A leaf
 पलित—Grey hair
 पल्लव—(80, 96) Skirt
 परवत— A pool
 पाशु—Dust [pale red
 पाटल—(7) Rosiness, (95)
 पाटव—Skill
 पान—(81) Whetting
 पारणा—Meal after a fast
 पारिप्लव—Brisk [earthy
 पार्थिव—(2) A king (14)
 पार्णि—(2) The rear
 पाशुपाल्य- Tending cattle
 पिच्छिका A peacock's tail
 पितृसन्न—A cemetery
 पित्र्य Paternal ancestral
 पिनद्ध— Put on, dressed
 पिनाकपाणि (-, -किन्) Sita
 पिशाचमह—One haunted
 by a ghost
 पिशित--Flesh, bait
 पिशुन—(31) Indicative
 पीठ—(8) A foot stool

पीठमर्द—A mimic, one
 adept in pacifying
 angry women
 पीचर—Plump [an arrow
 पुङ्ग The feathered part of
 पुरङ्गीक A white lotus
 पुण्यजन—(14) A यक्ष
 पुत्राग A नागकेसर flower
 पुर सर—(13, 16) A fore-
 runner, (33) a harbinger
 पुरस्क्रिया—Honour
 पुरारि—Siva [sage
 पुराविद्—A historian, 3
 पुरुषोत्तम—विष्णु, the
 best of men
 पुरुहूतध्वज—A festive
 banner in honour of
 Indra [priest
 पुरोधस्—The family
 पुलक—Thrill [bank
 पुलिन—Alluvium, sand
 पुष्पधन्वन्—Cupid
 पूग—An areca nut
 पूषा—A name of Kunti
 पूषत—A spray of water
 पेशव—Delicate
 पेशल—(12) Slender, soft

पौरमुख्य—A chief citizen
 पौरस्त्य Eastern [विभीषण
 पौलस्त्य—(8, रावण (12)
 प्रकर—A heap
 प्रकामम्—(4a) Fully
 प्रकाश—(4) A clearance
 प्रकृति—(2, 14 16) The
 people, (8, 20, 38) nature
 प्रगल्भ—Bold, forward
 प्रजागर—Wakefulness
 प्रणय—To be led
 प्रताप—(2) Heat, (3, 88)
 prowess
 प्रतिकृत—(60) Avenged
 प्रतिक्रिया—A remedy
 प्रतीघातिनी—Repellent
 प्रतिपत्ति (24, 102) Resort,
 (43) regard /resort to
 प्रति पद्—To attain to
 प्रतिपादन—(74) Gift
 प्रतियोध—An opponent
 प्रतिरथ—A rival
 प्रतिरथ—An echo
 प्रतिरूप—Appropriate
 प्रतिरोपित—(4) Replanted,
 reinstated

प्रतिवचन—A reply
 प्रतिविम्बक (8a) An image
 प्रतिविहित—(16) Pitched
 प्रतिशब्दक, धुनु) An echo
 प्रतिसर्यान Discrimination
 प्रतिसमाहित—Redressed
 प्रतिसर—The marriage
 thread [neighbour
 प्रतिहस्तिन्—A next-door
 प्रतीकार—A remedy
 प्रतीत—(13) Well known,
 प्रतीपम्—Contrary
 प्रतीष्ट—(37) Carried
 प्रतीहारी—A portress
 प्रत्यन्त—(3) Frontier
 प्रत्यभिज्ञान—Recognition
 प्रत्याचक्षण—Rejecting
 प्रत्या सद्—To approach
 प्रत्युद् गम्—(6, प्रथ, ६) To
 rise in reception of
 प्रचिन्त—Well known
 प्रथिमद्—Magnitude,
 प्रवक्षेत्—(3) Turning to
 the right, (39) circum
 ambulation
 प्रदोष—Dusk, evening

प्रधूमित—Smouldering.
 प्रपञ्च—(96) Delusion.
 प्रपात—(95) A cascade.
 प्रमथ—(16) An origin.
 प्रमिष—(90) Ruttish.
 प्रभूत—Ample, profuse.
 प्रमत्त—Careless.
 प्रमद्वयन—A park
 प्रमाण—Authority.
 प्रयत्न—(15) Pious
 प्ररोह—A sprout
 प्रलाप—(95) Delirium,
 (111) wailing.
 प्रवहण—A vehicle.
 प्रवाल—A coral, a sprout
 प्रवृत्ति—(14) News, (40)
 budding forth, (43, 54)
 course.
 प्रवेपमान—Quivering
 प्रशमन—(2) Pacification
 प्रसक्त—(12) Continuous
 प्रसमम्—By force.
 प्रसर—scope, access
 प्रसव—(3) A flower, (4)
 delivery, (19) fruit
 प्रसाद—(2) Benignity.
 प्रसाधन—Decoration.

प्रसाधित—Decorated.
 प्रसिद्ध—(18) Dressed.
 प्रस्तावना—(72) Extol-
 ment, (79) a prelude
 प्रस्रवण—(19) Effusion
 प्रहरण—(15) A weapon.
 प्रहि—To send
 प्राकृत—(50, 99) Common
 प्राची—The east
 प्राचीनवर्द्धिम्—Indra
 प्राजन—A goad
 प्राज्य—(14) Profuse
 प्राप्यम्—Agreeably.
 प्राप्तकाल—Befitting the
 occasion
 प्राशुष्—The rains
 प्रियंघद—Sweet speaking.
 प्रेङ्गोलन—A swing.
 प्रेतपटह—A funeral drum.
 प्रोक्त—(18) Entangled
 प्रोषित—Absent, abroad.
 प्रौढ—Bold
 प्लुष्—To burn.
 फल—(4) Fruit, wealth
 फाल्गुन—A name of अर्जुन.
 वक्षमीन—Silent.
 वधिर—Deaf

रन्धकी—A harlot.
 रन्धुर—Rugged.
 रन्धु—Brown.
 रलि—An offering.
 रहुमता—Esteemed.
 रहुमान—Esteem. [night.
 रहुलपक्ष—The dark fort.
 रात्रातप The morning sun
 रात्रारुण The morning sun
 रालिश—Childish.
 राहा—An arm.
 राह्य—Physical.
 रल्ल—A lotus fibre.
 रीमत्स—(85) Cruel.
 रुरुत्सु—Wishing to know
 रोक—(13) A patch.
 रग्न—(4) Broken; van-
 quished, (17) frustrated.
 रङ्गि—A flight of steps.
 रङ्गुर—Brittle [princess.
 रतदारिका (, इहिय) —A
 रवितव्यता—(89) Predes-
 tination, (110) destiny.
 रागधेय—Luck.
 रानु—The sun.
 राणी—Speech. [lady.
 राधिनी—An honourable

राहुर—Shinlog.
 रास्यत्—The sun.
 रास्यर—Radiant.
 रल्ल—(8) Discharging
 ichor, (10, 31) split.
 रुग्न—Bent.
 रुजङ्ग—(82) A paramour
 रूति—(29) Prosperity.
 रूमुज्—A king.
 रूमे—The birch tree.
 रूकुटि—A frown. [Siva.
 रूद्रिन्—An attendant of
 रूशय—(15) Ferrently.
 रोगिन्—(5) A snake.
 रीम—Earthly.
 रूभेद (, विकार) —A frown.
 रकरकेतु (, चिह, लाञ्छन) —
 Cupid.
 रकरन्द—Honey.
 रघवन—Indra.
 रञ्जु—(74) Beautiful.
 रण्डन—Decorating. [halo
 रण्डल—(1) A territory; a
 रण्डलाय—A sword.
 रत्सर—Envy.
 रद—(3) Rat, ichor.
 रदन—Cupid.

मधु—(6) Wine, (85,98)
 the month of chaitra.
 मध्य—The waist.
 मध्यम—(9) A neutral
 king, (20) the waist.
 मनखिज—Cupid.
 मनस्विन्—Strong-minded.
 मनीषित—Of one's liking.
 मनीषिन्—A wise man.
 मनीमघ (, -न्) —Cupid.
 मन्दर—Slow. [fool.
 मन्द—(2) Slack, (29) a
 मन्मथ—Cupid.
 मन्यु—(52, 54, 97) Anger.
 मयूख—A ray of light.
 मरीचि—A ray of light.
 मरु—A desert.
 मरुत्—Wind, breeze.
 मरुतं—Mortal
 मर्मन्—The vitals.
 मर्मर—Rustling.
 मलयज—Sandal.
 महाभाग—(105) Blessed.
 महास्य—A great warrior.
 महादे—Costly. [tain.
 महाधर (, -ध)—A monu-
 मातरिष्वन्—Wind.

मातृका Mother's mother.
 मानयोरह—Sensitive of -
 honour.
 मानसजन्मन्—Cupid, love
 मान्य—Dulness [peppers.
 मारीच—(5) A grove of
 मादत—Wind.
 मार्ग—A path.
 मार्गोपदेशक—A guide.
 मार्गण—An arrow.
 मारुय—Mildness. . .
 मित—Moderate.
 मिथुन—A couple.
 मुग्ध—(54) Simple.
 मुग्धा—(26) A fond girl.
 मुद्—Joy, delight.
 मुसल—A club.
 मूर्धन्—The head [polis.
 मूल—(3) The metro-
 मृगशृण्णिका—Mirage.
 मृगप्रेक्षिणी—Gazelle-eyed.
 मृध्—War, battle.
 मृपा—False.
 मेखला—A zone. [blue.
 मेचकित—Rendered dark-
 मेदस्—Fat; marrow.
 मेघ—Sacrifice.

मेघा—Retentive faculty
 मौञ्जी—, 18) A girdle of
 munja grass [fact
 यत्सत्यम्—As a matter of
 यथास्वम्—Each his own
 यदच्छया— 89) At pleasure
 यन्तु—A driver
 यद्दि—(13, 18) A string,
 (31, 88, 112) a creeper
 यात्रा—(3) An expedition
 याथाव्यय—The true nature
 यियञ्जु—Intent upon a
 sacrifice [ance
 युक्ते—(99) A contriv-
 युग—(8, 16) A pair, (9)
 a cycle, (44) A measure
 of 4 cubits
 युगपत्—Simultaneously
 युष—A sacrificial post
 योध—A warrior
 योधित्—A woman
 रक—(72) Enamoured
 रक्षायत्नी—A talisman
 रजस्—(3) Dust, (12)
 passion [army
 रणशिरस् The van of an
 रत्नाकर—The ocean

रघाङ्गनामन्—The bird
 चक्रवाक (रघाङ्ग = चक्र)
 रदन—A tusk
 रय—Current
 रशना—A zone or girdle
 रश्मि—A ray of light
 रसातल The nether world
 रसिकता—Taste
 रसित—A sound
 रहस्—(26) Seclusion,
 (12) in seclusion
 रहस्य—(23) A secret
 राग—(10) Lustre, (18)
 dye, passion
 रागिन्—Impassioned
 राजकुल—Palace
 राजन्य—A prince
 राजधीथी—A royal street
 रात्रि A row [ministration
 रास्यतन्त्र Policy of ad
 रिक्त—Empty
 रिटि An attendant of Siva
 रुच—Lustre,
 रोमविक्रिया (, -ब्रञ्च, उद्भ्रम)-
 A thrill, horripilation
 लघिमन्—Lightness
 लतामण्डप—A bower.

ललाटन्तप—Scorching the
 forehead [the forehead.
 ललाटिका—A speckle on
 लाघव—Levity.
 लाज—Fried paddy.
 लाङ्गुल—A mark or sign.
 लिखित—(97) Painted.
 लीलाखेल—(8) Graceful.
 लुलित—(86) Steeped in.
 लून—Lopped
 लोकायतिकविद्या—The
 Epicurean doctrine.
 वचनीय—Censure.
 वट्ट—A young ब्रह्मचारिन्.
 वडवानल—Submarine fire
 वतंस An ear-ring, a crest.
 वनस्पति—A tree.
 वनिता—A woman.
 वन्दिन्—A bard.
 वपुस्—The body.
 वप्र—(13) Butting.
 वधिन्—A ब्रह्मचारिन्.
 वर्तमाना (114) Subsisting.
 वर्ति The wick of a lamp
 वर्त्मन्—A path.
 वर्मन्—Armour.
 वर्ष—(84) A continent.

वर्षघर—A eunuch.
 वर्षेन्—Height. [house.
 वलभी—The eaves of a
 वली—A wrinkle.
 वल्मीक—A hillock.
 वल्लभ—Beloved.
 वल्ली—A creeper.
 वसु—Wealth; one of the
 eight sons of king
 Santanu by Gangā.
 वसुन्धरा—The earth.
 वाचंयम Observing silence.
 वाजिन्—A horse.
 वाडव—Submarine fire.
 वातायन—A window.
 वात्या—A storm.
 वानीर—Willow. [woman.
 वामा—(43) A perverse
 वारण—An elephant.
 वारवाण—A breastplate.
 वारिमुच्च—A cloud.
 वार्त—(14) Health. [topic
 वार्ता—(72) Telling, (74)
 वार्धक—Old age. [ruins.
 वार्षिक Pertaining to the
 वासवी—(104) Presided
 over by Indra, eastern.

वासस्—Garment.
 वासु—A young girl
 बाह—A horse
 बाहिनी—An army
 विकच—Blossomed
 विकथना—Boasting
 विकल्प (16) A design,
 (73) a variety, (105)
 an alternative
 विकार—(77) Effect, (88,
 89,99) Passion, (95)
 malady
 विकृति—Passion
 विक्रिया—(13) A change
 विक्रय—Overpowered
 विग्रह—To quarrel
 विग्रह (74) war, (79, 90)
 the body
 विचक्षण—Clever
 विचिन्वत् Searching for
 विघेष्टन—(7) Rolling
 विघेष्टित—60) A doing
 विट (27) An attendant
 on a courtesan
 विटप—A twig
 विटपिन्—A tree
 विडम्बना—Mockery

वितथ—False
 वितर्क—(97) Surmise
 वितान (112) Diffusion
 विदूषक—A jester
 विद्रुम—(10) A coral
 विद्वेष—An enemy.
 विधुर—(86, 99) Forlorn
 विनयन—(72) Education
 विनिद्र (30) Blossomed
 विनी—To allay
 विनोद—Amusement
 विपत्ति—(47, 61, 66)
 Death (104) calamity
 विपन्न—70) Dead
 विपर्यय—Reverse [uence
 विपाक—Taste consequ-
 विपिन—(4) A forest
 विप्रकर्ण—Distance
 विप्रकृत—Ill treated
 विप्रयोग—Separation
 विप्र लम्—To deceive
 विद्युध—A god
 विभय—(44 71) Power
 विमाचरी—Night
 विमिश्र—(11) Blossomed
 विभूति—Splendour
 विभूषा—(3) Decoration

विम्रम(12) Blandishment
 (79) dalliance. [killing.
 विमर्द—(10) Contact, (47)
 विमर्श—Contemplation.
 विमानना—(24) Insult.
 वियत्—The sky.
 विरक्त—(14) Crimson.
 विराग—Alienation.
 विकृष—(29) Deformed,
 (48) an unworthy act.
 विरोपण—Healing.
 विलक्ष—Abashed.
 विलोल—(19) Tremulous.
 विचर—A cavity.
 विवृत—Opened.
 विशुद्ध—Clear.
 विश्रब्ध—Confident.
 विद्युत्—Renowned.
 विश्लेष—Separation.
 विश्वरूप Of universal form
 विषमबोधन Siva [concern.
 विषय—(35) Worldly
 विष्कम्भक—A prelude.
 विसर्ग—Bestowal.
 विसर्ग—(79) Diffusion.
 विसृप्त—Extending.
 विसृष्ट—(14) Given, (18)

given up, (32,75) dis-
 missed.

विस्फूर्जयु—Development.
 विरुफोटक—A tumour.
 विश्रब्ध—Confident.
 विह्वल—(77) Delirious.
 वीचि—A wave.
 वीथिका—An avenue.
 वीरुध्—A creeper.
 वृन्द—A multitude.
 वृषद्—Indra.
 वृषराजकेतन—Siva.
 वेशिका—100) A stream.
 वेषयु—Tremour. [time-
 चेला—(10) Sea-shore (44)
 वेलानिल—Sea-breeze-
 वेश—76) The abode of
 harlots.
 वैक्लव्य—Disconcertion.
 वैतसी Peculiar to the cane.
 वैतान—Sacrificial.
 वैदग्ध्य—(78) Skill,
 वैर—(53, 55) Animosity.
 वैराग्य—Dispassion.
 वैरुध्य—(77) Deformity.
 वैलक्ष्य—Blush
 व्यजन—A fan.

व्यञ्ज—To indicate. . . .
 व्यतिकर (31) Obstruction
 (78) association, (88,
 102) incident.
 व्यपदेश—Pretext. [tion.
 व्यलीक—Pain, mortifica-
 व्यवधान—(12) Intercep-
 tion, (96) covering.
 व्यवसाय—Resolve.
 व्यवसित—(31) Striving.
 व्यवस्थापित—Adjusted.
 व्यसन—(35) setting, (49)
 a calamity.
 व्यस्त—Taken singly.
 व्याज—Pretext.
 व्यापार—Action.
 व्यामोह—Hallucination.
 व्यापत—Far-reaching.
 व्याहार—Speech.
 व्युत् क्रम—To pass over.
 व्योमन्—The sky.
 वक्ष—A wound.
 व्रतति—A creeper.
 वीडा—Bashfulness.
 वीडावह—Disgraceful.
 शकुनि—(93) A bird.
 शक्र—Indra.

शबल—Variegated.
 शब्दविद्या—Grammar.
 शरण—(6,102) Refuge,
 (36) a house.
 शरव्य—A target.
 शरीरव्यङ्ग—Incarporate.
 शरीरवन्ध—Birth.
 शल्यवन्ध The arrow head.
 शशिमौलि—Śiva.
 शश्वत्—Frequently.
 शाखिन्—A tree. [enemy.
 शात्रव Belonging to an
 शर—Variegated.
 शरङ्ग—A bow.
 शक्तिगोपी A (peasant) girl
 watching corn fields.
 शिखण्ड—Lock of hair.
 शिखरिडन्—A peacock.
 शिखामञ्जिता—H a v i n g
 bathed with a full pluge.
 शिखिन्—A peacock.
 शिञ्जित—Jingling.
 शिरसिज—Hair.
 शिरस्त्राण—A helmet.
 शिरोरुह—Hair.
 शिबीमुख (6) A bee, (26,
 56) an arrow.

शिल्पविश्वक—A skilled
 artisan.
 शिव (29) Of an agreeable
 form, (40, 45) happy.
 शिशिरोपचार A refrigerant
 शौकर A spray of water.
 शीर्षक—A helmet.
 शुक्ति—An oyster.
 शुच—Sorrow.
 शुचि—Summer ; pure.
 शुल्क—Price, ransom.
 शूल—A smart. [serpents
 शेष—(104) The king of
 शैवल—Moss.
 शोणित—Blood.
 शमशुल—Bearded.
 श्यामिका—Blackness.
 श्लथ—Slack. [alted.
 श्लाघ्य—Glorious ; ex-
 श्वययु—Intumescence
 श्वेतमानु—The moon.
 श्वोचसीय—Bliss.
 पद्मद—A bee
 संयत Restrained, fettered
 संयमिन्—An ascetic.
 सरम्भ—Wrath.
 संधाहन—(51) Driving.

संविभाग—Participation.
 संशय—(24) Doubt, (46)
 a risk, (72) a chance.
 संशयित—Risking the life
 संश्रय—Support.
 संसर्ग—Contact.
 संस्कार—(78) Impression
 (83) culture.
 सं-स्था—(73) To die.
 संस्मरणोप—Departed.
 संहति (18) Compactness.
 सं-हृ—To withdraw.
 सङ्कत—Once.
 सङ्कट—(53) Juncture.
 सङ्कल्प (32) Will, resolve
 सं-कुच्—To close.
 सङ्केतस्थान A rendezvous.
 संक्रान्ति (78) The passage
 of a planet through
 the zodiac, transit.
 सङ्गत—(23) Friendship.
 सङ्घट (14, Promisc, (36)
 war.
 संघट्ट—Close encounter.
 संघर्ष—A contest.
 संघात—Mass.
 सचिव—A minister.

सचेतस्—(25) Endowed
 with consciousness.
 सङ्ग—(5) To stick to.
 सत्कार (, क्रिया) Honour,
 hospitality.
 सत्य (7,78) Spirit, mettle,
 (10,13,19) an animal,
 (80) an evil spirit.
 सत्र— 80) A sacrifice.
 सद्यन्—An abode.
 सन्तक्षण—Cutting, slicing.
 सनाथ—Associated.
 सन्तान—Continuation.
 सन्दान—A cord.
 सन्दानित्त—Chained.
 सन्देश—A message.
 सन्धा—Promise [am.
 सन्धान—(21) Union, (51)
 सन्धुक्षण—Stimulation.
 सन्नाह—Armour
 सन्निपात—(14) Conflu-
 ence, (76) morbid state
 of the three humours
 वात, पित्त and कफ
 सन्निभ—Resembling.
 सन्निहित—Present, near
 सपत्न—A rival.

सपत्नी—A co-wife.
 सपदि—Instantly. [tality.
 सपर्या—Honour, hospi-
 तत्वसति—The sun.
 (सन्ति—a horse)
 सभाजन—Greeting
 समन्—Simultaneously.
 समयविद्या—Astronomy.
 समरशिरस—The van of
 an army.
 समवाय—Congregation.
 समा कम्—(1) To occupy.
 समाचार— 85) A rite or
 custom [plation,
 समाधान (, वि)—Conten-
 समालम्बन—Decoration
 समिध्—Sacred fuel.
 समीरण—Wind, breeze
 समुचिता—(73) Used to.
 समुदाचार—Etiquette.
 समुद्रक—A basket.
 समुद्धर्तु—An uprooter.
 समुद्रपत्नी—A river.
 सम्पर्क—Contact
 सम्भार—An aggregate.
 सम्भावना— 81) Imagery.
 सम्भ्रम (50) Fear, flurry.

सम्मर्द—(103) A crowd.
 सम्मार्जनी—A broom.
 सरघा—A bee.
 सरल—(7) A sort of pine
 सरस—(31) Perspiring,
 (101, 111) fresh.
 सरित्—A river.
 सरोज—A lotus. [age.
 सवयसू—Of the same
 सविदु—The sun. [left.)
 सव्येतर—Right (सव्य-
 सस्पृह—Wistful.
 सहकार—A kind of mango
 with a fragrant smell.
 सहज—(82) Innate. [पौष.
 सहस्र—The month of
 साकेत—Ayodhyā.
 साधन—(2) Fulfilment,
 (4) an army, (20 27)
 means. ['bravo'.
 साधुकार—A cheer of
 साधुवाद—Applause, (83)
 a wise saying.
 सान्द्र—Thick, dense
 साक्षिष्य—Presence.
 साप्तपदीन—Proceeding
 from seven words or
 seven paces.

सामोपन्यास—A peace
 proposal.
 साम्प्रतम्—(59,60) Now
 (82,104) proper.
 साम्राज्य—Sovereignty.
 सायक—An arrow.
 सिहनाद्—A war-cry.
 सित—White. [authority]
 सिद्धादेश—Of undispute
 सिद्धार्थ—Successful.
 सिन्धु—(4,9) A river,
 (7) The river Indus.
 सीकर—A spray of water.
 सीता—(27) A furrow.
 सुकुमार—Delicate.
 सुतराम्—The more.
 सुप्रतर—Easily fordable.
 सुभग—Agreeable.
 सुमनस—A flower.
 सूत—A charioteer.
 सैकत—A sand bank.
 सोदर्य—A brother.
 सोदर्या—A sister
 सौदामिनी—Lightning.
 सौभ—A palace.
 सौभाग्य—(17) Winsome-
 ness, (25) beauty, (33)
 good luck.

सौमित्रि—हृदयम्.
 स्कन्ध—(3) A phalanx,
 (6) the trunk of a tree
 (7) shoulder or body
 स्तनित A stunning sound
 स्तपक—A cluster of
 flowers
 स्तिमित—Steady, slow
 स्तुति—Panegyric
 स्तम्भित—(39) Stopped,
 (97) stupefied
 स्थण्डिल—A level square
 piece of ground.
 स्याणु—(109) Siva
 स्निग्ध—(11) Sweet
 स्फटिक—A crystal
 स्फीत—(72) Gorgeous
 स्फुरित—Reflected
 स्नेह—(7) Oil
 स्पृधिन् (10) Resembling
 स्मरातुर—Love sick.
 स्मरणीय (34) A souvenir.
 स्मर्तव्यशेष—A thing of
 the past
 स्मितपूर्वाभिभाषिता Speak
 ing with a smile
 स्मेर—Smiling
 स्यन्दन—A chariot.

स्वस्तिवाचनिका—Employ-
 ed to pronounce bene-
 diction

स्यूत—Sewn

स्रज्—A garland

स्वच्छुन्दता—Wiffulness.

स्वसंबोध—Self cognisable.

स्वेद—Sweat

स्वैरम्—Slowly, freely

हरि—(15) A monkey

हविर्भुज् Fire (हविस् = घृत)

दृष्य—An oblation.

हारीत—A wood pigeon

हार्य,—(25) To be won,

(28) who deserves to
 be borne on—

हिमकर—The moon

हिमोत्किर—Chilly

हिरण्यरेतस्र—Fire

होयमान—Decaying

हुत—(3) Propitiated with

oblation

हुतवह } Fire (हुत =
 हताशन) oblation .

हेति—A weapon

हेतुविद्या—Logic.

हे (, हे) वा—Neighing

हपणे—Shameful

NOTES

रघुदिग्धिजय ।

The piece is taken from Kalidasa's Raghuvamśa (Canto IV) शिविजय in ancient days formed a necessary qualification for a prince.

S 1 दिनाग्धे दृशयते —The authority for this will be found in the Vedic texts—*हौ० हेन सावर्गमिन सक्रमते । आदित्यो वा अरत वन निमलुप्रविशति । अग्निं वा आदित्य साय प्रविशति ।*

S 2 नियम्य—“राजकर्तृकर्याणि नियम्यस्वयन्नाहुपचारान् समानकर्तृक स्वाभिरौप ।”—Mallinatha

S 4 शिरःगमिना—means ‘elephant gaited’ when construed with शिरसासन and ‘riding on elephants’ when construed with अगिरावडस समवेत्—Strictly speaking, there was an interval between Raghu's ascendancy to the throne and his conquest of his enemy's territories, which is ignored here poetically to suggest that the interval was extremely short.

S 5 The halo of lustre that came over his person then is conceived as the glow of a lotus umbrella held over his head by कन्दमा

S 6 बन्दिषु वासिन्वा—An instance of a साधेनसमास, equivalent to परिहास्यवन्दिषासत्त्वा बन्दिषु is श्रीकलौषिकाचारे उनी, चर्यानि—full of meaning, for Raghu really possessed those extraordinary virtues extolled which in the case of an ordinary king would be mere exaggerations.

The implication of couplets 5 and 6 is that he was a master of learning as well as wealth. The same idea is amplified elsewhere by the poet as निसर्गभिज्ञास्वदेवैकसुरपुत्रस्मिन्दय श्रीय सहास्य च । (R. VI 29)

S. 7 The earth is looked upon as a वसुधैव कुटुम्बकम् woman. The meaning of the lines is that the earth lavishly laid open her treasures and appeared with all her native charms before Raghu.

S. 9 By the expressions महापुत्रा and गुणाधिकतया the poet means to suggest that Dilipa's virtues were many and they could only be partially shaken off from the people's minds by the superior virtues in Raghu. The simile keeps off the possible depreciation from Dilipa by hinting at the fact that the virtues in Raghu were but developments of what lay latent in his father. The description is in consonance with the principle embodied in the adage—सर्वज्ञ जगन्निर्देशु दुर्गारिच्छताराय न्—a principle which is mainly responsible for all progress in arts and sciences.

S. 11 पञ्चानामपि भूतानाम्—Of all the five elements (पञ्चि joined to a numeral has the force of totality or exhaustiveness. Mallinatha's construction पञ्चानां भूतानामपि would leave पञ्चानां a needless addition. The five elements are earth, water, fire, air and ether, with their respective गुण or specific properties—smell, taste, light, touch and sound.

S. 12, The moon which gives delight is appropriately called चन्द्र which means 'a delighter'. The sun which gives heat is appropriately called उषने which means 'a heater'. Similarly, says the poet, Raghu who pleased his subjects by good government was appropriately designated रात्रि which means 'a pleaser'. On the meaning attached to रात्रि by Kālidāsa, Mallinatha remarks—दद्यापि राजस्य राजदेर्द्विजस्योक्तमिदमप्युच्यते न तु रक्षेत्सुखापि धर्मतामिदं राजाद्वयमज्ञेयं कविना । The same ideal of इन्द्रियसुखं finds expression elsewhere in the following—“अहमेव मर्त्ये महोपदेष्टि सर्वं इन्द्रियचिन्तायाः” R. VIII 8.

S 13 काम्—For a similar use of the word क् कामं नृषां सन्नु सदस्ये ऽन्ये रचनतोमादुरनेन नाम् । नक्षत्रासायदसङ्कुजादि ज्योतिष्मती चन्द्रमस्ये रानि ॥ R VI, 22, चक्षुमघां दृशिना—Cf. कनेकसुरयोऽडेदि परोत्तार्थस्य दयकम् । सर्वस्य ज्ञानेन यास्य यस्य भास्वन्व पत्र स ॥ Also, मन्त्रिभेदमसिनेदिने गहने कुल बधौ । बडकेनाम् । सुख परिशुद्ध आन कुले हीन इवार्थदर्शनम् ॥ (Kirata II, 33), दिव्य दि चक्षुभूतमव्यभिच्यु व्यवहितविप्रकृगदियु च निषेयेषु यास्य नामाप्रतिष्ठवृत्ति । तेन हीन सद्योऽन्वाम विद्यालयेऽङ्कचनयोम्भ वन जन्तुर्देहमेवसाभ्यर्थात् । (D K VIII) गदिये—अभेद करणे तुल या like मान्जन यन्वान्. The meaning is that he was fair eyed with a deep insight into science

S 19 The implication of the verse is that Raghu's fame pervaded the three worlds—भूर्, भुवर् and स्वर्, and this can be brought out thus. The whiteness of the lilies, flamingoes and stars is ascribed poetically to the influence of Raghu's fame (fame being poetically white). This presupposes the coherence of the fame with those objects and coherence (of course simultaneous) of a thing with objects in different regions can only mean its coextension with those regions. The point why other objects in the same regions were not similarly influenced by the fame will find its explanation in a law by which response is possible from objects that have a capacity for it इत्यवदियु—The word मद्य is significant, implying the flight or flying state of the flamingoes, and thus connecting them with the sky. Flamingoes, with the poet's convention migrate to the lake Manasa during the rains when water on the plains is turbid and return with the clearing of the water in autumn, and it is this returning that is meant by the flight in question. For the flight of such birds in rows of यतीकथादिहर्वाङ्गिरस्यना तोप्लवन् । स से कलानर्हार कचिदुभिताननी ॥ (R I 41) ।

S 21 The words यन्माद and बुभुभे carry each a second sense in their implied connection with मन and अम्य respectively

successive battalions of his advancing army The meaning is that each one of these was potent enough to stupefy the enemy The order is note-worthy, being in strict conformity to science—first the subtlest, next what is grosser than the one, next what is still grosser and last the grossest The wind, it should be noted, was favourable as is conventionally the case, which accounts for the din and the dust travelling in the enemy's direction

S 31, यत्किमस्वात्—स्वज्ञाने शमा (यत्किमस्वमाशित) वाक् here means his power to rule nature—an effect of his knowledge in consonance with the dictum Knowledge is power,

S 32 This alludes to the यज्ञावतरण

S 35 वृत्तिनाशेष वैतसान्—is equivalent to प्रवृत्त्या वेत्तसेदिय Our poet is fond of drawing similes from the same environment The present is an instance of this, आह्ला सरथिद सुद्धौ—Translate The Sulunas preserved themselves, आह्लेन when used reflexively is always singular सुद्धौ—The base is सद्धे (P IV 1. 170—इयम्भानकसिद्धसुमसादष्) which is reduced for the plural terminations to सुद्ध (P II 4 62 उदानस्य वपुषु सुद्धे जैवाश्लिदाम्) 'सुद्धादय इत्या बन्धद्वयना चतुर्विधोपपत्तेः'—M. For the idea of वृत्त्यादि नो मुक्त्वति प्रमाणो मुद्धौ गोत्रे प्रथमानि सर्वत । सद्धौश्लिदामि इत्य् प्रयाप्ते महान् महत्त्वैव करीव विवम्यु ॥

S 36 वदान्—The base is वाद् See note on सुद्धौ above

S 38 सेन्दे—सदाशै सुद्धौ । उक्तप्रवृत्तौ—Who was show the way by the उक्तसु प्रवृत्तः This shows that the Utkala prince had already been conquered by Raghu For the declensional peculiarity in उक्तसु see notes on सुद्धौ and वदान् above The base औक्तसु is got by P IV 1 168 ५ अनपदस्यौक्तसु चतुर्विधम् ।

S 39 गम्भीरदिन — सम्भेदः क्लृप्तिः शान्तिः—भारतम् कथयति । आशान्तिं न जानानि न ह्यारं गम्भीरदिना ॥ ' इति राजतुर्गवे । ' चित्तमखिलं यो वधि विजिता परिचिन्तयति । गम्भीरदिने विद्येत् स राजो वज्रशक्तिः ॥ ' इति मृगचर्या ॥—M

S 40 काष्ठिन —The plural will be क्लृप्तः See notes above (sl 35 56, 38) Here अत्र corresponds to विजिता

S 42 ताम्बूलोन्नादौ —In (cups made of) betel leaves This shows that betel creepers grow in abundance in those parts शक्तिः शान्तिः—The country is rich in coconuts even to this day The carousal is an indication of complete victory over the enemy

S 43 शोभित्वा —One who takes to conquests as a matter of duty Such a monarch will be satisfied with simply robbing his enemy of his glory unlike a शोभित्वा who will rob the enemy of his kingdom as well and an अशुभित्वा who will further take even the enemys life शिवं मोक्षयन्—This is an explicit statement of what is implicitly contained in गृहान् एव for गृहान् implies loss of glory and शिवित्वा would be meaningless if the lost kingdom were not returned श्री here should mean glory and not wealth for the sake of propriety

S 44 वेजातनेत्रैः—Following the same sea coast though other routes through the interior were possible The sea coast was preferred because it was peculiarly enjoyable at that season अश्वत्थम्—The areca trees were then in fruit, which shows that it was the advent of winter when Raghu reached there अगस्त्या आशान्—A periphrasis for south, it being associated with Agastya—the sage as well as the star Agastya is well mentioned here the star being literally visible during that part of the year

S 45 परिभोगेण—By enjoyment in the shape of sporting or bathing गणदानसुगा-भना—Expound गणदानमेव सुगन्धं यस्मिन् तेन, where सुगन्धि means an aromatic substance. Mulhoatha's construction गणदानेन सुगन्धिना appears unsound for the reason that परिभोग being a भाव (as opposed to द्रव्य), cannot have smell in it सुरिण फलु —The ocean, with poets, is the husband of rivers and similarly a river is the wife of the ocean (cf समुद्रपत्नी R. VIII, 58). It should be noted however that the expression in the context does not permit substitution by a plain term like समुद्रस्य. The gist of the verse is that the influence of the ichor smell by reason of its diffusive and acute character was felt as far as the sea.

S 46 मारीच—South India is a land of spices—especially cardamom and pepper. The शरीरिण are so called for their greenness of colour in which respect they resemble parrots, while in structure they resemble pigeons. They are fond of pepper and hence the flying about. This points to the season being winter.

S 47 ससिञ्जु —For the temples were idyllic as inferable from the use of गन्ध and मन्त्र चक्षुर्गणानाम्—This shows that cardamom grows profusely in those parts त्वय्या-भ्यु—'सर्वभनीति-वदित्तो न बहुवीदि ' 1—M. The significance of the verse probably is that the particles could cause no fresh excitement being of the same smell and made one with the rut. This like the preceding verse points to the season being winter then.

S 48 विपदी नार्—That were strong enough to break their foot-chains (which, of course, they had none then) नालस्य—Did not slip off. This was partially due to the depressions, but mainly to the steadiness brought on the elephants by their enjoyment of the exquisitely delightful smell of the चम्पक trees. The चम्पक forms a special feature of the Malaya mountain.

The peculiar fondness of serpents for this tree goes to prove that its smell is agreeable to them

S 49 दिशि सर्पि—This refers to the दक्षिणावर्त or winter solstice presumably in an advanced stage. The introduction is suggestive of the time of Raghū's arrival in the south

S 50 राघु मू—The mouth of the लक्ष्मी—where it falls into the ocean—abounds in pearls. The white pearls were, so to speak a visible representation of the fame passing

S 51 २ —दिग् and मारुतौ in the lines must be construed to refer to the same part of the country

S 53 The army extending from the foot of the Sahya hill to the sea-shore appeared on account of its vastness like a continuation of the sea itself. The mythology is that पशुराम created the space for his penance

S 54 For a similar expression of poetic substitution cf. 'अनेन पर्वतस्यैवाधुनि-दृ-सुकाकनस्युत्तमास्तद्गु । प्रसर्पित्वा मधुमिशामिनीनाहुन्मुष्य ह्येष विमैव हारा ॥—R VI 28.

S. 55 शशाव —Expound शकम्ब वर An irregular लघुवच

S. 57 पुष्पिभ्यु—The समासान्त इ is accounted for by the rule 'पञ्चम्येर् उष्पिभ्युभिश्च ।' The use conforms also to the further restriction 'पञ्चम्येस्वे तदन्त्यस्यैव कर्तव्यम्', शश here being an integral part of the elephants' temples पुष्पिभ्यु—शकम्बे ३ मी (पुष्पाणि विहाय) The form is neuter because flowers are meant here, and not trees

S 58 Raghū's conquest of the western provinces was in another form his conquest of the ocean 'अपाराजिता सङ्घमन्वदेह-कवित्वापिरेते करे सङ्घमन्वदेह-कवित्वापिरेते ।—M M's further remark—'करदान च मीत्या न तु वाच्यवेति । (साङ्घे)रत्तर्षे'—is right in the conclusion, but not in the argument. The contrast here is not

on the point of prayer and fear, but on the point of space and tribute, or loss of possession and loss of liberty. The reading चम्पुविद् does not consist with रामाख्योऽस्ति above (sl. 53) which latter accords to the mythology. Could it be चम्पुवित् ?

S 59—Of Vikramanka I 6, तद्गुरुवैभवंशिवि सखीसु बोधारद - साविधि ददिद्याथे । करिन्द्रनादु कोसनीभिरखेहि कृते विजयपरसि ॥

S 60 From this description are we to learn that Persia formed part of ancient India ? एषस्वर्मान—By land route. The specification shows that जलमार्गम् or sea route also was possible but the other was preferred as more expedient. In the case of internal foes—the senses—self abnegation also might be a means but the surer is तद्विज्ञानम्. M's remark that the sea route, though shorter was rejected because of the prohibition of sea voyage (न तु नैरिच्छन् वि जलमार्गम् । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात्) is hardly tenable, for the prohibition applies to the present age (काले) whereas the picture here is of श्रेया

S 61 वसन्तसम्—The restriction वाच्य is necessary it being the morning sun that gives a reddish bloom to the lotus. It also suggests the youthfulness of the ladies. अकालम्—The preclusion of the rainy season is needed for the admission of lotuses. The meaning of the verse is that Raghuv's invasion resulting in the death or imprisonment of their husbands took off all joy or merry making from the ladies' hearts, and brought a gloom to the bloom on their faces. For a similar idea cf. ऐश्वर्यागच्छेन्नाना भद्रात् केलीविधि । हेतिभिश्चनान्वक्रिन्द्यात्तनयस्वभम् ॥ X 12

S 62 शार्ङ्गं धेपि—This shows that Raghuv was a एश्वरेषु रक्षसि—The dust was caused by the hoofs of the horses on which they fought.

S 64 अनाह वा—As a mark of humility

S 65 मृमि —With wine—probably prepared from grapes for which those parts are well known आशुर्णि ग्लानु—
ग्ल here means 'the best'. 'वाने वर वस्वाद्गुह्यं तद्वनमिधुमिह' Is it
an indication that the most excellent deer skins are available
in those parts? द्राक्षा मृमिषु—Shows that the land abounded
in plots of vineyards It was probably the advent of summer—
the season for grapes

S 66 कौवेरी दिग्म्—A periphrasis for the north आशुमिह
—A happy simile, for it was undoubtedly उत्तरायण or summer
solstice at that time presumably in an advanced stage

S 67 अमकुमुम—Kashmir is well known for saffron
This flowers in summer which shows the time when Raghu
arrived there

S 68 The meaning is that excess of grief at the loss
of their husbands made them merciless on their persons
and the roughness produced unwelcome rosiness on their
cheeks For a similar idea of अक्षय नयनान्दे विभक्त करपल्लवे ।
अदो मृषयैविद्या योऽनमस्यदिये विद्याम् ॥ —भोजयन्व ।

S 69 The bending of the sturdy walnut trees indicates
the gigantic strength of Raghu's elephants The walnut is
peculiar to North India

S 70 नोसेजा —(न्वाम्) उत्पेकात् न विविगु । This means
that the Kambojas were a conceited people and though their
pride had been completely quelled by Raghu the latter was
never puffed up

S 71 वर्षयस्त्रि रेगुमि —The flying of the metallic dusts
indicates the unusual stiffness of the hoofs of Raghu's horses
The illusion finds justification in the sameness of constituents

S 72 Lions are well mentioned here, as forming a
special feature of the Himalayan forests

S. 73 The breezes served him on the way as attendants would do at the palace. The idea is that the tediousness of the journey was not felt on account of the gentle breezes. The qualifying expressions suggest gentleness, amusingness and coolness respectively. The मूर्ति and the कीचक are peculiar to the Himalayan side. The Ganges also has its origin there.

S. 74 वसिष्ठोत्तरा — From this we know the deer to be musk deer (कर्मु इव)

S. 75 अक्षयानाम् CL अक्षयानाम् above (Sl. 55)

S. 76 The Kiratas had scattered through panic during Raghua's invasion and so could not see his elephants. The implication of the verse is that Raghua's elephants surpassed in height even the wild elephants of the Himalayas इवम् trees abounded in the Himalayas.

S. 78 उत्सवसङ्केतम् — The कवः referred to in the preceding verse. They are seven in number. "गणतुल्यमभङ्गाननकसप्तत पादम् ॥"—Mahabharata. The Kinnaras whose region (किन्नुपदेशे) lay just beyond got an opportunity of witnessing the fight in which Raghua's valour was distinctly stamped and were led spontaneously by their ecstacy of joy to sing his glory.

The किराः—also called किन्नुपः and अक्षयः—are a class of mythical beings with the face of a horse in a human body—the reverse of the Grecian centaurs. They are described as possessed of an extremely melodious voice. The word किराः—as also किन्नुपः—is in the above sense a निवसमान of the अक्षयः kind. When however meaning a bad man or an ugly person, it will be a निवसमान of the अक्षयः kind and we shall expound it as कुलिश नर (or पुरष) The rule किं लोपे (Pāṇini II 1, 143) which means 'किन् when implying लोप or depreciation must be compounded' does not preclude the

occurrence of किन् with a different or innocent meaning in a compound, and thus it applies to the words in the second sense and not in the first. The feminine forms of the word in the two senses will respectively be किन्तु and किन्ता।

S 79 परस्पर—The form परस्पर with two others—सन्वोदय and इहेतर correspond to the English reciprocals 'each other' and 'one another'. The peculiarity of समास is worth notice.

S 80 वीरभ्य किन्—Raghu's omission to invade Kailasa meant as it were a slur on the part of the mountain whose incompetency was proved by its subjection to Ravana. The indirect express on वीरभ्य रे for the direct कैलासः is significant supplying a justification for the conception of shame poetically attributed to the mountain. The reason for Raghu's not going beyond the Himalaya is that that was the farthest limit on that side of ancient India (भारतवर्ष)

S 81 त्रेविंश—This corresponds to modern Brahmaputra नग्नोत्थि—Ancient capital of कामरूप. The अय in the sturdy काशानु trees shows the strength of the elephants. The काशानुs grow abundantly in those parts.

S 82 अकारावर्षद्विन्दु—A very happy expression suggestive of the peculiar rainfall of the province. For the use of अक्षेरदिका (श 75) and अवनपतनासताम् (श 55). The meaning is that the dust acted veritably as a foul weather with only the characteristic परावर्ष (rainfall) being absent. Here is a covert indication to the season being the rains then.

S 83 कामरूपायाम्—कामरूप corresponds to modern Assam. असावर्षद्विन्दुम्—This refers to Raghu's encounter with Indra (Canto III).

S 84 In this worship jewels took the place of flowers. अक्षयम्—The use is very appropriate, being in keeping with the character of a deity it represents.

S 85 इति विना वि —The दिग्भ्रम is confined to वासुदेव alone, for, that was, with the ancients, what comprised the earth or the land of mortals Cf 'गणपतस्यै सूर्यवेद्य निष्काम्य चक्रे ह्यरात् ।' (v 36) Also 'पितृ ऋणास्तत्र देवभूमय (Kumara v 45) विनामयन्—The एत् is meant to indicate that the dust in the context refers to what rose at the time of return and not what rose at the time of the expedition (see sl 30, p 3) उन्नतस्येभु—They had been turned into vassals and had no title to the umbrella as an insignia of royalty The picture here is of Raghu's parting from the vassal kings

It will appear from the indications to seasons in the text that the conquest took one full year, quite a reasonable period.

S 86 विष्वितम्—The base is विश्वित्. The sacrifice is so named because it is enjoined for one who has conquered the world

S 87 एनियस्य—A तस्यस्य The बहुवाहि will require no modification The meaning of एहि as distinct from व-धु सुहृत् and मित्र is given in a couplet which runs as अथाग सहना वन्द्य सर्वैवानुमत्त सुहृत् । एकत्रिय भवेन्मित्र समप्राथ सरा स्मृत ॥ अनुभवे—Permitted. The meaning is that Raghu would like to enjoy their company longer, and was only constrained to accede to their desire in consideration of their anxious queens at home A fine picture of Raghu's magnanimity we find in these lines

88 अग्रजोपु—अच्छदे ७ मा । 'कर्मकदेवस्य क्रियाधारत्वविशेषया समी भवति ।'

रामचन्द्र-वमप्रत्यावर्तनम् ।

The piece is taken from Kalidasa's Raghuvamśa (canto VIII) Rama is coming back to Ayodhya from Lanka in his aerial car (युष्मक)

S 1 अग्नौ —A pronoun standing for इरि सामन इच्छुष्य पदम्—A periphrasis for आकाशम् The restriction इच्छुष्यम् is necessary, for otherwise, it might apply to any one of the three regions—भूर्, भुवर् and स्वर्—called इरि's पदम् because, either of the mythology attaching to the वामनारतार when the three worlds were measured by his three steps (पदम्), or, of the phenomenon embodied in the Vedic text इरि विष्णुर्विचरमे तथा निरप पदम् describing the sun's course traversing the three regions by his rays directed in three ways,—which evidently is the basis of the mythological development referred to here रामाशिवान —Called राग, which means not only a change in name but also a change in form being in his real nature none short of इरि .

S 2 वा महवात्—If compounded the form would be वाममहवत् ज्वालापथेन—Expound ज्वालाशयान एवा ज्वालापथे where ज्वाला means lustre. The compound belongs to the वाक्यपार्थिव class otherwise called a मन्वपदज्ञोपा कर्मपाठ (वाक्यपार्थिव = वाक्यशिव पार्थिव meaning a long fond of power) The ज्वालापथे, mythologically, is the royal street of heaven and is also identified with the celestial stream (आकाशगङ्गा) The English 'milky way' too has a mythology behind it महामहत्तम—महत् has a peculiar significance here it suggests (1) blueness in the sky—to accord with the ocean, and (2) clear visibility, a mudmost position and north-south extension

in the galaxy—to accord with the bridge. It further helps as an indicator to the time of the journey. The simile we understand points also to the white colour of the bridge, this being its second comparison to a white object, the first having occurred in ३॥ ७०—स सतु व श्वानासु श्रवणलेवशाभ्याम् । रमाजलादिवोनश्र गृध्र खन्नाय दार्दिव ॥

S 3 वसपि एतद्दृशे एतन्नुतथापि तस्य कविलक्ष्मीवे दर्शनात् स एवेति न्या चानिस्त मनदेव कविला कविलेनेति निदिष्टम् ।—M

S 4 गर्भे अस्मात्—Refers to the formation of clouds. For a similar description of तामिर्नर्म प्रजाभूतौ इव देवाद्यसम्भवा । पौराणिकि नास्त्राभिराहृतास्त्राभिःसम्भवा ॥ R \ १४ निवृद्धिं तन्ति—Refers to the maturing of pearls अक्षेप्येन वदित्—A periphrasis for 'ब्रह्मानतम्. Expound अक्षिप्यन्म् as आप इष्येन यस्य तम् प्रह्लादनं ज्यति—A periphrasis for कष्ट. Cf वषा प्रह्लादनाच्चन् (R, IV 12) अकन्दनेन—will read in active अयमचीनन्त्

S 5 ता तामवस्थाम्—For the idea in विष्णु's case of एतान्तरा-
खेदस्य वषा दिव्य पदाऽस्तुत । देवे द्यौः सुषेध्वमवरायानसगावक्रिय ॥—R X. 17.
विष्णारिः—विष्णु is here used in its Vedic (as distinct from Puranic) sense of either the sun or the all pervading one (ऋतम्). Cf 'इदं विष्णुर्वैचर्मि देवा निदध पदम् ।

S 6 नासि नेन—The word अम्बुदृश as used here is divested of its etymological significance

S 7 शश—Derive श+श+क by the rule 'अन उपसर्गात् ' ।

S 8 रसातलात् वा—A साधेनसमास (=प्रयुक्तसातले इहूनश्रियात्)
The words धुम्, अरुणविद्य and वज्राश्रय supplemented by the feminine gender of श्रु are elements to suggest a wedding, and 'शश' in addition suggests the wearing of silk by the bride. The mythology is probably an explanation of the evolution of earth out of water

S 9 सुखे वा — Refers to the natural proneness of rivers to flow into the ocean अन्वैव दृष्टि — This same idea is illustrated in the last quarter of the verse The river is poetically a wife of the ocean

S 10 ' नलयं नवीनासनं विवर्धयते । ' — M

S 11 मानसून — The same as कर्पूरिह्वर or hippopotamus The word is a निगमनात् of the अविमह kind कर्पूर श्यामवस्त्रम् — Alludes to the practice of adorning elephants with वस्त्रम् attached to their ears

S 12 वनान्तस्थाय- नदीनिबल पातुम् । ' विवाहोपपन्न- — इत्यादिना ४र्थं महामं पु-विस्तृत्तं जगद्वा वि- by the principle मानसून इत्यादिपदेषु or इदंभित्तौ मानो इत्यत्र प्रकाशते ।

S 15. सप्तसागराणि — As distinct from the other six The seven seas are—उत्पत्तिसुसुरासिदिशधुम्भयोवेणः ।

S 16 वेतसोत्प्लव — This is an indication of the time being autumn कतवया पुष्प क्रीकम् विन्वाप- — विन्वाकार यथा विन्वाप (यावत्पार्थिवोऽन्वितसमास) ।

S 17 फला मन्म — This is another indication of the time being autumn—the season for arecanuts to fructify The arecanuts form a special feature of the coast land

S 18 Some, in this verse would find a point favouring Kalidasa's knowledge of the dynamics of relative motion The point may also be explained as a case of pure imagination suggested by experience on the plane

S 19 The three paths referred to here represent three distinct regions, each higher than the next following known as दरुह, प्ररुह and पररुह There are four others still higher. Thus सिद्धान्तशिरोमणि—“ भूतानुसारं इदं मन्वन्तदुर्ध्वं खानुद्वान्तनु सप्तसप्तकम् । अन्वितोऽपि विरुहं पारपूर्वनाऽन्वितं शालं परारुहं इमं पवनं प्रसिद्धम् ॥ ”

The explanation of the phenomenon involved in the second half will be found in verse 68, where the poet gives us the idea that this was possible because of the car being presided over by a deity (ऋषिदेवतया विदिताः) The deity, with a staunch scientist would mean an expert driver

S 20 The सुपथ referred to above is described here ऋहेः नृषिः—The समासार्थ इ by the rule अन्वयाख्यपाम्. The presence of particles of दान necessarily implies the presence of नृषिः. Mallinatha reads नृषी where the presence of नृषिः is obvious

S 21 This is in continuation of the चनपथ alluded to in sl. 19 above चरिः—An expression of good humoured en-
dearment Lightning is likened to a bracelet because of its flash on the wrist and also, of its yellowness which latter may be inferred from the following authority 'नक्षत्राव नक्षत्रा विद्युत्प्रकाशानां विजाहिराः । पञ्च भवति यस्यां दुर्भित्तां सिता भवेत् ॥' connecting yellowness with a good harvest which was going to characterize Rama's government. There appears to be a scientific connection between the contact and the flash, or the coincidence was a mere accident. शिरीषम्—On the supposition that there was a real one already on her hand

S 22 Henceforth we are to suppose the car to be moving through the पथपथ referred to in sl. 19, for, otherwise, there would be no description possible for want of clear sight. जनस्थान—A part of इन्द्रकाण्ड, once a prosperous town अपोदविशम्—The removal of विद्म referred to was due to Rama himself

S 23 मह नृषम्—The reference is to the Ramayana where we find that Sita, while being carried away by Ravana, dropped her ornaments in the hope that these might serve for traces

वक्ष्ये विरुद्ध —Expound "दि देव विरुद्ध The नृवीया is justified by an involved negation of union रक्षमैवम्—Because not on feet sound being possible only on moving feet

S 24. M's remark—इत्तादीनामपि ज्ञानमस्त्वै—offers no solution in the present case, the sensibility of plants being inadequate not only for speech but also for the movement of their branches and leaves and his quotation from Manu—अन्तु भृशं भवन्त्येव सखु सुसुमांशौ—rather tends to confirm this same. It would be grotesque to expect active sympathy from plants however conscious inwardly of pleasure and pain these might be. We are therefore inclined to explain the verse not as a representation of fact, but of fancy. The plants so appeared to the distracted mind of Rama. The position of the branches as described was due to Sita's catching hold of them for support while being carried away. For a clear grasp of the situation reference may be made to the Ramayana on which the poet has drawn for the idea भङ्ग—Voc of भीह. The lengthening of the final in पाहू is by the rule ङङ् ङ (सुप्त्यन्ते) ।

S 25 Here, too, the deer's indifference to the kusa blades and the peculiar movements of the eyes (towards the south) are not to be supposed as direct effects of sympathy but of wonder excited by the novel sight—just seen that way—of Sita's carriage by Ravana. Similar wonder should be construed in the phenomenon embodied in वस्तुसङ्घर्षसात in Sl. 34 तवागतिहम्—A वाप्यसमाप्त, equivalent to तव वन्दनम् or अगतिहम्.

S 27 कादम्बम्—कदम्बानां समूह । अन्ध्यानि—Neuter because the words qualified have a neuter among them

S 28 वक्ष्ये चरम—The कम्प was due to fear at the thunderclap पुहावितरसीपि—And hence growing extremely trying

S 29 For the idea of आरुणादिभिर्मिथु ब्रह्मर्षिभिरुदरं सञ्जगत् । कौशलेभ्योऽपि इत्येति वा इत्येते इत्या ।—Vikrama IV

S 30 दृश्यान्वयः—In this we find an indication to the theory according to which ocular perception results from the contact of visual rays with an object (रज्ज्वर्षसन्निकषाच्छुत्तसि) The other theory holds it to be due to the impression of the object on the eye

b 31 गच्छन्नाम्नाम्—An एकोपेवाद् दूरा तन्वोनेना—antithetic to चन्द्रिकानि शीघ्रानि—Obviously at the day time, the birds having separation from their mates at night

S 32 त्वयोस्मिदुदया—' त्वेव शोभोऽन्वया '—M प रश्चुकात्—A बहुमाहि ' तुम् काममन्त्रे रपि ' इति मकाराक्षर । The dictum is fall is—' सुभेद्वरण इत्य तुम् काममन्त्रे रपि । समो वा । इत्य श्यामासिद्ध पति युद्धम् ॥ '—काणिका ।

S 33 The सास्र birds took the sound for the cry of their own party coming back from the भास—that being उत्सव (for which see note on Sl 10 p 3) and rose out of joy to meet them which Rama fancifully connects with a reception to Sita. The specification सास्र meaning सास्रा implies a sort of friendliness having grown between Sita and those birds during her stay at पञ्चमी. Cf. 'सा इहै कृष्कौटुका चित्तम् गौडावरीहेकते'—Uttarachanta

S 34 उम्बुवृष्यमारा—See note on Sl 25 चान्द्रवते—Because of the lovely associations. The antelopes too, like the mango saplings had been reared by Sita. The saplings must have grown into big trees in the interim पञ्चडा—Literally an aggregate of five वट trees (पञ्चाना वटानां गणहार), here a place named after the aggregate. The five trees it should be noted were not all वट. Only one was such. The other four were an अशय, an अ नशी, a विला, and an अशोक, which all got the denomination वट under the principle called इक्ष्वाद्

S 35 चतुर्गोत्र—'गदा गदावर्तनया चतुर्गोत्राणु' । कविक वरि काया च म्पाद् ग्लेषी गत्रेयुका । —Śabdenduprakāśa चतुर्गोत्रेण

यदा अत्र दोषोऽपि घटन् इति न च सापदेशदेहप्रयोगोऽयम् । यौनो भीमतेन सत्या
सत्यमाया इतिवत् ।'—Chandravaradhana इत्यादि—'वाक्यार्थः कर्म । नून
इति यत्तत् समाम्बलम् ।'—M.

S 36. मध्यया चकार—The detachment of the auxiliary
(चकार) from the verbal stem (मध्यम्) is condemned by
grammarians Thus M—'कृतानुप्रसुप्तवते छिति' इत्यनुप्रसुप्तस्य अत्र छि-
तिरस्येऽस्योपानतृत्वर्थसादृश्यप्रयोगोऽयामिति पाणिनाया ।' The use, how-
ever, is not infrequent Cf चंपातया प्रथममास यथात यथात् (R IX 61),
स्योक्त्या विधिद्वयं समस्तस्यु (R XVI 86), यथावत इति द-सद्वत्
दिव्यैर्दोषैरेवैवद्यथा चक्रु (Buddhacharita VI 58), उक्ता प्रचक्षुर्नगरस्य
मार्गान् (Bhatta III 5), विमता प्रचका एवौ (Bhatta VI 2). As for the
intervention of an उपसर्ग (as in the last two questions) the author
of the Sarvapathana makes the following remark 'अत्र द्विदशोपसर्ग-
छाप्रुतेऽपि वचनं न चालम्ब्यार्थवत्तत्र अन्वयादकत्वम् ।'

S 37. यदाग्निः—The triple five consists of गार्हपत्य, आहुवर्दीप
and दक्षिण इतिवन्—The base is इतिर्गणित्वत् 'य्माक-राप्रसक्तानु नन्वद्यस्य
इतिवत्यने । अस्मै इतिविवदात्वा अदा ह मनुवादेय ॥' To take the word as
उदागतं by 'अन्वयाद्यादात्' would lead to an inconsistency, existence
of इतिवत् as such being not possible in वृत्त

S 38. एवाप्यर—The history of the name is indicated in
the following verse Treat the compound as a द्विगु.

S 39. समाधिभोजिन—This is a notorious weakness of India.
For a parallel incident of R VIII 79 'चात किं च धर उपसृष्ट-
विन्दो परिबद्धिा पुत । मीचाय समाधिभोजिनी हरिरीये हरिरी हरिद्वयान् ॥
' कृष्णकोपादान रनाङ्गुमाङ्गुलिर्ष च च्चुत्वाभ्यङ्गवकम् ।'—Hemadri.

S 40. सङ्गतिं लुप्तं वातं तथा गीतं न्य सङ्गीतमुच्यते ।'—Sangita-
ratnakara ५५५—The name of the aeral car. दचम्—Because
the car was fast progressing (चलन्तसमागो र वा)

S 41. लज्जाउत्प—'सङ्कर्षलसाटयो र्दियात्पो इति उत्प । लपात्कार—A
denominative from उत्पत् plus उत्पत्. The उत्पत् is exceptional
The kind of penance here referred to is known as एवाग्निवत् ।

S. 42. अनिष्टेन्द्रशुम्—That is, by penance See समाधिभक्ति
above (Sl 39)

S. 43 एत एवम्—“ एभिर्दिशेषैर्वर्षासु भूतया कर्मफल
व पाप्मैरे । ”—M समाजन—उ मी by the *varṭika* ‘निमित्त कर्मयोगे ।’
‘वर्षासु द्वाविंश इति दशसो द्वाविंश कुक्कुत् । कथेषु चमसौ इति साभि पुष्कलको
हृत् । ’—*Kaṅka*.

S 45 सहस्राधिकि—सहस्र here represents an infinitely
large number Cf सहस्रोर्विन्दु, सहस्राक्ष and सहस्राब्द ।

S 45. चादिभक्ति —A बहुवचि with an alternative form
चन्दादित् । चराव—An indeclinable

S 48. मन्दाकिनी—‘मन्दाकिनी नाम काश्चिच्चिद्वृद्धिस्त्वन्तिने (मदी)
—M मू —The feminine gender suggested the conception of a
woman अथ वपस्य चिरत्त वपुःकण्ठश्च कण्ठश्च च गम्यते ।’—M

S 49 सुपात —For the use of तिङ्शकार भवराशिनीयो सुपातः
पद्वकाः एव । —R III 8 सुपात—See note on Sl 37, p 31
मदावतम —The word is either मदाव or मदावत्, both forms being
justifiable वदित् मातुराशौपमवाप्यारुण्यर्था । The option allowed
should be extended to चरि as well Thus *Bhagavadgītā* XIII
17 हृदि सर्वस्य विद्यमानम् ।

S 50 वम एव सावन्म्—A periphrasis for एवोक्तम्, उदप्रत्—
The comparative use finds justification in the authority—‘वैद-
प्रक्षिपोऽप्येतावाम्बव तिशावविका । —*Vamāna* The phenomena in
the first half of the verse are themselves the effects of the प्रवाह
referred to

S 51 सप्तर्षि*—The seven sages are named ऋषिः, चरः,
पुनर्व्व पुलहः, क्रतुः, वहिस् and दक्षिण They are astronomically iden-
tified with what is known as the Great Bear in English The
following is a fine description of the cluster— ‘सैकावलीय तवती
संस्थाप्यमानिना सहास्रः । नाद्यवदाव च दिव्यै भौवेरी सप्तर्षिर्निर्गता । ’—
Varāhasambhūta. The देवपद्म are obviously golden (i e yellow)
पद्म and not ones of gold विन्दोत्तम—The designation will be

justified from the standpoint of the author's own time. For the allusion see the Ramayana.

S 52 वं रामने — 'एक पादमदैकस्मिन् विनाशये ह्यपि सखियताम् । इत
 र्द्वैतस्वया चान्य वीरासनमुदाहृतम् ॥ — Vasuṣṭha. सम मध्या — 'इद वीरासन
 स्थानीयम् । — M निवृत्त क 1—Expounded वाङ्मयाभावा निवृत्तम् (अर्थात्तोषे
 इत्यर्थवामात्र) तेन निष्कम्पावस्था (as directly applying to the trees)
 and निरुद्धी वात पश्चिती नवाता (शब्दिकुमीदि) तदथ निष्कम्पा निवृत्तानि-
 ष्कम्पारतया (as its implied application to the कृषिषः) For similar
 uses of निवृत्त of निवृत्तपदास्तमितेन अक्षुषा नृपत्य कात् विषयं कुपाननम् ।
 महोदये पू इन्दुर्वर्षनाद् शुट पद्वर्ष प्रभूत् न स्थानि ॥ (R III 17), सप्तम
 मैत्रिणीहाम् सप्तमौग्वा भिन व पाम् । निवृत्तस्तिमिता वेना अश्रीदय इन्दोदे ॥
 (R II 36), अश्रुहिरात्मनिवाभुवाहमवादिवापारतनुत्तद्वम् । अन्तथाया
 मरुता गिरोषान्तिवातनिष्कम्पमिर श्वापम् ॥ (Kumāra III 48)

S 53 उपषाचित — The उपषाचन referred to has no mention
 in the poet's own work. We are to look for it in the Rama-
 yana where it is given thus न्यम य समुपषायाय वैदेही वासवमवाह । नपर्वते
 इन्तु महावृत्त पाठकमे म्रत पति ॥ The term is thus defined दीपते यथा
 दन्तौ मनोरथस्य निद्रय । उपषाचितक इत्य बोद्ध तदिदुर्वुषा ॥ The वृत्,
 like its cognate species अथय, is viewed as the most divinely
 endowed among trees. For the sacred character of the अथय see
 Bhagavadgīta X. 26 अथय सन्निवृत्ताश्याम् ।

S 54 समाना शिवमानसना — A periphrasis for इदमनाम्, See
 note on sl 19 p 32.

S 56 गुरू—Because of its having been drained during
 the rains

S 57 अनवशाद्भि—The negative form अनव coincides in
 sense with the positive वाच्य and वचन्, निवृत्तवाहा—The word
 निवृत्त through its sense of split into or 'differenciated' has come
 to signify intermingled or 'associated'

S 58 मूय वय — 'मनाममेष्य मादयोम्यतावादि प्राण्यपरी चक
 प्रम्यवादेन किमन काञ्च किञ्चिदेवेत्याम ।

S 59. Here, too for the reference we should turn to an extraneous work like the *Rāmāyana*

S 60 ब्रह्म सर —The lake ब्रह्म For the names see the *Rāmāyana* 'केल सार्वेते राग मनसा निर्दिन सर । मन्त्राया नगार्द्धे स्वेद नामस सर ॥ बुद्धे र्वायवत्तम्—An allusion to the *samkhya* philosophy according to which the cosmic world has evolved out of matter in the noumenal state उदाहरन्ति—Thus Valmiki: वरमासुसुतव सारि सारोष्वाशुपगुह्य । सर प्रवृक्षा सरयु पुण्या म्हासायच्छुवा ॥

S 61 इहाकुम्भि —The base is षदवाक (ell pt c for ऐवाम्) by the rule क्तवाद्गुण्दात् इति षवचनादम् । or the declensional peculiarity see notes on sls 35 36 38 40* p 34 5

S 61 गता विगुहा—The expression is meant to suggest redoubled affliction for the षण् द्वै बहु-उम्—प्रधानच्छ उम्—ई (भूते सट् by the rule वत्त नसाम्भि वर्तमानवत् ।—P III 3 131)

S 61 इवम् प्रवृत्ति —There is no reference in the *Raghu vamā* to Rama's having sent इवम् to म त We find it in the *Rāmāyana* where Rāma breaks his journey for a night at the hermitage of अरु ज and from there sends इवम् to म त सनेद —The शैव was meant for Rama who would enter Ayodhya in his royal capacity Rama had a previous experience of this when म त came to meet him in चित्रकूट (see *Raghu XII* 14 also the *Rāmāyana*)

S 65 The comparison is not quite decent in this verse

S 66 यथा नीक —e out of modesty इर्ष्यादि —“ यथा जार उशाम च दाप मदि सवच्छुलम् । यव सिद्धार्थकथैव यथाज्ञान्ये प्रकीर्ति ॥ ”

S 67 यथासिधारम्—‘ युवा सुवला सार्ये २-सुवमत्तुवदाचम् । यत निवृत्तवत् स्यादासिधारवती हि हत् ॥ ’—Yādava इद चासिधारान्वृत्तमप्युत्प त्यादा सधारमवित्युक्तम् ।’—M

S 68 सविस्वयाधि —Because the sight was a novel one The image of this descent is taken from the *Rāmāyana* where

in addition we find two rather ones, one at Kaskindhya and the other at the hermitage of भरतृष्ट.

S 69 गुणरुद्धोऽपि—A formality. It does not mean that Rama did not know the way.

S 70 मूर्धनि चोपजहौ—'हेम विद्ये एव इत्याचारः'—Hemādri. मूर्धनि is च्च-हेदे-स्य-सो-त-स्य-प-स-—Involves an औपचारिक प्रयोग.

S 71 अश्रुप्रवृद्धि—ससकाशावावत्—M. A sign of mourning.

S 72-3. सुतस्य—'शास्त्रिणा इति (स्य-स्य-व)'—M. सु-स-भार-। एवम्-सु-सि-सि-सि-। एव-स-सि-सि-सि-। सु-स-स्य-स्य-। ए-स-स-स-स-स-स-। The lines, by some, are construed in favour of हनुमत्'s seniority to भरत.

This would not only mean a departure from the Ramayana, but involve an inconsistency between parts of the same work. The order of birth of the four brothers given in X 66-72 is a clear indication to Bharata's seniority. The order, again, in which the names appear in the compound गणेशसुतस्योऽपि X, 81 also points to the same for it points to भरत's seniority to हनुमत् which from the fact of हनुमत् and सुतस्य being twins amounts to his seniority to हनुमत्. The order, further, in which the brothers find mention in XV 86-91 will all be found to favour this same. The śloka (XI 54) referring to the marriage of the four brothers, though apparently siding with Lakshmana's seniority, will on a little reflection, be found to be siding with the opposite view for first, from the joint mention of two uterine sisters whose joint marriage would be opposed to scriptures it is well nigh clear that the order of the wedding is not intended there, and even if intended as in the Ramayana, हनुमत् and भरत being not uterine brothers, there would be no religious bar to the younger being married first, secondly, the dual in एव meaning inclusion of एव that would have no necessity if भरत's juniority to हनुमत् were meant—juniority to हनुमत् necessarily implying juniority to राम—shows unmistak-

ably that respectivity must be the sense there. It may be observed that the corresponding passage in the *Ramayana* too is liable to a similar misconception.

S 74- बहुधा—means सतथा (see sl 23 p. 3)

S 75 रथात्—Plural, because विभीषण was सानुत्त। वयस्यमत्^१—may be taken either as a समानाधिकरण or as a अधिकरणवृत्तौहि भावा घोभा —'तेऽपि तस्मान्मय न उभये इत्यर्थः ।'—M

S 76 The epithets कामगति and दोषासन have their respective significance, the first giving unimpeded motion to the विमान to fit in with the cloud, and the second supplying a possibility for the presence of the moon with नुष and इदमेति. The cloud, obviously, is autumnal here it being in it in clouds that the visibility of luminaries is possible चतुष्टयम्—The introduction of नु-इ serves a twofold purpose meeting a demand of simile relating to gender and suggesting a fragmentary condition of the cloud as happens in autumn. The is another time note (See sls 2. 16 17)

S 77 It is evident that Sita did not leave the car with Rama and others referred to above इति .रे/ may be construed as a time note. It will be seen that our view of Rama's return in autumn does not quite accord with the *Ramayana* which seems to give spring as the time, the exile having taken place in वैश्व and the return exactly on the completion of the term of fourteen years.

S 78 अन्धा-न—See note on प इत्येव id sl 79 p 41 for a similar sentiment of Kumāra I 42—इत्यस्य तदा एतन्न पुत्रं नृजककहापस्य च निस्तस्य । अन्धान्घोमानतनात् ननु साधारणो भूयश्चतुष्टयम् ॥

S 79 गृध्र काये—This accounts for गृध्रज's absence at the meeting of Rama and Bharata referred to above.

रथनायुजावपुः—A periphrasis for 'याम्' Cf कान् कुमारव्यासमिदि
व्यासा (Kumara I 37)

S 11 खनाद् वापु— एनाममेवे एतयोःपरोषा दिति वात् ।—M

S 12 प्रवधाया कथा उपोदघातलनाम्नि दुर्गम् = अविद्यामे सुखेण न तु
वस्तुनेऽर्पयन्ताति भाव ।—M For the idea of R VIII 59 कथन
व्युत्पादु मे पि। कथदसीषु मदाकस गम् । सुधीषु विज्ञोसगीन्म पत्रा तुलनात्
निस्रम् ॥ त्रिदिवा सुकथाप्यवपय ना गगहना सखमेना सुधावका विद एव न
गुरस्यथ इदय न लवकम्बितु कना ॥

S 14 'वसत कुमारोदवः पत्र तेषु पुनवात्सल्य निवदिष्यत स्वर्ग' ।—M

S 15 'इत्यथे एतु विस्वामय पत्रा काष्ठा कदन्निर्द्वन्द्विन सु-ध्याति
भाव ।—M For अनिसाहृष्य cf R I 40 परस्वयान्माहावमः
सम्भवात्सु । सुगद्वेषु परवन्तो खन्दनावद्वद्विषु ॥

S. 16 न वने समीपशे—This with another adage of the
poet—श्री पुमानपनास्येवा वृत्त दि मशित सताम् (Ku VI 12) have their
joint parallel in Bhavabhūti's दृशा पुनारयान एवेषु न च शि
न च वन (Uttaracharita)

S 17 निगेधित्त्व—: e animals between which there is a
natural antipathy, such as a cow and a tiger, a snake and a
mongoose, &c, 'अदिनाहीयसहागामिपरिचर्यामि गित्यावन समुच्चय ।—M

S 19 सुतेर्नां धरिदम्—: e तान् एव । काचन निर्मितम्—Ex-
pound काचनपत्रन (according to M) or काचनपत्रावय (काचनन एव
च) निर्मितम् काचनपत्र in the singular form as Mallinatha takes it
must not mean 'a lotus wrought of gold', for in that case it
would practically come to gold without any element of a पत्र in
it. The word must necessarily be taken to mean the celestial
lotus of gold blooming in the मन्दाकिनी. That is with allowance
for the mythical character a natural flower with the gold or
fire element predominant. The dual form is quite consistent.

S 20 An instance of एवास्मि त्वम्, the sun forming the
fifth चरित

S 21 वमस्तमिव इषौ—'यथा रवितापस्तमस्त न म्वादिषि प्रत्युत विकसति तथा तदीय मुखमासीदिति भावः ।'—M

S 22 नदूष . साधन — तुणोऽश्ववशिष्टाप रियेन मेधे इकेनेमुकि(वैश जीवतोति प्रसिद्धम् ।'—M

S 23 विविधैः—। e वयशोऽ and इयनयामुऽक representing respectively 'सुवेताम्' and 'चतुर्णां इविमुंताम्' mentioned in verse 20 M's reading 'निविधैः' and its rendering by 'वयशोऽ' are obviously inappropriate. The epithets निविधैः and वयशोऽ should be construed in sense with गुण as well.

S 24 विपदा कथम्—'विपदा इत्यनेन पदमथा सात्त्वत्य कथमिति स्तौष्य च कथ्यते ।'—M नादिनापत्ता —'श्लेनापत्तय नाईन म्पत्तः ।'—M एतो पूरिता —'दुष्कादिनादिते भावः ।'—M रघुलिता — निशाप्रतयात् ।—M विरेण— न तु यामत् । प्रतिवन्नादुक्त्यादिति भावः ।—M प्रवदिरे—'अविष्टा न तु विरेणु । श्लेनापत्तय नाईन म्पत्ते ।'—M इदमादिदिदय —'प्रयमविरेणयात् विभूता विरेणय इदुवचनानां निविरेणय न म्पत्ते । तथा च चित्तानाम्पत्तयाम् शोभितात् ।'—M

S 25 अतसोत्पुष्टिः—Exounded अतसोत्पुष्टिः as a अवशिष्टेषु बहु तीहि Cf Kūta IV 29 तानाम्पत्तयारिषाणां

सात्त्व 24 विपदा — 'उत्पि चतुर्णां प्रत्येकनयशोविदय । सात्त्व व 'अदि-वच-द्रावनिहोऽनयय वैभूमिरेषा इदय यथाप श्लेनापत्तय इम च कथ्य धर्मय जानाति नात्त्व इत्यम् ।' इति श्लेनापत्तयारिषाणां निविरेणय न म्पत्ते ।'—M

S 26 त्रिस्तुते—For it was night See note on SI 31 p 48 चक्रव कयो —An पदवपुष्टिः

S 27. पदसुप्त-यथा—The समास-न ' is accounted for by the rule 'क-वत्त्वत्— The further restriction—न पश्चेत्त्वे तदीया-उपदान कर्तव्यम्—is also applicable to the present case गद्य being a natural part of the गुण. The rule उपमानोच्च has no scope in the present case, that being concerned with एव and नोत् गुणय. By the principle धर्मदारेकनिर्देशेऽन्यस्य सविरे । साद्वर्षात् । (Vāmana) other points of resemblance than the one noted between गुण and एव such as the r form, duality &c are to be understood.

The meaning of the whole verse is that Uṛmā's face with its close resemblance to a lotus in smell and other respects appeared like a veritable lotus on the water.

S 29. संवे, -वृत्ति-Subsistence on leaves of trees dropping by themselves, i. e., on decayed leaves. अयस्येति च—'नामान्नाह-
पुन्यवार्धकारः ।'—M.

29. अहनिषम्—अद्वय निषा च (समाहारे इन्द्रैकवद्भावः) । अचलमयोग
शिरीषा ।

S. 30. १५मायम् —२३वर्षाभिः The four च words are—'इद्वर्षाणि
पृथक्पथं नामधेयौ यद्विद्वेषा । एते पृथक्पथमज्ञाधरारः पृथगाश्रमाः ॥'—Manu.

S. 31. साम्बद्वि...चत्साम्—For this साम्ब of Bhagavadgītā
विषादितयःभ्यन्ते आश्रमे यदि इक्षिते । इति चैव श्वकाके च पवित्रताः सम-
दक्षिणः ॥'—For the idea in the verse cf. अकृतिर्विषेषाद्ः ई कर्षोत्-
Malavikā.

S. 32. विनीच नाम—'नामेत्यत्र शर्चे ।'—M. Feigning to have
allayed, for there was no fatigue, strictly speaking.

S. 33. समिद्रुहम्—समिषश्च पुयाश्च ('जातिप्रशयिनाम्' इति इन्द्रैकवद्भावः) ।

S 34. जिह्वा, पाटनम्—। e. e. naturally red, कुत्रामोरोहति—
Resembles, र-रवासुता—'अथ तुल्यमप्येव साहचर्याचार्यस्योमेद्वि 'तु-
स्यैर्(तुलोपमाभ्याम्' इति न तुलोपमाप्रतिषेधस्तत्रयुक्ते सहायवचिन एव ग्रहणाय ।'—M

S. 35. अरुप-हासिषु—This suggests a possibility for absence
of प्राज्ञता, which (absence of प्रसन्नता), though excusable for
others, is not so for an ascetic.

S 36. पापपुत्रये न रूपम्—Cf. 'तत्राहृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ।' उपरि . .
गम्—Even ascetics would draw lessons from your character.

S 37. मयापि—See note on sl. 51, p. 50

S 39. कदा उच्यते—Cf. 'रुग्-भनाभावपूर्वमाहुः ।' (R. II. 58)

S 40. अयं एव—Refers to the speaker himself. The use
is frequent. प्रकृत्युताः—See note on Sl. 32, p. 48

S. 41. उदितम्—'एकत्र समाहृतम्'—M. अयमयम्—Because al-
ready in possession. For the idea in the verse cf. R. II. 47

प्रकाशज जल प्रभुः। नव नय वा-श्रीपद वपुः । अ न्यह हार्यङ्गु हातुमि-च्छर
विद्यासूत्र प्रतिभासु भे त्वन् ॥

S 42 श्रीश्याम्—Such as the loss of the husband &c

S 43 अ न्य चट्टिनि —Of Kadambara इह दुनिवाता अन्ना
पानशक्तता दशाहारा व्याकृतिरन्वितमन्त्र द मार्ग्या वा वृत्तान् । कुतु—Alter
native for सुत Thus Vamana—कालात् पादव्यूहं हृदयं । सुन्मि=सुन्मि
सर्वोत्तमं । शिवाशौचसद्व्यं च नम य स्तान्निह हृदि चतुर्थी ।

S 44 The meaning is Your adoption of this a critic
garment necessitating the throwing off of ornaments at this
age is as p tful as it would be if the aurora were to appear at
the early part of the night causing the dispersion of the moon
and the star For a cognate idea of न रासादासमन्त्रमूर्ध्या कुतेन
सोऽन्वयात् प्रशारयन् । हनुमन्तः न विषयशक्तः प्रशारयन्त्या हृदि-उर मर्त्या ॥
(R III 1)

S 45 न न्य—Rhetoricians would find a flaw in the em-
ployment of different words for the same idea

S 46 निवेदि-उर—'दार्ढ्यं च सुविदितम्' । —M प्रादित्तुर्लभं —
Expound प्रादित्तुर्लभं दुर्लभम्

S 47 तस्य — कश्चिन् —M 'दस्तावेजं हर्षो हृत्वा न व्यपते स नूनं
नयदुदय इत्यर्थः ।'—M

S 48 निःशब्दम्—This supplies the *व्युत्पत्ति* of the मयाहृतम्
The adjectives with slight modifications are applicable to
मयाहृतम् as well

S 49 सौभाग्यवन्दन—It is presumed that the youth who
would aspire to win Uti's love must himself be exquisitely
handsome

S 50 पूनाश्रम—That is, मयाहृतम् to which stage the spea-
ker still belonged (of course in appearance) Cf प्रनाश्रम above
(Sf 30)

S 51 श्रियम्—'मासो र्दशसुमुद्रामिव' । —M

S 52 अश्लेषामि वपु —The idea is that her delicate frame is as unsuitable for this hard austerity as a lotus would be for the task of an umbrella. She is thus attempting an impossibility.

S 54 पुराणिप्रसङ्गस्य —A विशेषणम् न (of somewhat unusual character)

S 56 किर —See note on Sl 78, p 40

S 57 विभावयेवाङ् —This may be taken either as a लक्षण or a चतुर्थीहि. In the latter case विभावये would mean पूर्णविभागे by the principle—*विभावये त्वत्पुत्रे प्रकृत्यन्तविभवेन यथा 'मृतमय' इति*

S 60 प्रीतिभिरुत्त —The प्रीति is the case of मनोरथ would mean some tangible sign of its future fulfilment in the form of a response from the object of pursuit while the फल would be union with that object.

S 61. प्रीतिवत् —The notes were excited by the sight of her emaciated form लक्षणाङ्गानाम् — *अनामयदृष्ट्यामिष्येनेव गार्भये च तस्य नेत्रवर्षितस्तदिति मितं परं देहावस्थं कर्मणं सुखं सुखकामं* —M

S 62 पश्यन् —Supply वा after it अस्मिन्निव —This suggests his inward delight.

S 63 अग्रहण —*हृत्प्राप्त्याग्रहणद्वयाद्युत्पत्त्युक्तानभिज्ञानेदादा* —Vamanam
The terms पृथक् and सुखिन् in the context mean respectively 'the part' and 'the whole'. The present (अग्रहण) is a case of अग्रहण between पृथक् and सुखिन् and the समास is समानाधिकरण (अग्रहणी हतस्य). The other (दृष्ट्याङ्) is a case of हेतु and the समास is वाचिसंज्ञ (हृत्प्राप्त्याङ्).

S 64 अनामयम् —See note on Sl 40 p 58 अनामयम् —अनामयम् is an adjective here and its comparative and superlative forms will respectively be अनामयतरम् and अनामयतमम्. *Wana* used as an

S 73. व-व-—'ही वदन्ती महदन्तं वदन्ती ।'

S 76 प्रतीकाः—The lengthening of इ is justified by the rule वषसोश्च वचनभुव्य वहुभ्यम् (P VI 3 122) मभि-मन्त्रे । पूर्वं च-म-मित्येवदचनस्य श्राव्यमित्यन्तश्च देभि रिति बहुवचनं परागणो व सिन्धुदे ।—31

S 78 चिह्न—Optional for चरित्रम् See note on Sl 49 p 50

S 80 कथेति इति—For a parallel expression cf. sl. 88, p 47

S 83. पुनर्विचलु —For he is इति चकार Construct इति-चकार च इति चकार. चकार चकार.

S 84 चकार—That is चरित्रं प्रकृतं. रत्नमिन्द्र-रत्न—Of पक्षोपश्लेषादिति-महती (Sl 8). सहवसास्यात्—That is, having thrown off the disguise. For the scene of Goldsmith's Pizarro and Angelica.

S 85 उद्वृत्तम्—Refers to चकार above उद्वृत्ती—Reluctant as she was to proceed at the attainment of the object of her desire. न चको न चरती—Thus is explained physically by उद्वृत्ती and उद्वृत्तम्, and psychologically by attraction for the object and determination to leave the place (see परिभाषा above), the succession between the two states being quick and almost negligible Mallanatha connects the phenomenon with उद्वृत्तम् which would hardly find justification at this stage, and would, further, necessitate detachment of the stanza from the preceding which would mar the dramatic effect of the scene possible only in the joint construction of the two stanzas, as indicated above. The position in the case of a river would be explained by obstruction on the one hand and its own kinetic energy on the other. For the picture of Sākuntalā —चक्रुःशक्रुःशक्रुःशक्रुः सहसा नित्येन चरितुम् । इत्यन्तमुत्सवम् इति मन्त्रे पुनः शक्रुःशक्रुः ॥ (Act I), and 'कथं नित्यं चरति इति मन्त्रे मन्त्रे । पुनः शक्रुःशक्रुः इति मन्त्रे शक्रुःशक्रुः ॥' (Act II.)

प्रस्थानपीतुकम् ।

The scene of Sakuntala's parting taken from Kālidāsa's famous play *Abhyāsina-Sakuntala* (Act IV)

P 32 कुरुमावचनम्—Vasana condemns the form अचचत् the correct form with him being अचचात् by the rule इस दात्त भेदोत्पत्ते (P III 3 40). The सूत्र गुणात्तु has view is अचचत् इ-प्रत्यये दीर्घवृत्तलम्बसाहो वाचनानाम् । तावन्वेद—The eight forms of marriage are माहो देवतायैवार्थं प्राजापत्यसमाहृतः । तावन्वेदो एतन्मैव वैशाचक्राष्टमोऽथम् ॥—Manu तावन्वेद—Expound एतन्मैवित् When applied to a त्रिविध sage like विश्वामित्र it would be expounded as एतन्मैवित् चोत्पत्तिः । माहोत्पत्तिः and देवार्थे are to be expounded always in the latter way एतन्मैवित् वा न वा—Anasuya's apprehension is to be explained from the point of polygamy current among Princes of yore चाहुविद्विद्वत् = विद्विष्यद्भ्यम् See note on Sl 12 p 45 न वाहृत एतन्मैवित्—Cf 'कदाहृदिसत्र गुण्य इत्यन्व' and पापवृत्तौ न रूपम् (Sl 36 p 23)

P. 33 सुनभकोप—Cf Kālidāsa: 'अहृकोप इति सुनभकोप' । Bana associates with a class what Kālidāsa associates with an individual. The justification is to be sought in the character of the speakers अग्रजतात्—For the form of the compound see note on Sl 63, p 60

P 34 पद्यम्—सामान्ये नामकम् निर्वाच्ये—When चनिच् the form will be निर्वाच्ये नामके—The affix थ्व is added to नामच् रूप and नाम without altering their sense (स्वार्थे) एतन्मैवित्—'इत्यन्वुदो नदुत्तम्' इति काव्ये चनिच्, एतन्मैवित्—See note on Sl. 78, p 62 विश्वामित्र—Define: वृत्तवर्षिणाद्याना कथायाना इत्यन्वुत् । अचचात्तु विश्वामित्रा एतन्मैवित् इति ॥

P 35 अज्ञाततात् = अज्ञाततात्तु इति वाच्यतात्—A periphrasis for अज्ञातः. The history of the designation is corrected

either with the influence of the moon on herbs or with the application of सौम्य as a common expression for both a particular plant and the moon चापकि are annual plants श्रीकण्ठ कलापाका ता बहुपुष्पकलापाका । (Manu) For the idea of the sloka of चक्रवर्त्यावर्तवत् तु स्थानि च सुस्थानि च । also नाचैर्भङ्ग्युपरि च इया चरु नेमिकेमेव । मरुतायाय—A euphemism for नष्ट इमर्तव्येषु, दस्तद्विहीय, यद् रोष, &c are other examples of a similar use The moon and the lily, as also the sun and the lotus, are poetically conceived as husband and wife इष्टप्रवास—इष्ट is equivalent to इष्टमन (विशेषण—स्वप्रसन्नो विशेष्यप्रतिपत्तौ—Vamāna) अथसन्ध्या—See note on अथदृष्टम् under p 33 कावच्छ्रमान —अभ्यनेपद by 'आह्वा यमहन (P 1 3 28), अथानेषथ—Without the raising of the curtain or with a toss of the curtain according as पटी or अथता means a curtain The expression is used when a character enters the stage without previous announcement दृष्टपादम्—Expound दृष्टी च पादौ च (आपयद्वादेकवद्वावा) काम...भवतु—The same reproach is extended to प्रभाषति as well Cf लमहवा प्रायसर रघुतोऽपि न यजुन्वशा मूर्धिमती च राक्षिवा । ममात्तयुक्तयुष्म वक्ष्वा चिराय वाच्य न गत प्रजापति ॥ (Act V) अतश्चनथ—False to his promise The promise referred to finds expression in the statement परिमहवपुस्तदपि द्वे / तिष्ठ दुःखं च । समुद्र घना च धी सखी च युवकोरियम् ॥ (Act III) also एकैकमन दिवसे दिवसे मदाथ नामास्त गच्छ मच्छास यावदन्तम् । तवक्षिच मदवराभ्युदयेन नेहा भवन्मव समीपमुपैवर्तात् ॥ (Act VI) where अथ refers to the अङ्गुलिं यक presented by the king to Śakuntala. वन कारित—The other form allowed by दृकार-वतरस्य च् (P 1 4 53) would be वन सख्या पदै कर्तात् ।

P 36 त दृशान् मन्विक्ष्वा—Refers to expressions like those quoted under अक्षयमन्वे above सस्यमाधी—For she did not await स्वयं a permission for the marriage सुस्यविक्षिप्तिका—सुस्यविक्षिप्तिका (सुस्यविक्षिप्तौ विदाया विदायायाम्) Cf. सभवात् रघुमानयाव सर्वोपकरणात्तम् । एवमाजोऽभिनिर्वात्तु विशेष्योऽप्यभिवाचक ॥—Mahābhārata Also

Ramayana—स जयान वन वीरो रामयादवसाह । For the practice of R X 14 व गमित्राम्भविद्वै वारभैवशोभते । सुभादीन्तुष्टुङ्गल सौम्य प-
 निशानुषात् ॥ रिष्ट्वा पठितः—The meaning is Love, happily, has not been misplaced in your case, though in such cases there has the danger of a mis placement because of the reason-blinding character of passion Thus Shakespeare The lunatic, the lover and the poet Are of imagination all compact सुमित्थ सृष्ट —Of विर नाङ्गपनेत्याह सतापस्तेडात्म रज मात् । बसुप्रमाव मा मा दा उवा एवा कार्यवचसा ॥ यत्र तु गुचि विषा विवत मङ्गचाणित् । एस्मि मा दाह विषय मोषपाशपनादिन ॥ (Manu II 114). —So its Vedic original is तथा इ वै नाङ्गपन जगाम न प य मा यवाष्ट इदमग्नि । असूयमावाहृत्तवडपनाय न मा न्वा व यवती तथा ह्यन् ॥ यत्रेव विषा गुचिमयवत देषानिर्गै ब्रह्मन्शोषतन् । यत्त न ह्योत्कृतमवना इ एस्मि मा न्वा निविषाय वृष्टन् ॥ इन्द्रायत्या—इन्द्रन् means a metre here. It also means a वेद मूल्य मुत् —This is to be construed in sense with मा as well for the well known fact of a sacrifice which helps the preservation of the world being possible with the fire elicited from the यमा wood For the world preserving character of a sacrifice of Manu III 76 चन्दो मास्तापुति एत्क्यारिचसुवतिष्ठत । चादि च क्तव्यत्त वृष्टि-
 वृष्ट्वात्त त्त प्रता ॥ अक्षय्येसाधारायन—Mingled with unguish

P. 37. पुरोचना एवामि—The द्वितीया-नपाठ with इति in all the existing editions is due probably to a confusion arising from the अङ्ग forms The proper reading would be प्रथमा Thus Vamana निवारतेनाप्य भित्ति काणथि न कर्मविभक्ति । पतिपनश्च प्राधिकत्वात् । सुमन्त —सुमन्त् meaning a flower is always plural थाप सुमन्तावर्षा अन्वत् । सिकता सवा । एत खिवा वृष्टते सुस्तक्योऽधुपयतयन् ॥ वासपविनी—The original sense of the word वेरि akm to the Latin 'virago' was 'a man or a male,' which sense is still preserved in the word पुरीत meaning 'a woman having no male person in the shape either of the husband or a son'

(अवीर निष्पत्तिः—Amara) The modern sense of 'a hero' has developed out of a corresponding change in the conception of man as in 'manly, 'manliness, 'manful &c गी.शिवसैन्—The word is अनुश्रवणत्वात् Cf Paṇini अनुश्रवणं पदमेकवचनम् । ह्यस्य गण भवतु = मन्त्रार्थं सुखाय भवतु ।

P 38 निष्कूल —The use is figurative and hence not condemned Thus Dandin 'निष्कूलोद्गार्यवान्तादि शैवयुतिष्वपामयम् । अतिशुद्धमन्वय मायकता । तथाप्येते ॥' किं लयादौ = डाङ्गत्रनिष्ठम् See note on sl 12 p 45 प्रतिरन्ध्रिनि —It comes to mean 'resembling' through 'rivalling' वनस्पति—A निष्कूलमात्र of the अविषह kind. By वनस्पति we mean a tree that bears fruit without flowers 'अपुष्पा फलवन्तो ये वै वनस्पदयः स्मृताः । (Manu)

P 39 अयं जन —See note on sl 40 p 58 आनन्दं दृष्ट्वा—आनन्द at the thought of अनुकूलता a near happiness by union with her husband वर, आशी —वर implies direct agency of the pronouncer for its fruition (or fulfilment), while आशेषु indirect through a divine agency अरुह इति—In the manner of a Vedic verse

P 40 अशीनेषु—Equivalent to अशीतकलु Similar uses are अणु वृक्षाणां विभक्ता भवत् 'स नदीभिर्द्वी कदिनं समावर्षी (Kirsta I 1) Grammarians would explain the use in three different ways (1) पीतम् (वानम्—भवे च) एतान्स्तीति (अर्षं आदिभ्याङ्), (2) कर्षी कर्मणोपयोगात् पातकता पीता इत्युच्यते, (3) सवर्गकादश्चरित्तिरे कर्मणि कर्षी क । अथाहुः—'वानादिषु-ने गृहेष्वर्षीणापतयद्वात् । अग्निदेवविपत्तात् कर्मणो-दन्मिका शिवा इति । आषादौ —A मध्यपदशपी समास कुशेण्य—कुशे (अने) एव इति कुशयम् (उपपदसमास —अहुः). अनुकूलपवन —A अनुकूलि The word is called अनुकूल (favourable) when it blows in the same direction with the traveller Cf R I 42 एवमस्यानुकूल-वायुर्षनानिदिदिपनिना । एतेभिस्तुल्योऽसौः(सुखकरोऽने) ॥ The word अनुकूल is used with the wind probably indicates an age

restraint The significance is that no such conduct would be expected from the king that might put their restraint at stake अथ परस्मान्—This shows the fervour of her love which never wavered for the approval of relatives

P 44 कनय पदविश्रयि—For a parallel expression of Ramayana अथ परस्मान् पदविश्रयि च । अथ सन्नायनं दुःखे न त्वं पदविश्रयिष्यति ॥ पदविश्रयिष्यति—अथोपपत्तिर्मात्रम् । चतुरस्रमहीसप्तती A तदुक्तं अनुवाकं would give the form *सप्ततीका For the idea of पदविश्रयि चम् quoted under notes on p 35 In अनु (elliptic for अनु सन्नायनं) the omission of the विगुण्य is explained by the principle 'दि पदमात्रप्रयोगा विगुण्यप्रतिपत्तो । --Vamana. निदेशम्—Having got married For the sense of Mahābhārata कश्चिद् विद्मि काम निदेशवद्भवत्पथम् सन्न ईं यदहं कन्यामुपलभ्य कदाचन ॥ 'मयाद् निवेशना प्रथमं कतेऽहं भीम', 'निवेशनाशब्दा भूमि कन्याभिरप्य चरामि योः ॥' This sense is preferred to the other (viz having placed । e on the th one) in which the word occurs in R XV 97 स 'निवेश कुपयन्त्यां रिपुनागदुष्टं कुपयम् ।' on the ground of propriety the word being connected here with the mother who is more interested in the son's marriage than coronation and the idea of coronation being well set forth by the expression उदरितं दुग्धममथ, also fittingly connected with the father which otherwise would be a meaningless superaddition Here अथोपपत्तिं निवेश and उदरितं भोज indicate respectively इतिभोज, विवाह and गन्धर्वविवाह For the use of कुटुम्ब in the wider sense of a राज्य cf. R VII 71 प्रथमपदितारुण्ये एव सन्निवृत्तं विजयितमग्नि नद्य रश्मिजायासमस्तम् । सद्यपिदितकुटुम्बं यातिमार्गोत्तुभाऽगुत हि सति कुटुम्बे सर्वैरेवा गृह्यते ॥ The desirability of the three things noted above and in the same order is also manifest in the quotation

P 45 विवाहस्य पदान् अनु—farewell

Handwritten notes and scribbles at the bottom of the page.

दुष्योधन निवेदः ।

The scene is taken from Bhaṭṭanarayana's *Venisambhara* A sequel to the death of Duhāsana, Vṛhasena and Karna

P 46 घाटी विह्वल — Whose dense foliage is gently shaken by the breeze made cool and fragrant by its blowing over the lotuses in the lake शशिपद् — Derive शशि (अ-उ-उ-उ) पशति (उ-उ-उ) इति । This sense of शशु is opposed to what we find in 'शो विना पृथिवी शशः' सुवाहित — The usual sense of शशः is 'sham, cooling' as distinct from causing to move' — its present sense, सुवाहित शशु-नेन — A fan untrought by human agency (it not begged of one as an artificial thing) Applies to the wind शशिचन्दन — A tree of paradise दृग्यपेक्षित बोधन — Befitting reverse of fortune (when luxuries are not possible) कोट्ट — Usually a she-elephant. Here obviously a he-हरीविष — दश in the sense of 'accursed' when occurring at the end takes the form दशक, as देवदशक, वृकादशक &c, एषाव — This too (referring to the उदयन of दुष्योधन) like the other one already fulfilled, viz the शक्तिपान of दुष्योधन In the other case there was a fight in which भीम had to wield his mace, received wounds and risked his life The present is free from all this Duryodhana's precarious condition led the charoteer to despair of his life. वा शक्तिवित्त &c — Duryodhana in his return to consciousness could hear only the last part of the Suta's speech — मानसत लया and his consciousness naturally begins with where it left him शशु उदयन — This does not mean that he actually knew where he was. This equally suits where he was before the swoon

P 47 शशुपद् — शशुपद् शशुपद् See note on sl 37 p 49 शशुपद् च — Notice the play on शशु The meanings that not only are the horses quite unable (by fatigue) to draw the

chariot but your hope is smitten to a level where no strength of horses would be of any avail इतं वदे—Away with delay that would be inevitable in going in a chariot (the horses being exhausted and requiring to be changed) Duryodhana took the Suta's speech in earnest though it was in fact a pretext for obvious reasons क्वलम्—With nothing to shield the body बालम्—Equivalent here to क्लृप्तम् एव—The wretch Refers to माम् निवृत्तेन भवितुम्—Must have returned The passive is idiomatic वृथाभ्रम—The वृथास्य attaches to his failing in his duties as an अपर which is pointed out in the verse itself कारितो नयम्—Admits of a second form by the rule वृथोत्पत्त्यास्याम् अवेनय refers to द्रौपदी's वेत्तुं कर्तव्यं and उत्तरोत्पत्त्याभ्रम— the main cause of the war

P 48 लपदुमेव—The present case was very much like that अविद्यमान The कर्तृरुक्त is accounted for by P III 4 72 'गत्यप्यात्मैक—' एव्याम्—द्वितीया by अविद्याकृत्यात् कर्म' एवमेव पादम्—Let the evil be averted न वेत्ति—The इत्तु was not wanted

P 49 वामसाहा—For the original meaning of वार see note on वामसाहा under p 37 पुनरुक्तम्—रु has the force of endearment अनुसूयत—Somewhat unusual in sense when applied to the mother अन्व न्ना—A faulty expression involving redundancy एवास्तु—Because it could not save its master's life तस्य परिणामति—Notice the analogy here °यास्तिना = °यास्तु वत् (not वृत्तम्), the वामसाहा being the things noted by the three preceding terms in the compound The words do not stand in their natural order in the compound which they do in an earlier part of the play (निषमोक्तस्तुष्टुहृदाश्चुत्तुमाधमकारध्यागद्मद्वयम्—Act I) For the allusions refer to the Mahabharata The sequence of events has not been properly observed in the analogy The sentence,

further, involves a rhetorical blemish called *भानवृत्तना*, the adjective *सु शासनं* differing in character from the rest which are all बहुव्रीहि क्लमम्—Understand some such word as दुर्नदस्रोः before this

P 50 कुशल मानकेषु—Carries a double sense वाँषा - सु बहतीति (सु + उक्) पर्याहुकशरी—A denominative from पर्याहुक मन्त्रिप्रभवेण—मन्त्रि are associated with wonderful powers of curing diseases

P. 51. कविज्ञान श्लोक—A बहुव्रीहि qualifying निनिषद इवोरधि हुदिनम्—Mark the analogy Construe सिंहबाहवर्णितम् (thunderclap), उपरत एव विष्णुच्छटा and मरा न्व मरा (honors of ra n) in their respective compounds नृ गानम्.—The idea of an actual monkey appearing in the flag of Arjuna's chariot is a mythical superstructure on the popular ensign (कविध्वज) गुरगर इव—The representation of कृष्ण with four arms in his human form appears to be a curious confusion of fact and fancy. The same occurs also in the Bhagavadgita VI 46, 51 भावित—A causal of either भाव् or कृ

P 52. निश्चय—शृ (with नि) when ईर्षदृ is here means 'to hear,' and, when ईर्षादृक, means 'to see' शिरीमुले—So called because of the presence of a शिरी (a dart) in the mouth कायोपरक—The उप in the context unlike its use in expressions like उपरिषात किञ्च नारायण्य and चन्द्रोपरान शनि हु केनापि निश्चयभाति (Mudra Rak-asa), simply follows the meaning of the verb. The uses of an उपरान are given in the dictum—वर्णचिह्नितान् पत्रेषु वाचित्तमनुवर्ते । विधिनाहि तमेवाद्यनुवर्णमणोन्वया ॥ अविभाषित करकेश—Expounded अविभाषित वनन एव चतुर्षु च करकेश यस्य The समास in अविभा वनन is peculiar वनन and वापयन being respectively connected with तृष्णुव and चतुर्षु in different case relations (ablative and locative). The difference must be obtained by the substitution of the preterite for both In

महश्वाम्भ प्रविभूतासिक्ता (Uttara सखेदरामाभितकम्पिवाही जाती त्विद्वपर्व-
सुखेन बाजा । महश्वाम्भ प्रविभूतसिक्ता कदम्बपट्टि रकुटकोरकेद ॥) we find
respectively, but no case confusion The epithet shows
quickness of the process similar to अविज्ञात वदिषा above.

P 53 धानुष्क—उदस्य प्रहरणभिर्यथै उक्त्. हर्षरोषकरुणासङ्गे—हर्ष
at the valour of the son, रोष at the enemy's action, करुणा at
the helpless condition of the son मयङ्गद्येष—Sc उपलक्षित

P 54 प्रथम्—The use of क्ता is to be condemned, there
being no समानकर्तृकत्व here सिद्धान्तम्—Expound सिद्धस्य नाद इव
नादो वस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथा Qualifies उचितम् भाग्यार्थम् यथा—यथा
is redundant and makes the construction faulty नानीमथीव—For
the allusion see Mahabharata वा द्यार इरो राजन् यज्ञा तनमखड्गान् ।
सख्यदेव्य पतिता नाथा वृकान्तनीमिव ॥ सा वभूव विसर्पन्ती विधा राजन् समुद्रा ।
केनपूजाद्रुक्कथा हसानामिभ पदस्य ॥

P 55 अर्धोक्त—अर्ध here means a part and not half,
कथया नाट्यदि—कथया at the discourteous mention of the king by
name इत्यस्य करोमि—A euphemistic expression for इमि
सावहित्थम्—With no outward expression of the emotion rising
within अद्गुणम्—वसौ—The simple meaning is Two flights of
arrows hit against the chariots of Karna and Virasena
तान् वर्षेत्—That means quickness of the flight of arrows

P 56 पुण्यवन्दो भवति—The purport is that दुःख would
be an enviable thing before this sense of wounded pride.
एतद्व्युत्थाय—A वदुवादि

P 57 एतन्तम्—Thus being the last, for Karna was at
the point of death किमात्मभ—Expound क थारम्भो इत्ये ।

P 58 अधिवन्—Because obsequial यन्तोद्भवम्—See note on
परश्वेष p 41 इतत्तनुम्—See note on इतिमि under p. 46 इ सिद्धे—
At the death of our own men निर्दुर्लभे—At the death of the
enemies अथवा—Seems to be superfluous न हे—Sc. अधिव

गसादि (since we are one) न मे—So अस्मि तसादि (for the same reason) शां विद्मः—A form of blessing

P 59 गन्धारी—In this we find a trace of Candabar having formed part of ancient India कृताशयव—Reclining The meaning of the lines is that it is a strange irony of fate that Dhrtarastra should inquire after the condition of his wounds under circumstances quite different from those he expected

P 60 कथङ्गम्—The use is not quite so happy The author means 'कथङ्गम् सुगन्धिनी'—We have कथिनी and कथिनीणी when meaning a कथिनी woman' and कथिनी when meaning 'the wife of a कथिनी' क—क—There is a great discrepancy between the two श्री कथङ्गौ मद्दम्भरं धृतराष्ट्र । नन्वस्महे—कथङ्गं हेतुः = कथिनीयं सुगन्धिस्य—Including सुतुन्नु his step-brother

P 61. अश्विनम्—May be taken to mean either first or last i.e final, according as we take it as a विपुल्य or a अनुप्रासि In the latter case it is similar in form to अनुप्रास दावादा—Derive दावमदन्वाति (दावम् + अन्) or दावमाददा इति (दाव—पाङ्—दा + क) दाव meaning heritage or ancestral property उपदेष्टव्यमिति—Expound उपदेष्टव्यस्य धृति ।

P. 62 दावता कथम्—Understand सुन्दर्य or सुखादन after his नानुमन्त—'तस्य दावतास्य मदा अश्विनमदन्वाति मत्त ।'—lagaddhara मत्त—See note on सुवर्णस्य above विवृते—Occurs in a different sense in the line पाद् विवृते (withstands) बभ्रात् सनादुरव उच्यते । (Mahabharata) दावविगतम्—The use is hardly usable conveying as it does, no sense of subsistence in the present case For the association of such terms with the sense of subsistence refer to अश्विनोत्त, अश्विन रायुगन्त, पवनाशन, अशिराशन, विविताशन शिरशन—See note on दावता under p 49 हतगन्धारा—See note on हतकने under p 46 अना सन्ध्यान्—Compose yourselves The form in active will read अह्वाने सत्कनीयम् । कम् शश्वम्—Notice the idiom अह्वय—See अश्विनो

P 63 कश्चिद्वृत्तानां—Who held their sway over the whole earth ये—The word एत is a सर्वनाम even when it means as here an enemy अन्वय—See note on the word under p. 60. साहचर्य—No variation in order The reverse of वैयर्थ्य.

P 64 विंशतिनां अश्रुत्—Shedding tears and thus communicating what had happened viz. Karpa's death सुखेन &c.—The meaning of the Joka is this Salya's entry in an empty ear which indicated that all hope was passed shocked the concourse as if a dart had entered their hearts.

P 65 वृद्धसेनासल—Suggests the reason for his leaving his friend कर्त्तव्यतद्—Involves a scientific allusion viz. that of the sea swelling at the rise of the full moon.

P 66 भवति साहस्यु—Of 'साहसे भा प्रविशति। एतत्—The neuter use is unusual

P 67 वायु इत्येतं &c. That is । is a hope against hope. एतन्नाम्ना—To be construed with अनिश्चित above एतन्नाम्नि—As a substitute for तद्देवार or else natural water कश्चिद्वृत्तानां—The interrogation is not needed as the एत had not finished his speech The interruption indicates a startling sensation

P 68 विषो—An example of एतद्वयम्. The other forms मां विष and महाविषा will be included under इतदेव विषो—See note on विषा above एतन्मृतम्—Radha was the name of Karpa's foster mother बहुला—The use is prospective न च विदम्—The word इदम् is used adverbially here in the sense of इदम् वायु इत्येतं &c.—C. Uttarachanta. किं च, परिचयं विना न च यथा । एतद्—This is a slur on Karpa who was no hero in his opinion.

P 69 एतत् अश्रुत्—Alludes to Droga's death by the hand of दुर्वासस इत्या मत्—His देवत एत and एत are a useless burden upon which as these were not employed in preserving Karpa's life कं कर्त्तुं कं सुदोषम्—That is there is no difference between the two

मरीचि-वृत्तान्त ।

Prince Rajavahana—to whom the story is narrated by Apahāravarma his friend—in the course of his expedition came with his nice friends, to the Vindhya forest where he met with a Brahmana lad who needed his immediate help in some matter whereupon the Prince, leaving his friends who were then asleep, followed him to the nether region—the scene of the help required

कदाहीनै विवरम्—The narrator had come to know this subsequently from Rajavahana's own mouth अद्भुतम्—In the country of the अद्भुत चम्पावा —चम्पा was the name of the capital अद्भुत —From him (Marichi) जगत्त्रिम्—Your whereabouts न्ययामयम् —Saw See note on निगम्य, under p 52 नृसम्—For the elision of न see note on Si 49 p 50 मातुलोपम्—So as to excite the pity (i e of others—the by standers) आशङ्कितकामम्—Close upon the heels आर्त्ता—वेदना —A तस्युत्प, वेद meaning 'famous' here एवा वो दासी—। e my daughter, विनाशवति—भाविश्वनाशोऽथ कट

P. 72 दीपान्निवासु—(१) दीप—The morbid state of the three humours वायु, पित्त and कफ (२) अभि—Digestion (३) पातु—A constituent of the body The constituents are seven अक्षरानुद्वाहमेहीर्द्रास्यम वायुकाय वायव । समीपे दस वैक्या रोमश्वन्नाशुभि सहा' चा पश्मात्—May mean either from the fifth year onwards' or till the fifth year In the latter sense अन्तिर्दरेण would be desired for the sake of averting evil influence (दृष्टिदोषस्य वाये भवत्सदात्) अत्राविनाशम्—Of the treatises on erotics (by दासव्यासव and others) एव विद्यात्—विद्या is to be construed with each of the three words by the principle द्वाद्वात् अथवा एवै इत्येक सम्भवेत् । एवैव सु—सुखात् = सुखदुःखादिशेषानि (highs of souls), निर्विवा = चतुरङ्गाणा (games of chess &c) शिष्यवित्तम्—See note on आर्त्ता विलया above. अत्र ह्ययम्—अत्रतन्नाद् अत्रय इ वाच्यत्वात् इत्यम् पातुत्वं सूक्तानुवति वेत्वं एव यद्व्यापेति भाव । —Nihvana अन्ति

पत्य—'पूर्वासेतुकाशाने'—Bhusanā कामरवीहते—(1) 'स्वायचीकृते'—
 Padachandrikā, (2) केवलमेवावर्तनीकृते न तु भवेत्तदीकृते—Bhusanā
 साधनम्—'दाधनम्'—Laghudīpikā विगृह्यसाधनम्—Disjoin विगृह्य + सधनम्
 or साधनम् विगृह्य = quarrelling अनु सधनम्—Chances of
 profit and loss involved गतिहायाथ—So अधिकार .

P 73 उदयनाया—Grow passive उभयन् + वच (कृद्) 'उदयं-
 समानाकार पूर्वपद धातुसहाप्रयोगके मध्ये भिक्षोपिने वृषक् कियत इति । तेन मन-
 वृत्त्यापगतः ।'—Siddhāntakaumudī गुहाद्—The word गुह, when
 masculine, is always plural and means either a house or
 a wife सद् धर्मैर्वायं वचयति—As is the compound विवर्ग Also cf
 Mah bhārata धर्मो धर्मो च काम च स्यात् वदता वर । विमन्य काले काश्य
 सर्वान् सेवत परिहृत ॥ इव किञ्च जनात्—From an insignificant person
 like myself विवगं ज्ञानम्—The knowledge of the relative impor-
 tance (lit superiority and inferiority) of the three aims

P 74 धर्मादौ—Thus व्यास —'धर्मोदयं च कामम्' पत्यवर्तते—
 Depends much मनधीव- धर्मोदयप्रसंगे न वर ज्योत्सुपद् । मूर्खोनाथन
 वर्त्तन तु वाञ्छन्वहारसिद्धतेन ।—Bhavana राजम् has a double meaning
 here धर्मोदयप्रसंगम् उपपादय स्वयंभावे धर्मोदयम् The very thought
 of which is delightful विधित्तपानवर्तिन —Qualifies तस्य (सुखस्य)

P 75 अनया—ie काममन्त्रणम् विस्मयवर्धनम् —'बोराया विस्मयवृत्तः,
 काममन्त्रणीवर्गाया धर्मवृत्त इत्यर्थः ।'—Bhusana बद्धिहीन—Arose
 स्वार्थे—Your own interest, viz spiritual pursuit मत—
 From me दास्यव्यवचन—' क्वदाह कियते चेत्या दास्य कार्यमिति
 पचयचन । —Bhusanā अधिवर्तये—'मद्दयोदयस्त्वयै ।'—Pada-
 chandrikā स्वगत अधिवर्तम्—The meaning is—The राग or अनुराग
 had been infused by her own seductive power which was now
 withdrawn and as a result thereof a reaction in the shape of
 acute dispassion came over him मद्य—Your object, viz infor-
 mation about your friend चद् इ—Notice the double meaning
 of तस्य and राग भिन्न suggests that the तस्य (that got a hold in
 his mind) was very great It appears from the description

of this part and the use of the expression उद्दिग्नाय in the beginning of the narration that the disillusion referred to took place that same day just a short while ago अनुसृतं वाचनम्—In obedience to the ascetic's order अनुसृतम्—Sleeping with him उद्वेगप्रसव—उद्वेगान्प्रसवितुम् ।

76 एवम्भूतस्यार्थम्—Refers to the circumstances under which he met विश्वामित्र ।

चन्द्राप्रीडं प्रति सुकनासस्योपदेशः ।

The piece is taken from Bana Bhatta's Kādambari. Sukanasa the minister delivers a course of, practical advice to Prince Chandrapīda on the eve of the latter's coronation as best apparent

अमानुषेभ्यम्—Unlike ordinary तमस (darkness) which is मानुषेभ्यम् Similarly construe the rest एतेभ्यः समवायम्—Cf. वीरल वदसत्यसि प्रमुलमभिवेक्षिता । एतेभ्यः समवायम् किमु एव अनुसृतम् ॥ अथ इति इति—A covert allusion to the Sankhya philosophy तव तमस—Adjective to तमस Bhanuchandra understands पुरस्त्व, which does not appear happy वाचनम् means 'nature here The phenomenon attaching to water is a common experience नैसर्गिकस्य will explain this as the restoration of its natural sweetness by the withdrawal through admixture with a उच्यते substance, of the extraneous elements that overpowered it

P 77 अकारणम् * दशनाम—Cf R III 29 विवा द्विजानुपदिष्टा प्रतीक्षा । अथयत् युवा—Cf Uttara प्रभवति शुचिं विमोदयति मण्डितं चूरा चम् । इतरस्य—1 e मन्दाय करिष्य * मरुत्—'द्विजाना इति-द्वेषशयनाय शक्यामथ कथं न्ययत् इति लोकार्थि'—Bhanuchandra आत्मनः चरति—Cf चूरा वदति न कीदृशं ताम्बुत्तं मुच्यते चम् । सुकनास्य भूषणं युवा एवावेकैव सत्सवती ॥ Also Bhattacharya व चूरा च चूरा च इत्यम * वाच—Hence the adage वाचसु चरिमायेषु एव कस्य न जायते । अकारणं विनयम्—Neither Ineague nor

learning can effect culture in an ill-natured person
 अकारण भवति—Construe कारण न भवति For this व्यासदीजन
 of Uttara अकिञ्चिदिह कुर्वीय सीरवेर्दु साम्योदिति । तस्यैव किञ्चि
 द्रष्टुं वा हि यत्र प्रिया जन । Also Pāṇini's sūtra अर्हस्यस्योदिति
 च इव * अनन्य —An illustration of the ineffectiveness of language
 Here the कारणशून्य coolness (चन्दन being cool) does not get its
 transmission to the कार्य (चनस) चन्दनप्रभम् —Sprung from चन्द
 (by cooocussion) प्रथम वारिषा—Illustration of the ineffective
 ness of learning For the causal relation between अनु and प्रथम
 of Kirata II 32 तुदि भूषयते अनु ननु, प्रथमस्यैव भवत्यनुश्रित्या । प्रथम
 भवति—Cf कुर्वी परिहर्षन्त्या विद्यालक्ष्मणोदाप सन् । मणिना भूषित
 सप विमनी न भवत्यु ॥ अतः “कृद्वाचम्—Cf R I 23 अनाकुप्यन्
 दिवर्षी वेदाना वाद्वेषन । तस्य पर्यस्तोऽसि हि नृदस्य वासा वना ॥ Also Manu
 न तत्र नृदा भवति यनाथ पलिते विर । या वे प्रुवाश्वयोदानस्य देवा रणविर विदु ।
 कथ्या वेदा—The use is cognate in sense to चाकुप्यन् and such
 other expressions

P 78 उभय उताम्—The चक्षता of इदानी is proverbial Poets
 however would oftentimes like to attribute this चक्षता to the
 disqualification of the master Thus Kalidasa—येन सिद्ध
 सभवेदीपलट स्वपादश्लेषेऽपय मृडम् । (R VI 41), and Bharata—
 सुतमभविष्यत् वे विदुर् विनश्यन्ते न यथाजन्मव । जनकस्यचिराय सम्पदानयस्ये
 षणु चापकाशयम् ॥ (Kirata II 41), गर्भरत्नम्—On this Brahatsamhita
 —गर्भरत्नमस्तुपितृमापायपुरमथनिपातवशाकरम् । दीप्ते गर्भेऽङ्गुर्ध्वमिदमिदमथ अथ
 सत्ये ॥ Also अनकवर्थाऽङ्गुति खे प्रकाशत पुर पठाकाशमतीरवाभितम । पदा सदा
 नाभमनुष्वापिवां विरयस्य भूय रथ वस्तुपय ॥ गणकान — Expound
 गन्धप्रधानो गण (शाकपाथिवरसाद् गन्धप्रधानो) A गणकान is thus defined
 यस्य गन्ध उमाध्याय न विहति प्रवेदिषा । तं गन्धरहितं प्राहुर्गुणैर्विजयवदम् ॥
 —Palakāpya सरसता अन्तम्—The non-coherence of learning
 and wealth is a common theme of our poets Cf Vikrama
 परस्परविरोधि वीरेकारयान्तुर्लभम् । सद्रत श्रीसरस्वत्याभूवेऽस्तु सदा सताम् ॥
 Also R VI, 29 निर्वर्णभिक्षासद्वैकसम्पत्स्विन्दव शीघ्र सरसती च ।

P 79 वाक्यान्—अक्षय (अक्षय च—अक्षयभेदात्) ननु तोय वापि—Which means predominance of water in her constitution and hence un-susceptibility to तृष्या (thirst) which means want of water अमृत राशि—अमृत too was churned out of the same ocean. For the meaning of सद्य in महोदरा see note on सौदरा, p 41
 स्वाम सुगाथाम्—For सुगाथ being allured by songs of सुरतमाला-पवत्रमनिभृता इति पञ्चमिधिव यत्नः ।

P. 80 उपाय एतदयम्—Based on the fact that परा makes its first appearance on the head in the shape of grey hair
 Cf R XII अ त कर्ममुद्रमाह्वर गते आ वैश्वतामिति । कर्मवैश्वतामिह भवितुश्चमना वा ॥ "दोषोपधिदेव—The देवस when taken with कृतमृत् will mean the three विकारस of वायु, पित्त and कफ पशामि—Here only the हानोद्देवस are meant Including the कर्मोद्देवस and the mind (which is both a हानोद्देव and a कर्मोद्देव) the number would be eleven कृशुन विकारि—कृशुन when construed with कङ्गस would mean 'the eye' जातुव—Derive जातु + अत् ['नपुंसकस्ये पुं' इति पुगणम्] क्वकम्बव—With one who is त्रिसृष्टिहृत् would mean 'yellow'

P 81, वापेरिते —For the idea as construed with कङ्गस of चहरे वाहसुमेरुस्य विपरीतो पञ्चमः । अन्तर दशति ओषधस्य भाषे त्रिभुवने ॥ यातवन्ति—Causal of श्च् The root is reduced to शीव before a सावर्ण्यसुक पश्यत् टाक इव —'दुर्गोपधिविशेष-कामहात् कुमुते ऋ । अह-मसन्नयोर्न्य महोऽभाव विदुत्तया ॥' महापाठक—मङ्गलस्य गुणकान् सद्य सुर्विदुत्तया-यम् । महाति पातकान्दाद् सन्मोऽभाव तै सद्य ॥ —Maau XI 53
 आश्वानमतिनीदके —नरस are proverbially the most cunning among birds. Thus we have expressions like वक्रजातम्, वक्रवृत्ति &c. The expression आश्वानमतिना though meaning quite a different thing here recalls to the mind the actual नक्षत्रम् in Yaudhishthira's सूक्त 'तृष्या सुभावा गच्छिती चकाराप्रितया मय ।'—Mahābhārata. अत् प्रवेयसम्—For the use of 'सुद् प्रवेयस्येवदुदि ।' Malavika भविवशी रक्षिण्य —The long ई is the effect of शीव The option

about the lengthening of the final *इ* applies to words other than a *लिन् प्रत्ययान्त* ('कृदिकारादिकिन्'). अनिशेषता—On this we have—'निविशेषं नदा राजा सम सर्वेषु वर्गी । कस्यमसमर्थां नामुत्साहः परिहोषते ॥' मत्स्यधर्मशास्त्रः—A चापेकरथवदुर्मोहि. The सामान्य 'अन्' is prescribed by the rule अर्थादिनिन् केवजात् अत्तानत्—See note on si 35, p. 34. देवताव्यापारवत्—देवता here means 'divinity' (देवता) and not 'a deity'. असत्त्वम्—Unreal. अन्तःसम्भावयन्ति—That is, think themselves विष्णु himself, the other two arms being invisible. तदन्तःसम्भावयन्ति—That is, take themselves to be विद्, the third eye being concealed under the skin.

P. 82. अनर्थात्सम्भावयन्—A वदुर्मोहि. प्रथमा would be preferred. विदुष्यन्तम्—Derive विदुष्य as विद् + ष्य (' विद् : ष्युर्लुङ्'—P. VII. 1. 36). वर्णयन्ति—See अन्तःसम्भावयन् च । अर्थादिनिन्—See note on SL 29 p 58 अर्थादिनिन्.—Of course those that are vile-charactered. The expression means no reflection on the woman class, though, it must be admitted, our ancient writers have oftentimes been a little too ungenerous on that side.

P. 83 उत्तरं च—which you are neither, being ' मङ्गलैव गीर्वाः ' and ' विद्वांसःसत्कारः '. इदमेव च—For this (the following) reason also For this adverbial use of इत् of Uttara इदमयत्तोर्यथापि सप्तोद्वयं सप्तैव । सप्तद्वीपः—The 7 द्वीपस are अन्तः, द्वय, द्वय, यावन्ति, द्वीप, यावन्ति and द्वय, each measuring double the area of its next preceding to the nearest approximation. The cosmogony of the earth, as conceived by the ancients, may be represented by a set of seven concentric circles, the innermost being the अन्तःद्वीप, and the six annuli beginning with the nearest to the centre, the six remaining द्वीपस in order, where the circumferences will represent the seas surrounding these द्वीपस or insular continents आरोपयितुम्—आरोपयितुम् We could read इ optionally for ष in the word.

महाश्वेता वृत्तान्तः ।

This is a second piece from the Kādambari Mahāshvetā, a queen Princess, recounts her life to Prince Chandrapida

कान्दाम्बरीप्रियेण—See note on the term under p 77
 चन्द्रम्—The origin of the word is thus given in the
 Ramyana कन्धु निर्वणनादेरे रमात्तन्नाद् चन्द्रिय । वनेषुर्वंशुमभेडे तस्मात्प्र-
 रसोऽभवत् ॥

P. 84 मुनि—A feminine gender here चन्द्रमुनिं वाच्यम्—
 A parenthetical sentence, तदेव—The force of एव is exclusiv-
 eness (अन्यथाप्यत्र च) here The uses are thus given
 अयोगमन्वयोग/वाप्ययन्नायोगमेव च । अत्रचिदनापि कर्मस्य निगमो व्यतिरेकः ॥
 भारतवर्षीय—उत्तरं यत्पुनरुक्तं दिवाद्यमेव दीपियम् । वर्षे तद् भारत नाम
 भारतं च सन्ति ॥ भारतवर्ष, with the ancients is a part of
 जम्बुद्वीप, one of the 7 द्वीपः comprising the earth For
 details see note on समद्वीप under page 83 किञ्चुम्—For
 the form and etymology of this word see note on किञ्च, s.
 78 p 40 वर्षवर्ष—The वर्षवर्षः are seven in number * दिवसान्
 हेमदृष्ट्या निषधी हेमदेव च । वैश्वं ऋषीं च पृथ्वीं च भूतेषु वर्षवर्षम् ॥ —Hāravali
 भगवतीपति—Rhetoricians take objection to the use. With
 them either भव or some such expression as उभापति or त्रीद्वीपति
 would be the right form सोदवैषाम्—See note on सोदवैषी under
 p 41 किञ्चनानुशा—Bhānu-chandra read, किञ्चनञ्च and renders
 it by चन्द्र. मन्दाकिनित्तु, लीलायात्—See note on लीला पद्य
 SI 45, p 36

P 85 यत्समेव—The addition of सम is necessary एव
 being feminine and hence unsuitable for the idea of a husband
 सप्तसुताम—Of R IV 85 यथिनदुभानेव कौमुदी मघसुक्तं यथामिदमित्युक्तं
 लङ्कानाम्भार्यै । इति समसुप्तयोवकित्तुल्लस्यौ । मघसुक्तं तु यथाभिमित्युक्तं विदुः ॥
 अतिदुःखान्तरुत्सामिनी—i.e. the chief queen. एतत्तु by लङ्क्या
 means the inmates thereof, i.e. queens योकाय—To be cons-

traced with लो. एकेव—This precludes not only other daughters, but sons as well. She was the only child—a daughter. अनन्तरा—This obviously refers to the state previous to the daughter's birth. An instance of what नैयायिकस would call a प्राग्भाव. The derivative meaning of an अवयव is न पतति यो वेन आतेन दग्धेऽहनि—Thus Manu II 30. काम्येव दग्ध्वा तु द्वादशा वास्य कापेव । यथाप्येव—For she was literally white in complexion. नदिनकुमुद—The कविज्ञानम् precluding the blooming of कुमुदs by day is overruled here by the peculiar condition of the place. कुय—Hence the inference that the पदs were गुणितs. पशुत—So called because nursed by other birds (crows).

P 86 अनाजातपूर्वम्—Expound पूर्वमाजातः चाजातपूर्वम्, then नत्. मुकुलिव—मुकुल (a denominative from मुकुल + क्तिप्) + क, and not मुकुल + इत् + कौतुक + दसानि—Dipayan कौतुकतला अभ्येद हसानि-कौतुकतला explains the increase of the juggling. The swans were attracted because they took the sound for that of their own species कल्पिप्रमत्तप्रदापदपर्वम्—To attain the full orb. अष्टमत्तेन—अष्टम (an odd number) here stands for 'three'. The exact number is determined from the context. Thus in अष्टमच्छद it stands for seven. The same applies to its synonym विषम. वहीकृत-कामम्—For the elision of the न् of तुम् see note on Sl 49, p 50. अचेकुर—The affix in जन् is अट्, अट् would give the form अचैर् अत्रयहा चादिभेन—This, as also the other idea that he was dressed in a मन्दार bark must be explained from the standpoint of her subsequent knowledge of his being a denizen of heaven स्वस्वपातिम्—For he was a master of all branches of learning and the acquisition had come to him with no strain on his part कर्णोत्तरीकणम्—The use of कर्ण with अत्रय which itself means an ear ornament finds justification in the following. कर्णोत्तरीकणवदे कर्णादभ्युत्थितमित्ते । सतिधानादिरोधार्थं रिपुभेदेनास-भवेत् ॥ रिपुभेदात्—Smile is, practically, white

P. 87 कृषिक कृषिकम्—The कृषिक is a constellation of six stars कुतुम्बर्षिण—From the qualifications it appears that the मन्थी was white अदृष्टपूर्वम्—Expound like अनायासपूर्वम् under p 86 मन्थे च कारणम्—The conception of the moon and the lotus as products of earlier practice means their inferiority to his face सद्रूपस्तु—Compare with this Dandya's description of a parallel case. अनायासेन सद्रूपं तथाया नूनमेवा दुष्यात्तन्वादेन निरिच्छा । नो वेदभङ्गपूर्वविवर्धनम् यानिपुणो यदि स्वारादि क सनामशावसापला तरुणी किं न करोति । —Dasakumara वदु एति—By the principle यदि कस्यास्मिन् कस्मात्प्रथमद्रष्टुमवाप्ति । उ-ह्वसिन्नि निमग्नम्—With linkages forgotten along with the breaths, 'forgotten' in the latter case meaning 'suspended in their work' For a similar use of सद् of Dasakumara उद् विदुम्यामवाभक्तपदधि काश्चन कुमारी ददर्श । सद्रुद्रम्—Qualifies अलोडयन अविनाम्—Distinguish अविन् from अविन्त the former meaning a supplicant' and the latter 'rich or significant, जानना—Derive ज्ञा + एवच् (ज्ञाऽऽ उभयवादेव) अयनन्ती कश्चानाम—Having no control over the senses, कण्ठाम्—अधीनार्थदेयाम्' इति कर्मणि एडा

P 88 पुत्रभङ्गा—A वदुर्बेदि (पतुप-ए' अयनद्) अहसानम्—अहसन is not a सर्वनाम and so अनाहाडे अयेत एव—एव is used in a double sense here The coincidence of its disappearance from the feet and appearance in the heart is the basis of the conception क—क—See note on the use under p 60 न पुन - एवा—And so happier than I who could neither give up modesty nor turn away कातो हि पुषाथ—Here sprung and excellences of the object of love

P 89 अदृकोपा—See note on सुखमन्त्रोप under p 63 ह्मा—मला (पान्नामभवेकार्यत्वाद्) मदनत मासरेव—C: 'कातो हि पुषाथ above मन्त्रम्—मन्त्र in the shape of counting prayers which the अहनाहा failed to perform The use is औपचारिक मर्त्येन दिप—The idea is that the white of her eye shedding

lustre below turned the forest into a tract teeming with white lotuses, while the blue of the eye shooting forth blue rays above made the whole atmosphere look covered with blue lotuses.

P 90 इयं पश्यती—Another parenthetical sentence. See note under p 84 अतिरिक्तम्—For all luxuries as such are prohibited for a मङ्गलचरित्, as in Manu II 177—इयंनेत्यु मास्य मय मास्य रसान् शिव । अनुहरन्=हरन् । e गच्छन् For the peculiar use of the उपपन्न see note on कौपोपरक्त under p 52 पश्यद्—An elliptic use corresponding to the English 'please' इयम् . . इयंशिक्षा—The goddess's own eagerness to serve is transferred to the मङ्गली पश्य . पश्य—Compliance with her request.

P 91 इति *महा—Expound इति इतिपरिमह पश्ये सा तावत्करोत्—Placed it. See note on इति under p 89 कथिते—अनेके कथये रे वा कथिते इति—इति seems to be the proper reading though it is कथिते in the existing editions, कथिते would make the एवम् a future event, while इति a past, which latter is the case in the context पश्यन्त्या-मेव—Even before it reached. For the force of एव see note on एवे under p 84 इति *महा—(Adjective to अन्तर्गतम्) A prospective use, for this was the case after it had been turned into a कथितेकथये इति *महा—Expound इति *महा-असूतयिह, तद्वत् पश्य, तस्मिन् मया म् इति *महा . . इति *महा—Expound सौभाग्यमेव पुत्र (thread) नेन सूत्रात् परिरुद्धिन्—Loss of firmness.

P 92 अस्मानविरचित—For there was no real anger, तदेव—The force of एव here is 'exclusiveness' (अन्वयवाक्य-वेद्ये) See note on तदेव under p 84

P 93 केवलम्—Qualifies अतिशम् *पुरासादम्—पदैरुदरे पद-समुदायोपचारादन्त-पुरासादम्—Bhāṣyauchandra द्वारि—By the principle known as the वेदशास्त्रिक or the कात्यायनशिव श्वाय, the word can be construed either with the preceding or the following

expressions 'सङ्गमत्वा—Because that (रेवत्युत्तेव) was dear to him तव इच्छायापि 'अपिह्यद् पाविकुर्व्य निराकरोति ।' —Bhānu-chandra तदाह—Expounded तव (subjective) प्रीत्या (ie for मोक्षप्रद) गृहीतमीवमता—The मोक्ष was really due to her pensiveness स्मर पादा—A इतुगर्भे विधेयम् Her पदापाद for him was the cause of the following ascriptions, हुनि तात्—The idea here is not that हुनिप्रद was भाव्य with her before and only now assumed अयाम्बता, but that अयाम्बता had all along been there and now she only found the secret of it. Similar should be the construction with the rest in the sentence तदाह इति—Expounded : स भास्वर दास लक्ष्मि, दूरत्यस्य—Should be construed with all the पदवाचक पदः वसुकिनी—The lotus plant (of course with flowers) The sun and the lotus are poetically conceived as lovers सागरवृत्तेव—Alludes to the flowade मस्तु पया—The idea is suggested by the expression कर्षणनवा A रश्मिस्ता would similarly stoop to the car and whisper love matters क्वचिद् वृत्ता—The कवचवितरण was contributed to by both the मन्त्री and the रोमाञ्च द्वितीयात्—Optional for द्वितीयस्यात् चित्तादिन्—Somewhat late रज्ज्—Keeping (ie evading or avoiding)

F 94 क्वचिदिति—For the use of क्वचिद् in the singular, see note on हुनिनात् under p 37 मन्त्रविन्—This shows the vast number of the मन्त्रे princes that owed allegiance to him and also the frequency of their homage अन्वयार्थेण—The manner of a supplicant, अविष्ठादिनी—For the face is an index of the mind वसुकिवितरण गुणा वसन्ति 'शशमावे—Expounded वाचक्य मान् The usual form is the substitution of a वदित्त्वस्य for मान् कर्तव्ये नि वचनम्—See note on हुतात्, under p 89 अन्वयार्थेण—Expounded क्व चित्ता वेत्तात् अन्वयार्थेण—The अन्वय here is the communication of the अन्वय referred to in the preceding sentence चर्च वन—See note on the expression sl 40 p 58 वचनार्थेण—वचनार्थेण means ३ part, and

the compound must be treated as a नित्यसमास of the चरित्प्रद kind सर्वा जेय—Permeation into the whole body चार्वाङ्—A verse in the चार्वाङ् metre The metre is thus defined 'यस्या दादे प्रथमे द्वाह्य मा-
नासया तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चम्य स्यात् ॥'—Śrurabodha

P 95 हस उव—The मुञ्जाहस by virtue of itself cannot attract the हस, but only through its resemblance to a निसहस्य चनया—By this, viz the billet-doux in the चार्वाङ् metre referred to above प्रमत्त्वार्जन—Of one who has lost, his way कपोलमो—अवच्छेदे उमी The same is the case with महेषु. See note on चतुर्विंशत्, § 88 p 42. कात्रम्—अव-नसवोणे रवा चनयेव—The force of एव here is चन्वयागवने-इद and is to be distinguished from that in सार्वभौत and सवैव where it is अव्योमव्यव-इद See note on the point under p 84 हृदयेन—कर्तारि र वा 'मनुकरावन्निवृत्त'—All the existing editions read 'नलोषु which can seek defence only in the bye-rule समासात्कारिरेतिलस्यविशेषे । The main rule 'चतुर्था' would necessitate the समासात् 'क' giving the form 'असीवत्तु मासीकृत .सुगहत्—The couples parted with their hearts following their mates, which is described poetically as being transmitted through the hollow of the common lotus they swallowed at parting

P. 96 रसाङ्गनाम्नाप्—An एकवचनशब्द रवान ~ देवन्—Of Śākuntala । 'अनुदास्यन् मुनिद्वया सःसा दिनैरेव वारितप्रसङ्ग । रसाना-
पनुचञ्जलि मधेर पुन मतिनिवृत्त ।' उदाहरण—उद् refers to पुष्यरीक । शिरीशाभिवादा—Expound विहित अभिवादा तथा (and not वरवा) .

P 97 आस—An introductory particle similar to the English 'there' कुतुवादवच—For the form अचद see note on the word under p 32 चाषम्—अव-उसवोणे रवा चनयेव—Harm to life न हि द्विवा—'द्वी नभो यद्गार्थं वसव ।' and Vāmana—'सामान्यविषयविशेषे द्वी प्रसिद्धौ ।

P. 98 मन लोम इन्द्रिये—Alludes to the story of the senses in the Upanads Refer to Chhandogya V 1 and Brhadāranya-

ka VI : कर्मकेवाम् = रोनाडिकेवाम्, अविनश्यताकाम—A visible analogy of अविनश्यताकाम with, अस्य यद्—अस्य here is viewed as a king not in respect of his permanent character as अतुल्य, but in respect of his present sway over nature, महाभूताधिकारम्—'महाभूतानि वेतासः'—Rhamachandra. Contrast with this sense what it has in the following—ते तथा विद्वे नूनं महाभूतसमाधना । तथा हि सर्वे अत्याप्तं परार्थकृता सुखा ॥ R I 29

P. 99 अथाकारम्—For the long ई see note on SI 76, p. 62. परिभूय—This with the other two—परिगणय and उन्मूय—are to be construed with सम्पत्तेन as the agent In परिगणय the अविद्यु is accounted for by the rule त्वपि अनुपूर्वात् (P VI 4 56) तस्मिन्नि—'दार्त्'—That पुनर्दोष was उपलब्धोपहित we know from the original For the meaning of एक in एकवारं refer to the lexicon: एकोऽन्वये प्रथमे न द्वये केवले तथा । साधारणे सनादेऽन्ये कृत्वावाच्यमुच्यते ॥ उपनानाहवसात्—Expound अदवसात् as अदवस्य भाव । See note on वाहमावे under p 94. स-ता रक्षात्—An उपपत्त्यर्थोपी अनुपूर्वादि The चक्षुः as used here must be white to correspond with tears The property of नून which implies a multitude must be sought in the implied duality of the eyes. सुहृत्—A बहुव्रीहि with हृद्य changed into हृत् by P. V. 4 150—'सुहृत्सुहृदौ विना-मितयोः' । मन्वयद्वन्द्वेन—For the use of दृक् see note on ह्यपि under p 46. स-छत्तु—'अरोपवति—For the idea of Niti-a-taka—आप्तं वातदृशात्पुन्युभिसौ रोदु पक्षुत्तमे हेतु नूनार्थे विरीचकु-सुमन्नेन स्तद्वरे । मासुर्वे गतुवि-दुना ग्वादिषु चारानुपिरीचते नेतु वाक्कति च तजान् पापे सता सुके पुत्रास्वदिभि ॥ and Śakuntala इह किंवा-वान्-नमोदर बहुस्तः त्वम सापयितु य इच्छति । सुत स नीपोपपन्नपाया यगीलता हेतुद्विर्भयस्यति ॥

P. 100. हावमई—A नित्यमनास of the अविद्यु kind चासीविषः Expound, चास्या (तात्प्राद्वर्याया) विष ददत, सुहृत्—'दार्त्'—Thus in English 'Easier said than done' सुहृत्—Sc. दत्त, चक्षुःविद्यु—

अस्य here may be taken either as a मकारान्त अव्यय (as in अस्तुमय) or as an ordinary अकारान्त शब्द (as in अस्ताचल, अस्तासिखर &c)

P 101 मातृकास्तु—Expound मातृ नास्ती मत्या कथास्तस्मिन्—
 कथाय means 'fragrant' here कुसुम लानि—See note on कश्चिन्कुसुम
 under p 85 चन्द्रमविट्टिदिनात्—This is no instance of what a
 rhetorician would class under देशविरोध, for the प्रतिदि
 confining the चन्दन to महान् holds only for भारतवर्ष while here
 we are concerned with the किन्मुह्यवर्ष which is peculiarly
 suited to all kinds of growth. काम महाशता—For a similar
 expression cf. Sakuntala I—ऊ वय इ षीत्तामन्मये धृग्यादे समनेपितो
 जन । परिहासविजल्पित सन् यथापि न वृक्षो वच ॥

P 102 कुसुमिन्वपि भवति—“सकार्यकारित्वादिनकस्व चतुस्य ।
 तदुक्तम्—“चन्द्रशरदकराद्ये मालवने जेय रङ्गलिङ्गायते मालव सूचकराद्ये सुदुगति
 र्वातिडपि नञ्वायते । इति । Bhanuchandra. कश्चिन्वपि उच्यते—“य
 यिकारकार्यकारित्वात्सर्वेभिर्याना ग्रहिकरत्वेन । तदुक्तम्—आद्ये धृतिवत्ता सः
 कथा य मिनीविरदिष्या निङ्गेन । सेहरे न किरया दिनरम दु खित मनसि सर्व
 मसदात् ॥” इति । १—Bhanuchandra निरादि वदति—“ विभक्तान् एकता
 वासस्कार्यकारित्वात्सया । यथा—“अन्वयस्तदापि विषयत्वाद् भीतिनाजा गिराया
 कि तद् नूनमवदामिस्तये सादृश नाय तस्या ।” इति । २—Bhanuchandra.
 अन्वयस्तदापि—“ अन्वयकार्यकारित्वात्तद्वता भवतीत्यर्थ । यथा—“अदेरता
 ग्वामसतासुपेचयम् ।” इति । —Bhanu उवाचपि—सिद्धे—“अत्र प्रदायाद्योगे
 ज्ञायायां सत्त्वात्त्र नियमितेनान्निष्ठत्वात् । तदुक्तम्—“आलोकस्तिमिरायते विधि
 यथास्ये इति भारयते हा हन् प्रमदा विधीगसमवे कि कि न ह् लायते ।” इति ।
 Bhanu उचिदपि. नूनपि—“अत्र तद्विद्य त्वापकत्वादिरेह ह् सिद्धय तस्य निमित्त
 वर्यानामपि कल्पकल्पनिश्चित्वात् १—Bhanu उवाचपि भवति—“नञ्वा अयि
 त्कार्यकारित्वात्तदुक्तान्निमित्तम् २—Bhanu का दिग् गन्तव्यम्—The द्वितीया
 means अत्यन्तयोग here Hence its retention in the Passive
 Cf समा वा न प्रोच्यन्तु The usual form, however, is optionally
 allowed Thus काष्ठ कश्चिद् प्रदीप्यमान् वाक्यानाद्—See note
 on वाद्ययोगे under p. 94. For a similar form of अर्यानाद्, under

p 99 पूर्वदि—पूर्वदिशति । सर्ववामामोक्षे सर्वमानवन् वा इति मणिस्यदये ४२.
 अवसरामम्—Expound like शतशतम् under p 101

P 103 अशिनमै—अशिनम् is formed from अशु + शनिच् महावन
 भीम —Expound : महात् एनसुम्भरैरुत्पद्यते मीम. । एन भोस्तु
 is characteristic of an ascetic Cf Sakuntala V.
 तथापीद शयन् परिचिह्नविदितेन गनया तन्वकीर्षे मन्वे दुर्गन्धारीव गृहमित् ।
 and अन्ववमित् कृतं हृचिरशुचिमित् श्रुद्ध इव सुवन् । वदमित् शैरपति-
 त्वेनित् पुत्रप्राप्तिसमोभि ॥ नीर implies a disposition and hence
 cannot appropriately be connected with any such idea as
 the detection of the purpose एनकोरुत्तना—वेन, like its English
 equivalent 'cane,' also means, as here, a 'stick प्रतीहार
 —Femine of प्रतीहार (a porter) When प्रतीहार means 'a gate,'
 the term for 'a porter' is प्रतीहारिन् with its corresponding
 feminine एन प्रतीहि The office of a door keeper was usually
 entrusted to women in those days For the long ई in एना
 see note on प्रतीकार sl 76 p 62 इत्य परिचयेन—किरात रत्नपत्रम् ।—
 Bhanu The maintenance of these ill favoured folk by light
 service in the एन पुर is a noble mark of ancient civilization

P 104 चत्वार्यहुरि—For it is the sun's rise that reunites
 the couple separated at night See note on sl 33 p 48.
 इत्पद्य—The other course viz. of not meeting him. शेषरूप—
 शेषनाम is white

P 105 एतौकर—By 'इदिहारादिन.' we have both एतौ
 and एतौ

P. 106. अग्नि 'मिर्को—A वदुनीदि The peculiar effect
 of moonrise on the अग्निमणि, ordinarily called चन्द्रकान्त, is the
 origin of its denomination after the moon एतौद—The एतौद
 was due to the scene resembling the rise of clouds or a rainfall.
 एतौ .. तेनेव—is very fine

P. 107. अस्त्यस्तमवात्—Against the fear of a stumble (both
 literal and figurative). The meaning is that the passion of

love took off all fear of a fall from virtue सुर हरणम्—
That in her heart with the senses were not in herself having
all been engrossed in him. निचयमारोप्य—As if it were a
vehicle इन्द्रदण्ड —See note on इन्द्रविष, under p 46.

P 108 अपमन्दाप्रियम्—दाप्रियम् is विशद, निष्प्रायिह —For
this sense of परिग्रह of Mahabharata —सदथा धर्ममूलाऽथो धर्मशाप-
परिग्रह । इतरेतरयोर्नामी विद्वे मेवोदधी यथा ॥ एताभि चान्धानि च—Sc
वाङ्मानी पलितैरिव प्रथे —यस्मिँ qualities both प्राची and वाङ्मिन्तुपै
अज्ञात मात—A paraphrase of अज्ञोत्तन मायै of the प्रथानकौमुद
p 42 इक्षुमण्डर &c —The various flowers were, so to
speak, the arrows of Cupid अन्तः कोप—The inward change-
ment (caused by death)

P 109 उपालम्बयन्ता—Scolding इतरेण—Sc वाणिना.

P 110 अस्तथाना—स्तु is a particle implying belief or
reverence It is always used as a prefix अस्तम्भयन्तानम्—
Impossible as it was A हेतुवर्ध विशेषण अज्ञोका कुपसा—For
otherwise she would long have followed in death The
explanation lies in वाङ्मनापि प्राणिनि Cf Kumara IV 9
दुन्दुव नसतीति मक्षिय नददोचयतदोमि केतवम् । उपचारद न भोदद लमन्त
कथमज्ञान रति ॥ Also ibid 33 शयिना सह वारि कोमुदा सह मधेन वद्विष्णी-
यते । मन्दा पतिनर्म्मा इति मतिपत्र हि विवर्तयैपि ॥ सक्तम् अमान—In
the shape of bringing rest to all beings through sleep

P 111. प्रसादाकरे = वेला—Her ह्लासकारस, विह्वेकरुस and
आभरयस were all weeping with her as it were—the lusters of
teeth, flowers dropp ng from the head and rays of light shoot-
ing from the jewels forming respectively their tears तयापि = =
रक्षिता —The necklace by suggesting the circumstances connect-
ed with itself could well be expected to have acted as a surety
of love and hence a stay of hope for the intern प्रतीद—For
the use see note on the word under p 90 प्रसुप्तोवयेनम्—The

application even in her madness of grief is not void of relevancy at least for believers in ascetic powers.

P 112 अतिरिम्—Also spelt अतिरिम् and more correctly. Literally what is seen through पश्यन्ना एव—An instance of a genitive absolute (अनादेरे षष्ठी) की कादम्—Timid as is natural with a woman. Expound श्रीसमाश्रितश्चास्वभावने वा काता योना । " एवम्—A point of psychology

P 113 असम्भारक्यावेन—The impossibility obviously lies in the पुन समागम and not in the समागम्य of it एतन् मरु—The idea is not offensive here when the speaker herself is a woman. Yet it smacks of the characteristic dowdlook with which the womankind are treated. दुःखाया कया—Of course she did not think it so then. It is natural at the present moment when full sixteen years have passed without any indication of the fulfilment of the words प्रायेण—A past participle (सि+ क्) स पश्यन्—A causal (from प्) बुद्धः एव—The expression is suggestive of the tenets of Buddhism

P 114 मातुस्त्वाम्—Otherwise this calamity would not have befallen her अति खेदम्—Hence the Mahābhārata मत्सा दुःखम् नु स्नेह इत्युच्यते । न्यायवैदिकम्—To dissuade इदित्वा इत्ये—इदित्वा is general must not be the sense here for that would involve a distraction from पुनः, which psychology would not admit. Psychology in that case would rather say अपयस्नेहम् गृह्णन्—See note on the word under p 73 हाङ्गाम्—The trait of a noble soul. Thus Bhāṣavi VIII 61 सज्जनैकवृत्ति इत्येव । इत्यर्थीकम्—इत्ये is a deprecatory term like इव पत्नी वारिम्—We generally do not speak of वारि as इत्ये as we do of कञ्च and मृत्. The use is somewhat unusual निराध्यम्—Expound विष्णुवा स्यान्वा समाहार । अजम्बकवेण दिव वा । इत्युच्यन्ती = चाचरन्ती । 'वातुनामनेकापेतात् ।'

ERRATA

A—TEXT.

Page	Line.	Incorrect	Correct.
1	6	<i>for</i> नृपः	<i>read</i> तृपः
7	14	" भूता	" भूषा
8	3	" उक्त	" पक्षः
10	5 (from below),		
12	4 (")	" क्षय	" क्षय.
17	9	" समैषः	" मौष
23	12	" नादृष	" तदृषः
26	13	" मनो निर्दि	" मनानिर्दि
29	7 (")	" संहीत	" संज्ञात
30	4 (")	" सुकेन	" सुकेन
39	5	" किमप्य	" किमप्य
43	10	" रत्नानोत्तोष.	" रत्नानोत्तोषे
43	13	" कश्चि	" कश्चि
43	4 (")	" मन	" मन
46	2	" रथादा	" रथादा
46	4 (")	" रथस्य	" रथस्य
47	6	" पुर	" पुर
48	7	" सकरस्य	" सकरस्य
51	2	" इतो	" इतो
52	15	" वीर्यमोक्ष	" वीर्य
53	2	" इदिवस	" इदिवस
55	14	<i>after</i> रथो	<i>add</i> इतिरपि
59	8 (")	<i>for</i> रत्न	<i>read</i> वर
61	10	" इतासा	" इतोषा
63	3	" मत्ता	" मत्ता
64	5	" सुमैत्र	" सुमैत्र
64	13	" भद्र.	" तद्रु
64	15	" अवि	" अवि
71	7	" आशुभम्	" आशुभम्
		" पातक	" पातक

अनसूया—ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवताऽर्चनीया ।

प्रियंवदा—युज्यते । (तदेव कर्माभिनयतः ।)

(नेपथ्ये)—अथमहं भोः ।

अनसूया—(कर्णं दत्त्वा) सखि, अतिथीनामिष निवेदितम् ।

प्रियंवदा—ननुदजे सन्निहिता शकुन्तला । (आत्मगतम्)

अथ पुनर्हृदयेनासन्निहिता ।

अनसूया—भवतु, अलमेतावद्भिः कुसुमैः । (प्रस्थिते ।)

(नेपथ्ये)—द्याः अतिथिपरिभाविनि,

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्ति न मानुषस्त्रिपतम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स घोषितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तं प्रथमं कृतामिष ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हा विक्र, हा विक्र, अप्रियमेव संवृत्तम् । कस्मि-

न्नपि पूजाहंस्पर्शाद्वा शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽवलोच्य)

न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्वासा सुलभकापो

महर्षिः । तथा शम्बाऽधिरत्नपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः ।

कोऽन्यो हुतयदाद्गन्धुं प्रमवति ।

अनसूया—ननु पादयोः प्रणय निवर्तयनं याददहमथोद-
कमुपकल्पयामि ।

प्रियंवदा—तथा । (निष्क्रान्ता ।)

अनसूया—(पदान्तरे स्वार्तिनं निरूप्य) अहो प्रावेगस्व-

लितया गत्या प्रमदं मेऽप्रहस्ताः पुष्पभाजनम् । (पुष्पोष्पयं

रूपयति ।)

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सखि, प्रकृतिवक्त्रं न कस्यानुनयं प्रति

वृहति । किमपि पुनः सानुक्रोशं कृतः ।

अनसूया—(जस्मितम्) तस्मिन्वह्नेतदपि । कथं

प्रियंवदा—यवा निवर्तितुं नेच्छति तदा विशासि^१ मया 'भग-
वन्, प्रथममिति प्रक्षयाविज्ञाततप-प्रभावस्य बुद्धितृजनस्य
भगवत्कौऽपराधो मर्षयितव्यः' इति ।

अनसूया—ततस्तत ।

प्रियंवदा—ततो 'मम वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्त्याभि-
ज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तितव्यते इति मन्त्रयमाण
स्त्रयमन्तर्हितः ।

अनसूया—शन्यनिशानीमाश्वलितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा
सम्प्रस्थितेन स्त्रनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति
स्वयं पितृम् । तस्मिन्प्राधीमोपाया शकुन्तला
मविश्वति ।

प्रियंवदा—सखि, एहि देवकारं तावदस्या निवर्तयाव ।
(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(शयनोऽय अनसूये, प्रेक्षस्व तावद्दामद्वस्तोप
हितचदनाऽऽलिखितेन रिप्रसखी । भर्तृगतया चिन्तया
आन्मानसगि नेया रिभाद-वि कि पुनरागन्तुम् ।

अनसूया—प्रियंवदे द्वयंरेव नो सुखे एव पुस्तान्तस्तिष्ठतु ।
रक्षितव्या मधु प्रहृतिपलया प्रियसखी ।

प्रियंवदा—क इदानीमुष्णोद्कन नचमालिकां शिक्षति ।
(उमे निष्क्रान्ते ।)

टी १ विष्णुः नदः ।